

Hoezo mislukt?

FRANS VERHAGEN

Hoezo mislukt?

De nuchtere feiten over
de integratie in Nederland

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door het Fonds Bijzondere
Journalistieke Projecten, www.fondsbjp.nl.

© 2010 Frans Verhagen

Alle rechten voorbehouden

Redactie Will Tinnemans

Ontwerp omslag en binnenwerk Studio Pollmann

Omslagfoto Nationale Beeldbank, Wil Tilroe-Otte

Auteursfoto Herman Wouters

ISBN 978 90 468 0634 0

NUR 686

www.nieuwamsterdam.nl/hoezomislukt

www.amerika.nl

Inhoud

Voorwoord, Aboutaleb	7
Was het maar waar, Marco Pastors	9
Inleiding	11
1 Over allochtonen en autochtonen	17
2 De aantallen	27
3 Taal	33
4 Onderwijs	46
5 Arbeidsmarkt	73
6 Dagelijks leven, vrije tijd, cultuur en sport	93
7 De discussie over identiteit	108
8 Geloof en andere identiteiten	131
9 Wonen, wijken, criminaliteit en gezondheid	145
10 Politiek	166
11 Trouwen en man-vrouwrelaties	183
12 Hoezo mislukt?	200
13 Conclusie	222
Geraadpleegde literatuur	224
Register	233

Voorwoord Aboutaleb

volgt

Was het maar waar

Zoals de woordvoerder van de Iraakse regering volhield dat er geen sprake was van een aanval op Bagdad, zo beweert Frans Verhagen in dit boek dat immigratie en integratie in Nederland heel succesvol verlopen. Gelukkig voor Frans leven we in Nederland, is er vrijheid van meningsuiting en hebben we de beschaving om ook onzin te laten horen of in boekvorm uit te brengen.

Frans zelf noemt de hem onwelgevallige geluiden echter géén teken van beschaving. Hij wordt er moedeloos van, vindt het een zinloze discussie en daarom heeft hij dit boek geschreven. Ik ben juist veel optimistischer sinds het begin van de discussie over integratie, over de vraag wat de Nederlandse identiteit is, hoe de islam zich niet verhoudt tot moderniteit, andere religies, persoonlijke vrijheden, over de rechtsstaat en democratie.

Ben ik dan een van de weinigen en heeft Frans gelijk? Het wordt mij nog weleens verweten dat islam en integratie vooral een onderwerp is voor mensen zoals ik, die de veranderingen in ons land niet aankunnen omdat ze niet openstaan voor verandering en bekrompen zijn. Ik kreeg het verwijt onlangs nog in een volle Arminiuskerk in Rotterdam, van een vragensteller tussen zeker honderdvijftig mensen, op een vrijdagmiddag om half zes: mijnheer Pastors, is het niet gewoon uw obsessie? Alsof al die mensen daar allemaal gekomen waren om naar mijn obsessie te kijken. Alsof de grenzeloze belangstelling voor debatten over het onderwerp alleen aan die paar nieuwe politici ligt. Alsof de islamdebatten in Rotterdam die wij in onze eerste collegeperio-

de van 2002 tot 2006 hebben gehouden, vijftien avonden lang elke avond driehonderd mensen trokken omdat dat beleefd was voor de stadsbestuurders die het hadden georganiseerd.

Volgens Frans is dat waarschijnlijk het geval. Die discussie zelf is nergens voor nodig, het gaat allemaal prima. Dat is geen goed nieuws voor iedereen die last heeft van alle negatieve consequenties van ongebreidelde en ongekwalficeerde immigratie, en van mensen die zich vervolgens niet willen aanpassen. De mensen die hun wijk zien overlopen met werklozen die hun kinderen niet opvoeden, kinderen die gepest worden op het schoolplein omdat ze niet zwart of moslim zijn, onderwijzers die er niets van zeggen omdat ze bang zijn dat hun school een slechte naam krijgt, de zonen en dochters die door hun ouders worden uitgehuwelijkt aan een analfabete nicht of neef uit het land van herkomst, de homoseksuelen die zich moeten verstoppen voor hun eigen geloofsgenoten, tot en met de zwarte pietten die onlangs door Marokkaanse jongens in elkaar zijn geslagen. Zij kunnen in dit boek lezen dat hun scepsis ten aanzien van de verworvenheden van die succesvolle multiculturele samenleving volstrekt onterecht is.

Kijk niet naar buiten. Praat er niet meer over. Doe er vooral niets aan. Lees hooguit dit boek. Dan zult ook u zien dat het hier in Nederland allemaal prima gaat.

Ik zou willen dat het waar was.

Marco Pastors

Lijsttrekker Leefbaar Rotterdam

1 december 2009

Inleiding

‘Zonder overdrijving zou ik, los van de individuele successen, willen stellen dat het integratiebeleid in ons land is mislukt. Degenen die het tegendeel durven te beweren, zijn naïef of onwetend, of allebei.’

**CDA-FRACTIELEIDER MAXIME VERHAGEN, TOESPRAAK VOOR
PARTIJLEDEN IN DEN HAAG, 14 JANUARI 2004**

De integratie is mislukt! Je hoorde het voor het eerst begin jaren tachtig, krap vijftien jaar na de komst van enige tienduizenden Turkse en Marokkaanse immigranten naar Nederland. Het was ook de impliciete conclusie van het invloedrijke artikel dat Paul Scheffer in 2000 schreef in *NRC Handelsblad*, ‘Het multiculturele drama’. Sindsdien is de boodschap eindeloos herhaald. Zó lang en zó vaak, dat de juistheid ervan nauwelijks nog ter discussie staat, ook al concludeerde een parlementair onderzoek in 2004 precies het omgekeerde, namelijk dat het juist behoorlijk goed gaat. Die boodschap wilden opiniemakers en politici echter niet horen. Ze negeerden de conclusie van de commissie en bleven herhalen: de integratie is mislukt. Ook de kiezers leken het zo te ervaren. Sinds Pim Fortuyn de politiek opschudde, luisteren politici heel goed naar hun achterban en daarom is het niet verrassend dat ze hún waarheid reproduceren, luidkeels en met de kracht van de herhaling. Daardoor is elke nuance verdwenen, laat staan dat er ruimte is voor een ander verhaal, voor een positieve visie op integratie. De enkeling die nog volhoudt dat we te pessimistisch en te negatief zijn, wordt snel afgeserveerd.

Het is ontegenzeggelijk waar dat de meeste Nederlanders

zonder al te veel reflectie de conclusie zullen onderschrijven dát de integratie is mislukt. Neem het ze maar eens kwalijk. De media bieden vrijwel exclusief slecht nieuws: altijd gaat het over schooluitval, criminele Marokkanen, gedwongen huwelijken, eerwraak, vrouwenbesnijdenis, terrorisme. Bijna dagelijks krijgen we een portie verbale aanvallen op ‘de moslims’ of ‘de Marokkanen’ over ons uitgestort. De kranten plaatsen opruiende stukken over wat ‘zij’ allemaal nog moeten doen om ‘wij’ te worden of waarom dat nooit zal lukken. Je zou bijna gaan geloven dat de conclusie terecht is en dat de integratie inderdaad op een mislukking is uitgelopen.

Maar hoezo is de integratie mislukt? Waaraan meten we dat af? Kennen we alle feiten? Schatten we ze wel op waarde? De vanzelfsprekendheid waarmee steeds maar weer over mislukking wordt gepraat, het mediabombardement van negativisme en de schrille anti-islamtoon van sommige opiniepagina’s daagden mij uit om eens op een rijtje te zetten hoe het er echt voor staat. Mijn ervaringen zijn namelijk heel anders. Als ik om me heen kijk, heb ik helemaal niet het gevoel dat het zo slecht gaat. In mijn Amsterdam, in het Nederland dat ik ken, op de scholen waar ik lezingen houd en bij de vrienden van mijn kinderen zie ik een veel geslaagder integratie dan wat uit al die onheilspellende artikelen en boeken naar voren komt. Ik zie een groter succes. Heb ik iets gemist? Ben ik te optimistisch? Te naïef?

Dat is goed mogelijk, maar hoe zit het dan met die stapels rapporten, boeken en artikelen van sociale wetenschappers op deelterreinen van het integratievraagstuk? Hun bevindingen zijn vaak opmerkelijk positief en vrijwel alle onderzoekers zijn hoopvol gestemd. Helaas bereiken hun wetenschappelijke artikelen, geschreven in academische stijl en voorzien van honderden voetnoten, zelden het grote publiek. Dat geldt in mindere mate voor de talrijke rapporten van instellingen als het Centraal

Bureau voor de Statistiek (CBS), het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Die krijgen bij publicatie wel degelijk media-aandacht. Meestal staat er wel iets in dat de aandacht trekt, een opmerkelijke bevinding, soms positief en soms negatief, in elk geval iets wat goed is voor een snel artikel. Als je daarna het hele rapport leest, blijken de bevindingen vaak genuanceerder, complexer en meestal ook interessanter dan die berichten in de media doen vermoeden. Vaak zijn deze dikke rapporten goudmijnen aan informatie, maar de waardevolle klompjes zitten verborgen in lange hoofdstukken met veel cijfers en tabellen. En ook hier blijken de onderzoeksresultaten veel positiever dan de toon van het publieke debat. Hoezo mislukt? Ik vroeg het me meer en meer af. Ik besloot erin te duiken.

Eigen dynamiek

Enkele jaren geleden heb ik een studie gemaakt van de ontwikkeling van de Amerikaanse immigratie en integratie sinds 1830. In het boek daarover, *The American Way. Wat Nederland kan leren van het meest succesvolle immigratieland* (2005), beschreef ik hoe miljoenen immigranten in de Verenigde Staten in de loop van bijna tweehonderd jaar allemaal zo'n beetje hetzelfde integratieproces hebben doorgemaakt, ongeacht hun achtergrond of afkomst. Het kan één generatie duren, soms twee of drie, maar als je gaat kijken hoe het de verschillende groepen nieuwkomers in Amerika is vergaan, dan blijken hun ervaringen nogal op elkaar te lijken. Ieren, Duitsers, Italianen, Russische Joden, Chinezen, Filipino's: natuurlijk had elke groep een eigen gezicht, zijn eigen problemen en van elkaar verschillende details. Maar als je kijkt naar de grote lijn in de ontwikkeling van immigrantengroepen, dan zie je opmerkelijke gelijkenissen.

Op basis van die historische ervaringen stelde ik in *The Ame-*

rican Way dat je mag verwachten dat zich in Nederland hetzelfde proces zal afspelen en dat het ook hier vanzelf goed komt, met wijsheid en geduld. En inderdaad, ook al ontbrak het in Nederland de afgelopen jaren aan wijsheid en geduld, de integratie ging gewoon door, precies zoals was voorzien. Want een van de dingen die je van de Amerikaanse ervaring kunt opsteken, is dat sociale processen hun eigen dynamiek hebben. Beleid is nauwelijks relevant. Populisme en politieke oprispingen veranderen er niets aan. Beide zijn tijdelijke obstakels, maar uiteindelijk slaagt integratie, simpelweg omdat samenlevingen een *modus vivendi* vinden. Meestal een waarin van alles ongemerkt is veranderd, zonder dat iemand zich daar actief voor heeft ingezet. Het gebeurt als vanzelf. Zo gaat dat met een samenleving: verandering is deel van het dagelijks leven, constant en onontkoombaar. Veel ongenoegen ontstaat doordat we vergeten dat veranderingen lang niet altijd welkom zijn, al vormen ze de levensader van een samenleving. Een flink aantal mensen voelt zich namelijk oncomfortabel met wat anders en nieuw is. Verandering doet altijd pijn, daar heb je geen immigranten voor nodig. Wat dat betreft waren de Verenigde Staten ook geen uitzondering. Daar ging het evenmin van een leien dakje, verre van dat. Steeds bleek een nieuw evenwicht tot stand te komen tussen het oude leven en de bagage van de nieuwkomers. Het nieuwe leven bevatte altijd elementen van beide.

Uit mijn boek over Amerika vloeide bijna automatisch de vraag voort of het hier in Nederland nou echt zoveel anders gaat, want dat zou je kunnen concluderen uit alle jeremiades over de ontwikkelingen in ons land. Zijn wij een speciaal geval? Waarom dan wel? Hoe is het mogelijk dat wat elders een vrij voorspelbaar patroon heeft, bij ons ineens anders zou zijn? Er is langzamerhand zo veel mystificatie ontstaan rondom integratie, allochtonen, 'de islam' en andere wel heel erg gemakkelijk

gebruikte containerbegrippen, dat ik er behoefte aan had verder te kijken dan de dagelijkse discussies over soms triviale onderwerpen, en te onderzoeken hoe het er werkelijk voor stond.

Dat bleek gemakkelijker gezegd dan gedaan. Hoe het met onze integratie gaat, kom je bijvoorbeeld niet te weten in het meest invloedrijke boek over de ‘neder-integratie’, *Het land van aankomst* van Paul Scheffer, in 2007 verschenen als uitwerking van zijn eerdere artikel in *NRC Handelsblad*. Na lezing van deze topperige pil met een nogal pessimistische ondertoon, gelardeerd met talloze intellectualistische uitstapjes, bekwam me de gedachte dat een ander boek erom vroeg geschreven te worden: hoe goed gaat het met de integratie? Dat boek heeft u in handen.

Zoals u zult zien, heb ik geprobeerd feiten, gegevens en analyses op te graven uit een keur van rapporten en artikelen en die zo te groeperen dat ook leken er iets mee kunnen. Omdat het vaak gaat om wetenschappelijk materiaal uit compacte, geïsoleerde onderzoeken, heb ik ook geprobeerd de gevonden feiten in een context te plaatsen. Een voorbeeld: twaalf procent van de tweede generatie allochtonen volgt wetenschappelijk onderwijs. Als je dat gegeven ziet in een staafdiagram, samen met alle soorten onderwijs, dan valt dat cijfer om te beginnen nauwelijks op. En vergeleken met het percentage autochtone kinderen dat op de universiteit terechtkomt, scoren allochtonen inderdaad lager. Als je het echter vergelijkt met autochtone studenten die dezelfde sociaal-economische achtergrond hebben, in dit geval over het algemeen ouders zonder veel opleiding, is sprake van een bijzonder positieve ontwikkeling onder allochtonen. Dan ziet zo’n percentage er ineens heel anders uit.

Naast veel feiten geef ik ook meningen, van anderen en van mezelf, over ontwikkelingen op het terrein van immigratie en integratie, over hoe er met de feiten wordt omgesprongen en hoe het ‘debat’ zich ontwikkelt. Want de feiten mogen voor zich

spreken, interpretaties en kwalificaties van integratie zijn al- lang niet meer politiek neutraal. De politisering van de feiten is ook deel van het verhaal in dit boek.

Wie kennis neemt van de feiten, móét wel optimistisch zijn over de voortgang van de integratie in Nederland. In elk geval veel optimistischer dan de toon en aard van ons maatschappelijk debat over integratie zouden doen vermoeden. Dat wil niet zeggen dat er geen problemen zijn. Maar wie alleen over de problemen praat, krijgt een verkeerd beeld. Dan lijkt er per definitie sprake van een monumentale mislukking. Kijken we ook naar wat er goed gaat, dan wordt het beeld veel genuanceerder. Het lijkt erop dat we, ook al is het glas voor driekwart vol, blijven klagen dat het voor een kwart leeg is. Als de integratie is mislukt, dan moet dat uit de cijfers blijken. Ik zal laten zien dat die cijfers het tegendeel bewijzen. Op veel terreinen doen we het precies zo goed als of zelfs veel beter dan we hadden mogen verwachten. Daarvan hoop ik u te overtuigen. Ik laat impliciet zien dat de discussie in Nederland vaak over de verkeerde onderwerpen gaat, op basis van onjuiste aannames en halfbakken feiten, en soms ook wordt gevoerd met dubieuze bedoelingen. Ik hoop te laten zien dat er van mislukking geen sprake is.

Mijn devies voor dit boek werd mooi verwoord door Kees Schuyt, Nederlands wijste socioloog, in zijn inleiding van het nummer van het PvdA-maandblad *Socialisme en Democratie*, dat begin 2009 was gewijd aan de integratienota van de PvdA. ‘Ook bij de lastigste vraagstukken van integratie blijft naar mijn mening het devies: zoek de verschillen, let op de exacte cijfers en de juiste data, analyseer zo precies mogelijk alle achtergronden en onderdruk de neiging om te generaliseren.’ Dat heb ik mij ten doel gesteld, ongeacht hoe het zou uitpakken.

HOOFDSTUK 1

Over allochtonen en autochtonen

‘Je kunt je achtergrond niet losknippen. Ik ben Fatma, Turks, moslim, maar ook nog veel meer.’

FATMA KOSEK KAYA, TWEDE-KAMERLID D66,

INTERVIEW DE GROENE AMSTERDAMMER, 1 OKTOBER 2008

Als we in Nederland praten over integratie, hebben we het over allochtonen en autochtonen. Het zijn termen waar je bezwaar tegen kunt hebben: ze zijn niet helder, ze gooien iedereen op een hoop en ze hebben al bij voorbaat een zekere lading, negatief of positief. Maar het zijn wel de termen waarmee we de discussie voeren, en dat zal ik dus ook doen. ‘Allochtoon’ en ‘autochtoon’ zijn typisch Nederlandse woorden. Hoewel de term ‘allochtoon’ begin jaren zeventig al geïntroduceerd werd door de sociologe Hilda Verwey-Jonker, danken we de brede verspreiding ervan aan het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het CBS voerde de categorieën ‘allochtonen’ en ‘autochtonen’ in om te kunnen meten en vergelijken, en we zullen zien dat het dat behoorlijk goed doet. Om de resultaten van al het meten op waarde te kunnen schatten, moeten we echter precies weten wat we bedoelen met deze en een aantal andere termen die in de discussie over integratie steeds terugkomen.

Volgens de criteria van het CBS is een allochtoon iemand die zelf in het buitenland is geboren, of van wie dat geldt voor ten minste een van de ouders. Zo gezien zijn er van de 16,2 Neder-

landers 3,3 miljoen allochtoon. Het is even wennen, maar tot deze groep mensen behoren zowel koningin Beatrix als tennisser Richard Krajicek, zowel burgemeester Aboutaleb als columnist Prem Radhakishun, zowel schrijver Kader Abdolah als hoogleraar James Kennedy. Om het begrip werkbaar te maken, heeft het CBS een onderscheid aangebracht tussen niet-westerse en westerse allochtonen. Niet-westers zijn alle mensen afkomstig uit Turkije, Afrika, Latijns-Amerika en Azië, met uitzondering van Indonesië en Japan. Koningin Beatrix is dus een westerse allochtoon, prinses Máxima een niet-westerse, net als haar kinderen trouwens. In Nederland wonen 1,8 miljoen niet-westerse en anderhalf miljoen westerse allochtonen. Voor een goed begrip is het goed ons te realiseren dat twintig procent van alle Nederlanders minstens één ouder heeft die in het buitenland is geboren. Ga nog een generatie terug en Nederlanders blijken tamelijk ondiepe wortels te hebben. We waren en zijn een open en internationaal georiënteerd land, waar mensen wonen met heel verschillende achtergronden. Je zou haast zeggen dat het een aspect is van onze identiteit.

Het CBS wil meten en vergelijken. Om dat te kunnen doen, moet het groeperen, waardoor vanzelfsprekend enige nuance verloren gaat. Turkse Nederlanders hebben andere kenmerken dan Marokkaanse Nederlanders en Surinamers zijn niet te vergelijken met Somaliërs of Irakezen. Bovendien zijn de groepen intern ook gevarieerd: de ene Turk is de andere niet. Dat geldt ook voor de 'restgroep', de overige inwoners van Nederland, ruim dertien miljoen autochtonen. Die groep is natuurlijk allesbehalve homogeen. Gelukkig kunnen we binnen zo'n grote groep wel weer differentiëren op sociaal-economische achtergrond, opleiding of andere variabelen. Ook al gebruiken we dus generaliserende termen, de cijfers stellen ons wel degelijk in staat om zinnige conclusies te trekken.

Als ik het in dit boek heb over allochtonen, dan gaat het over de niet-westerse allochtonen, met name over de vier klassieke groepen: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. Ik zal die groepen ook zo noemen, maar ik bedoel natuurlijk altijd Turkse, Marokkaanse en Surinaamse Nederlanders. Dat we allemaal Nederlander zijn, wordt vaak vergeten.

Van Surinamers weten we dat er meer varianten zijn dan de gemiddelde Nederlander kan bevatten. Indianen, Hindoestanen, creolen, Joden, Chinezen, Javanen: Suriname is zo multicultureel als je maar kunt bedenken. Ze zijn er trots genoeg op om zichzelf een kleine Verenigde Naties te noemen. Ook 'Marokkanen' is geen eenduidig begrip. Marokkaanse Nederlanders kunnen – zelf of via hun ouders – hun wortels hebben op het platteland of in de stad. Ze kunnen thuis Berbers spreken of Arabisch, soms ook nog een mondje Frans of Spaans. Er zijn verschillen tussen de eerste en de tweede generatie, gigantische verschillen zelfs. En binnen de tweede generatie tussen hoog- en laagopgeleiden. Van dé Marokkanen is dus geen sprake. Hetzelfde geldt voor 'de Turken'. Komen ze oorspronkelijk uit Ankara, uit Istanbul of uit Oost-Anatolië? Zijn het Koerden? Eerste of tweede generatie? Man of vrouw? Elke reductie tot een samenvattend woord beperkt het inzicht, wat helemaal geldt voor de termen waarmee het debat wordt gevoerd.

Allochtoon en autochtoon: we moeten het ermee doen. Ik gebruik de termen uit noodzaak, niet uit liefde. Ik neem op de koop toe dat buitenlanders van hun stoel vallen als ze horen dat wij een speciale classificatie hebben voor mensen als Barack Obama of Nicolas Sarkozy, die beiden een buitenlandse ouder hebben. De *bottom line* is dat het begrippen zijn waarmee we de samenleving kunnen analyseren en dat doen we in Nederland al heel lang heel grondig. Dit is de manier om de nuchtere feiten op een rijtje te zetten.

Er is nog een andere reden om voorzichtig te zijn met het voortdurend praten over groepen: we doen er de werkelijkheid geweld mee aan. Het is namelijk lastig om de integratie van een groep als groep te analyseren. Sommige individuen in een groep kunnen prima geïntegreerd zijn, andere niet. Je kunt ze niet allemaal over één kam scheren. Dat is de reden waarom beleidsmakers in de jaren negentig overschakelden op de integratie van individuen. Dat was verstandig, maar de ironie is dat het beleid zo'n vijftien jaar later helemaal terug is op het niveau van groepen: iedereen wordt op een hoop gegooid en groepen worden als problematisch of succesvol bestempeld. Dat is niet terecht, niet nuttig en zelfs schadelijk als individuele burgers apart gezet of vereenzelvigd worden met de problemen van de groep waartoe ze behoren. Het is ook discriminerend, want met andere groepen in de samenleving doen we dat niet.

Bouwstenen van integratie

De volgorde van de onderwerpen die in dit boek aan de orde komen, is bepaald door de manier waarop ze elkaar vooronderstellen: je hebt taal nodig om onderwijs te volgen, onderwijs om te werken, werk om vrije tijd te hebben, en zo verder. Ik begin met taal, de voorwaarde voor communicatie. Socialisering met behulp van de taal gebeurt op school, onderwijs dus. Actief deelnemen aan de brede samenleving doen de meeste mensen op de arbeidsmarkt. Dan volgt dagelijks leven, ontspanning, sport en cultuur. Ik kijk naar wonen, criminaliteit en gezondheid. Vervolgens vraag ik me af hoe het staat met de politieke participatie, zowel actief als passief. Ten slotte komt *intermarriage* aan bod, de mate waarin mensen buiten hun etnische groep trouwen. Meer in het algemeen probeer ik inzicht te krijgen in de man-vrouwverhoudingen. En passant wil ik identiteit, identificatie en geloof aan de orde stellen, minder meetbare onderwer-

pen die niettemin een belangrijk onderdeel vormen van het Nederlandse debat. Voor al deze onderwerpen kijk ik in hoeverre allochtonen verschillen van autochtonen of van groepen autochtonen met dezelfde achtergrond qua opleiding, sociaal-economische status of andere variabelen. Ik ga vergelijken waar dat nuttig is om te zien hoe het gaat met de integratie of, in meer klassieke termen, hoe de emancipatie van allochtonen zich voltrekt.

Belangrijk is dat we onderscheid kunnen maken tussen de eerste en de tweede generatie allochtonen. De eerste generatie kwam als immigrant, de tweede generatie is hier geboren, zij zijn de kinderen van immigranten. Ze zijn opgegroeid in Nederland, kennen het land van hun ouders alleen van vakanties en van verhalen. Het onderscheid tussen deze generaties is van cruciaal belang. We hebben er weinig aan om te weten hoe het de hele groep allochtonen vergaat, want die cijfers worden sterk beïnvloed door de immigranten die op volwassen leeftijd naar Nederland kwamen, als gastarbeider of als huwelijkspartner. Uit die cijfers is voortgang slecht af te meten, laat staan vooruitgang. Het wordt veel interessanter als we de tweede generatie apart bekijken en nóg interessanter als we hun ontwikkeling vergelijken met autochtonen die opgroeien onder dezelfde sociaal-economische omstandigheden. Pas dan kunnen we zien hoe ze het doen.

Een multiculturele samenleving

Ik heb zo veel mogelijk cijfers gebruikt die een feitelijke situatie of ontwikkeling meten. Ik wil weten wat er gebeurt, niet wat mensen denken of zeggen te denken. Onderzoeken naar opinies nopen tot voorzichtigheid; ik haal ze daarom slechts spaarzaam aan. Als een bepaald percentage allochtone jongeren vindt dat de sharia in Nederland moet worden ingevoerd, dan kan dat

betekenen dat ze het echt menen, maar het kan ook zijn dat ze willen provoceren. Ik denk het laatste, maar in elk geval word ik er niet wijzer van over wat ze werkelijk doen. Het is een uitdagende opinie, niet meer en niet minder. Zolang ze geen poging ondernemen om de sharia werkelijk in te voeren, is hun uitspraak niet interessant.

Hetzelfde geldt voor een als ‘schokkend’ ervaren Rotterdams opinieonderzoek dat liet zien dat tachtig procent van de Marokkaanse jongeren in die stad negatief stond tegenover homoseksualiteit. De analyse was dat deze jongeren hiermee bewijzen dat ze fundamentele waarden van veel Nederlanders verwerpen. Dat lijkt me te kort door de bocht. Het is de opinie van provocateurs. Allochtone pubers gedragen zich niet veel anders dan opstandige kiezers: ze roepen maar wat om een reactie uit te lokken. Dat lukt altijd. Zowel de jongeren als de kiezers kunnen rekenen op het voorspelbare resultaat: kortstondige media-aandacht. Daarmee wil ik niet suggereren dat die allochtone jongens stiekeme vrijdenkers zijn, maar ik weet wel zeker dat in hun groep hetzelfde percentage homoseksueel is als in de rest van de samenleving. Dat ze er krampachtig mee omgaan, zou ons niet moeten verbazen. Dat deden Nederlanders dertig jaar geleden ook en sommigen doen dat nog steeds. Wat deze jongens roepen is niet informatief. Je weet niet hoe diep het zit, hoe echt het is, of ze dit werkelijk denken; en je weet vooral niet of het hun handelen beïnvloedt. Dat zijn dus niet de cijfers waarnaar ik op zoek ben.

Verder ga ik niet al te diep in op de geschiedenis van de immigratie. Die is vaak genoeg beschreven en hoe Nederland is gekomen waar het nu staat, doet er voor mijn verhaal meestal niet toe. Af en toe vertoont de geschiedenis zich wel in de coulissen, bijvoorbeeld als ik deelaspecten van het integratiedebat ten tonele voer. Het is nuttig af en toe vast te stellen dat er wei-

nig te veranderen was geweest aan de uiteindelijke gang van zaken, zelfs al had de toenmalige bevolking dat graag gewild.

Ik zal me in dit boek ook niet bezighouden met het islamdebat, in elk geval niet met het debat over de inhoud van dat geloof. Zo'n discussie is iets voor gelovigen zelf. Nederland telt heel wat geloven en heel wat gelovigen, in alle soorten en maten. Of het nu gaat om streng-gereformeerden, katholieken, zevendagsadventisten of moslims: wat burgers geloven is hun eigen zaak en eerlijk gezegd ken ik van de meeste geloven de details niet. Dat hoeft ook niet. Voor de rest van ons is enkel relevant hoe mensen zich gedragen, hoe ze deelnemen aan de samenleving. Dat wil niet zeggen dat ik het niet over geloof als sociologisch fenomeen zal hebben. In hoofdstuk 8 probeer ik de rol van geloof in te kaderen in zijn verhouding tot burgerschap, de wet en de samenleving in brede zin. Geloof heeft wel degelijk een plek in de publieke sfeer, maar Nederland is zich door zijn geschiedenis van het gedwongen naast elkaar leven van heel verschillende geloven goed bewust van de beperkingen daarvan.

De samenleving is multicultureel. Eigenlijk is dat een pleonasme. Elke samenleving bestaat immers uit meerdere culturen, en dat is heel plezierig. Zonder die diversiteit zou het verdraaid saai worden. Een samenleving kan meer of minder sociale cohesie hebben, kan meer of minder onderlinge verbondenheid en onderling vertrouwen tonen, maar zoals de socioloog Kees Schuyt het stelt: de mate van cohesie wordt eigenlijk meer bepaald door de verschillen dan door gelijkheid en uniformiteit. Met andere woorden, het zijn de verschillen, het is de gevarieerdheid, die cohesie met zich meebrengen en die een samenleving adaptief maken, die haar in staat stellen zich aan te passen.

In Schuyts visie is Nederland historisch gezien altijd een samenleving geweest die haar eenheid vond in het accepteren van

onderlinge verschillen. Juist daardoor was Nederland dynamisch, in staat tot verandering bij wisselende omstandigheden. Dat is een goede zaak, want een uniform, statisch en star land dat niet in staat is met verschillen om te gaan, valt eerder uiteen dan een dynamische samenleving. Nederland is dus multicultureel en dat is vanzelf gegaan, zonder dat iemand daar regels voor gemaakt heeft, terreinen afgebakend of verplichtingen heeft opgelegd. Het is Nederland eigen. En hoewel jonge generaties niet eens meer weten wat de verzuiling was, kent Nederland heel wat ervaring met verschillende culturen. Ik kom er nog op terug.

Integratie is een proces

Bijna dagelijks nemen we het woord integratie in de mond, zonder al te veel na te denken over de betekenis. Mijn favoriete omschrijving van de term gaf een Marokkaanse Nederlander in 2004 voor de parlementaire commissie die het integratiebeleid onderzocht, de commissie-Blok. ‘Voor mijn gevoel,’ zei de man, ‘is integratie dat iemand de taal beheerst en redelijk kan functioneren in de Nederlandse samenleving.’ Dat lijkt mager, maar als iedereen in Nederland ‘redelijk functioneerde’, hoe we dat dan ook omschrijven, dan waren we een gelukkig land.

Rinus Penninx, een van de aartsvaders van de Nederlandse minderhedenstudies, omschreef integratie als het proces waardoor immigranten worden opgenomen in de samenleving, als individu en als groep. Die formulering spreekt me aan omdat hij geen specifieke meetpunten vereist – het is immers een proces – en neutraal is over hoe eventuele aanpassingen plaatsvinden en wie ze voor zijn rekening neemt. Zijn collega Ruud Koopmans stelt dat er sprake is van integratie als afkomst geen invloed meer heeft op iemands kansen in de samenleving. ‘Integratie is gericht op het bevorderen van gelijkheid van kansen,’

zo vat hij het zelf samen. Hij heeft het niet meer over allochtonen, autochtonen of immigranten, maar over alle burgers, over hun emancipatie in de meest brede zin.

Van een plezierige handzaamheid is ook de definitie die Herman Obdeijn en Marlou Schrover hanteren in hun mooi historisch overzicht *Komen en gaan*: 'Integratie is het verdwijnen van (grote) verschillen tussen migranten en niet-migrant, waarbij je in het midden laat hoe die verdwijnen en wie het meeste inlevert.' De charme van deze omschrijving is dat de richting van de verandering er niet toe doet, maar vooral ook dat niet alle verschillen hoeven te verdwijnen. De echt grote verschillen verdwijnen, maar met de kleine leer je leven. Verschillen zijn inherent aan een samenleving en die kan meer absorberen dan je denkt. Het produceren van een eenheidsworst kan nooit de doelstelling zijn.

Etymologisch staat integratie voor tot één geheel maken. Misschien is dat wel de mooiste definitie. Hoe creëer je een gevoel van verbondenheid in situaties waarin mensen dat niet van oudsher of als vanzelfsprekend hebben? Dat gevoel komt vanzelf als mensen met elkaar omgaan. In een samenleving zijn we altijd aan het integreren, altijd aan het proberen om samenhang te vinden, de zaak bij elkaar te houden. Het is een proces zonder einde. Nooit kun je zeggen: de integratie is klaar, de samenleving is af. Elk beleid is gericht op integratie. Alleen al daarom is 'integratiebeleid' een absurde constructie: alle beleid is integratiebeleid, of zou dat moeten zijn.

Vrijwel iedereen is het erover eens dat integratie een proces is, een tweezijdig proces, hoewel sommige Nederlanders wel erg veel van de ene of van de andere kant verwachten. Ik denk dat integratie een permanent en vanzelfsprekend proces is, als een groep mensen probeert samen te leven. Men is altijd bezig nieuwe balansen, nieuwe vormen te vinden en zich in te stellen

op nieuwe ontwikkelingen. Hoe het daarmee gaat, met ons als functionerende samenleving, dat kunnen we meten. We kunnen kijken hoe het een deel van onze burgers, de allochtonen, op verschillende terreinen is vergaan. Hoe hun ontwikkeling zich verhoudt tot die van anderen in de samenleving, en of en hoe verschillen tussen groepen kleiner of groter worden. Naar mijn idee is integratie het vinden van een modus om te leven met verandering, soms grote veranderingen. Dat is lastig, dat is moeilijk, het leidt tot onrust en ongenoegen, maar het is inherent aan samenleven.

HOOFDSTUK 2

De aantallen

‘Op de herhaalde vraag van de interviewer hoeveel van de moslims in Europa de door Wilders geschetste problemen vertegenwoordigen, zegt hij: “Miljoenen. Tientallen miljoenen.” Later heeft hij het over “miljoenen nu” die misdrijven plegen en “de sharia en het kalifaat” willen.’

PVV-LEIDER GEERT WILDERS, GECITEERD IN *DE VOLKSKRANT*,

14 JUNI 2009

Veel mensen blijken geen idee te hebben hoeveel allochtonen er in Nederland zijn, welke etnische achtergrond ze hebben en waar ze wonen. Ook over het aantal moslims hoor je de wildste aantallen. Meestal zijn ze te hoog, vooral als de cijfers in een politieke discussie over tafel vliegen.

In Nederland wonen 1,8 miljoen niet-westerse allochtonen. Dit boek gaat over de vier grootste groepen binnen dat gezelschap. In Nederland woonden op 1 januari 2009 380.000 Turkse Nederlanders, 345.000 Marokkaanse Nederlanders, 340.000 Surinamers en 170.000 Antillianen. Van de Marokkanen zijn er 179.000 van de tweede generatie, dat wil zeggen: in Nederland geboren; dat is meer dan de helft. Van de Turken zijn er 195.000 in Nederland geboren, ook meer dan de helft. Van de Surinamers zijn er 155.000 in Nederland geboren, minder dan de helft. Voor de overgrote meerderheid van de tweede generatie allochtonen geldt dat beide ouders in het buitenland zijn geboren.

Van de resterende 600.000 niet-westerse allochtonen zijn er 207.000 Afrikaans en is meer dan de helft Aziatisch, zij het niet

Indonesisch of Japans, want die vallen onder de CBS-categorie ‘westers allochtoon’. Binnen de Aziatische subgroep vormen Chinezen met vijftigduizend de grootste categorie. Aangezien dat minder dan tien procent van het totale aantal Aziaten is, laat zich raden dat de restgroep nogal gevarieerd is. Ze zijn vooral van de eerste generatie omdat ze pas in de jaren negentig kwamen, als vluchtelingen of asielzoekers. Hoewel ook zij deelnemen aan een proces van integratie, zijn ze in de discussie erover nauwelijks aanwezig.

Vanzelfsprekend nemen de aantallen van de eerste generatie tot 2050 geleidelijk aan af: de oorspronkelijke immigranten raken op leeftijd en zullen overlijden. Over enkele jaren al zal meer dan zestig procent van het totale aantal allochtonen tot de tweede generatie behoren. De derde generatie komt net kijken en wordt officieel niet als aparte groep gemeten: ze behoren tot de autochtonen. Het is mogelijk dat het CBS dat ooit gaat veranderen – ook de tweede generatie is pas later toegevoegd aan het begrip allochtonen – maar zover is het nog niet.

Oververtegenwoordigd in grote steden

Ik kom in het hoofdstuk over identiteit nog terug op ‘de moslims’, maar volgens de meest recente calculatie zouden er in Nederland in totaal 830.000 mensen wonen die zichzelf als zodanig kwalificeren. Dat is dan vijf procent van alle Nederlanders en minder dan de helft van alle niet-westerse allochtonen. Ter vergelijking: van alle Nederlanders is 28 procent katholiek, negen procent protestant, zes procent Nederlands-hervormd en vier procent gereformeerd. Van de autochtonen voelt 43 procent zich niet (meer) verbonden met een kerkgenootschap, wat overigens niet wil zeggen dat ze ongelovig zouden zijn. Sinds de volkstelling van 2000 is het percentage niet-kerkelijken gegroeid.

De niet-westerse allochtonen wonen vooral in de vier grote steden. In de stad Amsterdam met zijn 756.000 inwoners is de verdeling als volgt:

67.149 Marokkanen (9 procent);
38.912 Turken (5,2 procent);
68.792 Surinamers (9,2 procent);
11.428 Antillianen (1,5 procent) en
72.000 overige niet-westerse allochtonen (9,6 procent).

Bij elkaar opgeteld blijkt 34,6 procent van de Amsterdammers niet-westers allochtoon te zijn. Van de jongeren onder de twintig is de helft niet-westers allochtoon.

In Rotterdam wonen zo'n 583.000 mensen, van wie 36 procent niet-westerse allochtonen. De verhoudingen liggen iets anders dan in Amsterdam:

37.477 Marokkanen (6,4 procent);
45.699 Turken (7,8 procent);
51.880 Surinamers (8,9 procent);
19.563 Antillianen (3,4 procent) en
55.243 overige niet-westerse allochtonen (9,5 procent).

Ook in Rotterdam is de meerderheid van de jongeren nu niet-westers allochtoon.

In de gemeente Den Haag wonen 476.000 mensen, van wie ruim 155.000 niet-westers allochtoon, 32,7 procent. Van hen zijn:

25.713 Marokkanen (5,4 procent);
33.844 Turken (7,1 procent);

45.943 Surinamers (9,7 procent);
10.945 Antillianen (2,3 procent) en
39.275 overige niet-westerse allochtonen (8,2 procent).

In de stad Utrecht praten we over 295.000 inwoners, van wie er ruim 63.000 niet-westers allochtoon zijn:

25.845 Marokkanen (8,8 procent);
13.040 Turken (4,4 procent);
7550 Surinamers (2,6 procent);
2436 Antillianen (0,8 procent) en
14.130 overige niet-westerse allochtonen (4,7 procent).

Ook buiten de grote steden zijn wel concentraties van niet-westerse allochtonen te vinden, maar de percentages komen zelden boven de twintig. Groeigemeenten als Almere en Lelystad scoren relatief hoog: 26,1 procent voor Almere (vooral veel Surinamers) en achttien procent in Lelystad. Daarnaast kent Gouda 14,5 procent niet-westerse allochtonen, Eindhoven 15,5 en Enschede 14,4 procent.

Er zijn in Nederland welgeteld tien buurten met meer dan een kwart Marokkanen, 25 buurten met meer dan een kwart Turken, zes met meer dan een kwart Surinamers, acht met meer dan een kwart overige niet-westerse allochtonen en geen buurten met meer dan een kwart Antillianen. Afgezien van de autochtone wijken zijn er in Nederland slechts enkele buurten die je zou kunnen bestempelen als ‘mono-etnisch’: twee buurten met ongeveer de helft Marokkanen (in Utrecht en Gouda); twee buurten met ongeveer de helft Turken (beide in Almelo) en in Amsterdam een buurt met circa veertig procent Surinamers. Maar ook deze wijken bestaan dus voor zeker de helft uit andere etnische groepen en autochtonen. De buurten waar het aandeel

Marokkanen relatief hoog is, bevinden zich voornamelijk in Utrecht en Amsterdam; de buurten waar relatief veel Turken wonen, bevinden zich in voormalige industriesteden als Almelo en Deventer, maar ook in Den Haag en Rotterdam. De door Surinamers gedomineerde buurten zijn vooral te vinden in Amsterdam en Den Haag.

Zeg Slotervaart, Bos en Lommer of Mercatorplein en veel Nederlanders denken aan mono-etnische wijken, in het geval van het stadsdeel Slotervaart waarschijnlijk aan een homogeen Marokkaanse wijk, geleid door Ahmed Marcouch, de ijverige en ambitieuze stadsdeelvoorzitter. De werkelijkheid geeft een veel gevarieerder beeld. In Slotervaart wonen 45.000 mensen, van wie er negenduizend Marokkaans zijn, vierduizend Turks en 3300 Surinaams. Bijna twintigduizend inwoners van deze wijk zijn autochtoon. Wel ligt binnen Slotervaart de buurt Overtoomse Veld waar van de tienduizend inwoners er 3400 Marokkaans zijn en 1400 Turks. Samen vormen ze nog steeds niet de helft van het aantal inwoners. Kortom, zelfs binnen wijken en stadsdelen is het beeld veel diverser dan vaak wordt gedacht.

Het is handig om deze cijfers in gedachten te houden bij wat volgt. Het geeft een beetje perspectief als we in de discussie over integratie en allochtonen tegen al te boude uitspraken aanlopen.

JUIST

- De minst gemengde wijken in Nederland zijn autochtone wijken.
- Etnisch gemengde wijken zijn meestal behoorlijk gemengd: er wonen mensen van heel verschillende achtergronden.
- In Nederland wonen 830.000 mensen die zichzelf 'moslim' noemen, ongeveer vijf procent van de bevolking.
- De helft van de Turkse, Marokkaanse en Surinaamse Nederlanders is tweede generatie.

ONJUIST

- Slotervaart is een Marokkaans stadsdeel.
- Buurten zijn etnisch homogeen.

HOOFDSTUK 3

Taal

‘Speels en geestig, zappend van ouders, grootouders, tantes, ooms, buurtgenoten, imams, een Kaapverdise moslim en autoverkoper naar een rappende lefgozer, brengt Benali niet alleen zijn persoonlijke geschiedenis van een migrantengezin in Rotterdam in kaart, maar biedt hij ook een weids panorama van de hele gekleurde hedendaagse samenleving.’

JURYRAPPORT LIBRIS LITERatuurPRIJS 2003 OVER ABDELKADER
BENALI, *DE LANGVERWACHTE*

Taal is onmisbaar voor elke vorm van menselijke interactie. Het is dan ook niet verrassend dat het in de discussie over integratie vaak over taal en taalverwerving gaat. Meestal moeten immigranten zich een nieuwe taal eigen maken, terwijl hun kinderen als vanzelfsprekend opgroeien met twee talen. In eerste instantie spreken ze thuis de taal van hun ouders, op school komen ze intensief in aanraking met de taal van het land waarin ze wonen.

Het zou vreemd zijn als dat geen problemen opleverde, en dat doet het dan ook. De mensen die in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw naar Nederland kwamen, spraken geen Nederlands. Althans, dat gold voor twee van de vier grootste groepen allochtonen: de Turken en de Marokkanen. De Surinamers spraken natuurlijk wel Nederlands, al maakten we in de jaren zeventig weinig subtiele grappen over hun accent en taalgebruik. Tot een jaar of vijftien geleden kon je ook van Antillianen zeggen dat ze het Nederlands beheersten, maar volgens recente onderzoeken zou dat problematischer zijn voor

jongeren die de laatste jaren hierheen zijn gekomen. Het is moeilijk een goed overzicht te krijgen van de taalvaardigheid van de resterende zeshonderdduizend niet-westerse allochtonen. Zeker is dat ze zich het Nederlands niet allemaal zo snel eigen gemaakt zullen hebben als Ayaan Hirsi Ali. Waarschijnlijk hebben ze dezelfde problemen als de Turken en Marokkanen, tot wie we ons hier even beperken.

De gastarbeiders die naar Nederland kwamen, waren slecht opgeleid. Ze hadden hooguit een paar jaar basisonderwijs genoten. In de jaren dat Nederlandse bedrijven Turken en Marokkanen in dienst namen, hadden ze het liefst laagopgeleiden. Ze deden immers meestal zwaar industrieel werk waarvoor ze geen gebruiksaanwijzingen of handboeken hoefden te lezen. Minimale taalvaardigheden voldeden. Het paradoxale is dat de allereerste gastarbeiders, de alleenstaande mannen die hier in pensions en kosthuizen verbleven, waarschijnlijk meer deden om in Nederland hun weg te vinden dan de immigranten die later kwamen. Zolang ze alleen waren, konden die mannen zich hier wel redden. Gezinsvorming maakte alles anders. Een boek als *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* en de columns van Driss Tafersiti op de achterpagina van *NRC Handelsblad* geven een aardig idee van die eerdere wereld, toen de gastarbeiders nog gastarbeiders waren en gewoon Nederlandse vriendinnen hadden.

Zo vergaat het alle immigranten in alle immigratielanden. De Turken en Marokkanen in Nederland waren geen uitzondering op dat algemene patroon. Dat er in hun gezinnen geen Nederlands werd gesproken, was te verwachten. De overheid hield daar ook rekening mee: vanaf het moment dat beleidsmakers zich realiseerden dat de gastarbeiders en hun gezinnen zouden blijven, stond taalverwerving hoog op de agenda. Immigrantengruppen kruipen altijd bij elkaar, overal en door de eeuwen heen. Allicht,

het is nogal wat om je land te verlaten, ook al doe je het in de hoop een betere toekomst op te bouwen. Natuurlijk probeer je dan het comfort te zoeken van landgenoten die onder gelijke omstandigheden leven. Voor sommige groepen, zoals de gelovige Nederlanders die vanaf 1843 naar Amerika vertrokken, waren isolement en afzondering zelfs hun doelstelling. Zo konden ze hun geloof en tradities beter handhaven dan in het thuisland. Integreren in de Amerikaanse samenleving was het laatste wat ze wensten. Andere immigranten die waren gevlucht voor hongersnood, pogroms of armoede, of die gewoon een betere toekomst zochten, probeerden in Amerika eenvoudigweg hun oude Europese leven te reproduceren. Zo waren er in het midden van de negentiende eeuw op het Amerikaanse platteland overal Duitstalige gemeenschappen te vinden, van Texas tot Iowa. De Amish in Pennsylvania zijn er een overblijfsel van. Rond 1900 waren er in Manhattan wel veertien Little Italy's, elk met een apart dialect. Als immigranten er zelf al niet voor kozen om bij elkaar te gaan zitten, dan waren er praktische overwegingen: de beschikbare woningen bevonden zich meestal in dezelfde buurt. Ieren namen de zwarte wijken over, Italianen de Ierse wijken en zij werden later weer gevolgd door Puertoricanen en Hispanics.

Natuurlijk gingen ook allochtonen in Nederland bij elkaar zitten, om precies dezelfde redenen. Sociaal-economische scheiding, etnische concentratie: het is van alle tijden, van alle immigratielanden. Vandaar dat alle grote steden in de wereld etnische wijken kennen. Als nieuwkomer vind je er alles wat je nodig hebt, je hoeft er geen andere taal te spreken en je kunt elkaar op weg helpen in een vreemde samenleving. Die wijken vormen een soort overgangsterrein waar nieuwkomers niet onmiddellijk hun culturele identiteit hoeven in te leveren. Voor hun kinderen zijn ze een springplank naar de nieuwe samenleving.

Het is waar dat immigranten integreren ‘an sich’ niet als hoogste prioriteit hebben. Overleven is hun eerste doelstelling. Immigratielanden hoeven zich daarover geen illusies te maken: de intentie van nieuwkomers is zelden om Amerikaan, Australiër, Canadees of Nederlander te worden. Ze komen om hun kinderen een beter leven te geven. Niet per se een ánder leven, vandaar dat ze hun directe omgeving inrichten zoals ze die thuis kenden. Maar het interessante is dat je helemaal niet bewust bezig hoeft te zijn met integreren om het toch te doen. Vrijwel vanaf de eerste dag veranderen de leefgewoonten van nieuwkomers. Steeds weer hoor je van nieuwe immigranten, van de volgende golf, dat de etnische wijk in Amsterdam, Sydney of New York heel anders is dan het thuisland, soms zelfs onherkenbaar anders. Hij is niet meer Italiaans, Chinees, Turks of Marokkaans, ook al is de wijk in de ogen van de ontvangende samenleving nog bepaald niet autochtoon te noemen.

Kan de eerste generatie toe met minimale taalvaardigheden, voor de tweede generatie wordt het een ander verhaal. Voor de kinderen van de immigranten domineert de taal van het land waar ze wonen. Dat gaat vanzelf, maar niet zonder problemen. Zo hebben we het ook in Nederland ervaren. Van de tussengeneratie, de kinderen die in Marokko of Turkije de lagere school hadden doorlopen en daarna in het kader van gezinshereniging naar Nederland kwamen, konden we nog zeggen dat ze pas laat ons onderwijssysteem binnenstroomden. Ze leerden wel Nederlands, maar vaak niet goed genoeg. Dat gold natuurlijk niet voor iedereen. Ahmed Aboutaleb leerde razendsnel Nederlands en werkte zich door het onderwijssysteem heen. Hetzelfde gold voor Afshian Ellian, Mohammed Rabbae, Ayaan Hirsi Ali en andere politieke vluchtelingen.

Voor de oudere generatie gastarbeiders moeten we misschien de harde conclusie trekken dat we ons over hun taalvaar-

digheden niet vreselijk druk meer hoeven te maken. Dat geldt niet voor eventuele nieuwkomers, huwelijkspartners of politieke vluchtelingen, maar voor immigranten die hier allang zijn – vijftien, twintig, dertig jaar. Die grote groep Turkse en Marokkaanse arbeiders en hun echtgenotes is nu boven de vijftig. Ze zijn vaak niet meer actief op de arbeidsmarkt; de vrouwen zijn dat meestal nooit geweest. Het zou mooi zijn als we die mensen meer bij de samenleving konden betrekken, maar laten we wel wezen: de beperkte middelen kunnen efficiënter en effectiever ingezet worden. Er zijn andere prioriteiten. Als deze mensen het tot nu toe zonder veel Nederlandse taalvaardigheid hebben gered, dan zullen ze zelf ook niet erg gemotiveerd zijn om daar nog iets aan te veranderen.

Het is waar dat een deel van deze mensen, zeker de vrouwen, tamelijk geïsoleerd is geraakt. Ze zijn afhankelijk van hun kinderen die moeten vertalen, uitleggen en helpen, en dat is niet plezierig. Maar dat valt nu niet meer te veranderen, als dat al gewenst zou zijn. Daarom zou het beleid zich moeten beperken tot het aanbieden van cursussen, bij voorkeur gratis. Wie wil, kan gebruikmaken van het aanbod, wie dat niet wil en zich wel redt, die doet gewoon niets. De leidraad: helpen wie geholpen wil worden. Het heeft geen zin een zichzelf in stand houdende inburgeringsbureaucratie op te tuigen of opgetuigd te houden; ze dient geen enkel doel en veroorzaakt alleen maar meer verwijdering. Goed burgerschap, om het maar in die termen uit te drukken, biedt mensen een mogelijkheid, een kans die ze kunnen grijpen, maar ze zijn niet verplicht dat ook te doen. Dat principe zou hier moeten gelden.

Landstaal is moedertaal

Voor elk immigratieland geldt dat de taal van het land waar de kinderen opgroeien hun moedertaal is en dat is in Nederland

niet anders. Allochtone tieners spreken Nederlands als eerste taal, ongeacht waar hun ouders geboren zijn. Dat wil niet zeggen dat ze een enorme woordenschat hebben of mooie zinnen formuleren, maar de meeste Nederlanders zijn op dat terrein ook geen helden. Johan Cruijff beoordelen we ook niet op zijn verzorgde taalgebruik.

De *Integratiemonitor* van het Sociaal en Cultureel Planbureau, uit 2007, laat er geen misverstand over bestaan: bijna honderd procent van de tweede generatie heeft Nederlands als primaire taal. Meer dan de helft van hen spreekt met de ouders wel een andere taal (Turken overigens vaker dan Marokkanen) maar juist over de kwaliteit van het gebruik van die taal zijn ze onzeker, niet over hun Nederlands. Ze vermoeden dat hun Turks of Berbers niet op het niveau is waarop het zou moeten zijn om er soepel mee om te gaan. Marokkaanse jongeren blijken onder elkaar meer Nederlands te spreken, ook met broers en zussen. Turkse jongeren spreken met elkaar vaker Turks. Dat Marokkanen van Berberafkomst meer Nederlands spreken, is niet zo raar. Hun moedertaal, het Tamazight, beheersen ze vaak slecht en het is een taal zonder schriftelijke traditie; niet erg nuttig in de moderne wereld. Bovendien is het voor Marokkanen geen zaak van nationale trots om de taal van Marokko te spreken. Voor Turken ligt dat anders, voor hen versterken taal en nationaal bewustzijn elkaar.

Afstand tot land van herkomst

Volgens het *Jaarrapport Integratie* (2008) van het CBS wordt voor de tweede generatie de afstand tot het land van hun ouders steeds groter. Tieners willen niet meer iedere vakantie naar Turkije of Marokko en het gebeurt steeds minder vaak dat kinderen voor een tijdje naar het land van herkomst worden gestuurd, zoals staatssecretaris Albayrak nog overkwam. Er lijkt weinig

grond voor de stelling dat de nabijheid van het land van herkomst en de mogelijkheid om gemakkelijk heen en weer te reizen ertoe zouden leiden dat jongeren blijven hangen tussen twee landen. Volgens sommige publicisten zou in een geglobaliseerde wereld het gemak van het heen en weer reizen naar het land van herkomst de integratie vertragen of zelfs verhinderen. Dat zou een groot verschil zijn met de negentiende en vroegtwintigste eeuw, toen immigranten naar Amerika en Australië voorgoed afscheid namen van het land van herkomst. Die stelling was altijd al twijfelachtig, in een aantal opzichten. Om te beginnen was er ook in de negentiende eeuw nog intensief contact met de landen waar de immigranten vandaan kwamen. Veel interessanter is dat veelvuldig heen en weer reizen, zoals dat nu mogelijk is, precies het omgekeerde effect lijkt te hebben. Juist door zo vaak Marokko of Turkije te bezoeken wordt het de tweede generatie duidelijker dat ze daar niet thuis hoort. Het versterkt het gevoel dat Nederland hun land is.

Paul Scheffer beschrijft in zijn boek *Het land van aankomst* de ontmoeting met een Marokkaanse Amsterdammer in Tanger. Scheffer merkt op dat deze Amsterdammer een vreemdeling is in Marokko, zoals de jongen ook in Nederland een vreemdeling is. Dat verwacht Scheffer meer dan de jongen, maar hij schrijft dat hij zich realiseert dat deze landgenoot toch echt meer bij Amsterdam hoort dan bij Tanger. Het blijft onduidelijk waarom Scheffer later in zijn boek dan toch concludeert dat wat wetenschappers 'transnationalisme' noemen – de banden tussen mensen in verschillende landen in een geglobaliseerde wereld – het zoveel moeilijker maakt om te integreren in het land van aankomst. Uit zijn eigen observaties zou je juist het tegendeel afleiden.

Ahmed Marcouch, de voorzitter van het Amsterdamse stadsdeel Slotervaart, schreef naar aanleiding van de dood van zijn va-

der en het overbrengen van diens lichaam naar Marokko een pit-tig stuk over corruptie aan de grens. Hij ergerde zich mateloos. De conclusie lijkt dus precies de omgekeerde: wil je de aange-harktheid van Nederland waarderen, bezoek dan je land van her-komst of dat van je ouders. Als je het Turkse en Marokkaanse jongeren op de man af zou vragen, zouden ze dat ook moeten er-kennen, al betwijfel ik of ze dat zonder meer toegeven.

Hogere eisen

In zijn onderzoeksverslag *De lat steeds hoger* stelt de Rotterdamse hoogleraar integratie- en migratiestudies Han Entzinger vast dat de jongeren die hij in Rotterdam onderzocht allemaal Ne-derlands als primaire taal hebben. Wel merkte hij dat in vergelij-king met hetzelfde onderzoek acht jaar daarvoor de onder-vraagde jongeren minder tevreden waren met de kwaliteit van hun Nederlands. Entzingers verklaring is dat de jongeren hoge-re eisen zijn gaan stellen aan zichzelf. Ze realiseren zich dat hun Nederlands niet volmaakt is, zien dat als een zwak punt en zijn zich daarvan bewust. Met andere woorden: naarmate ze sociaal hoger klimmen, worden ze kritischer over hun eigen taalge-bruik. Dat is alleszins begrijpelijk en het zal menig arbeiders-kind dat de afgelopen vijftig jaar opgroeide bekend voorkomen. Maar het betekent niet dat hun Nederlands slecht is.

Volgens het *Jaarrapport Integratie* is de startpositie van een kind op de basisschool beter wanneer er thuis Nederlands wordt gesproken; niet-westerse allochtone kinderen die met het Nederlands opgroeien, scoren hoger op de Citotoets. Voor-al Surinaamse en Antilliaanse gezinnen zouden dat aantonen. Het is ongetwijfeld waar. Even zeker is dat er binnen afzienbare tijd in de meeste allochtone gezinnen alleen maar Nederlands gesproken zal worden, eenvoudigweg omdat het voor de tweede generatie de voertaal is. Daardoor zal de derde generatie op-

groeien met Nederlands thuis en de tweede taal rudimentair of zelfs helemaal niet ontwikkelen. Die ontwikkeling is precies zoals je zou verwachten op basis van ervaringen in grote immigratielanden.

Niemand zal weerspreken dat het beter is dat immigranten en hun kinderen thuis Nederlands praten. Daarbij past wel een kanttekening: veel erger is het als ouders proberen Nederlands te spreken maar het niet goed kunnen. Het is beter om op te groeien met Turks, Arabisch of een andere taal dan met koeterwaals, want dan is de kans groot dat kinderen het Nederlands verkeerd aanleren.

We moeten niet te snel oordelen of de hoop opgeven. Amerikaans onderzoek laat zien dat de veel bewonderde Aziaten met hun succesvolle carrières vaak pas op de middelbare school of de universiteit tot volle wasdom komen. Ook al spraken ze thuis veelal Engels, hun gebrek aan taalvaardigheid zat hen aanvankelijk in de weg. Die schade halen ze later in. Dat geldt ook voor veel allochtone studenten aan Nederlandse universiteiten, die bijna allen opgroeiden met een andere taal dan het Nederlands. Het weerhield hen er niet van de hoogste niveaus te bereiken.

Menselijk kapitaal

Taalbeheersing is een middel, geen doel op zich. Het is waar dat mensen die geen Nederlands spreken er waarschijnlijk moeite mee hebben om aan de brede Nederlandse samenleving deel te nemen. Het is ook waar dat er mensen zijn die keurig Nederlands spreken maar volgens alle andere criteria slecht geïntegreerd zijn. Er is een verhaal over een Italiaanse immigrant aan het begin van de twintigste eeuw, die van de Amerikaanse rechter toestemming kreeg om zijn naturalisatie-examen in het Italiaans te doen. Hij kon namelijk prachtig vertellen over de

Founding Fathers en de Amerikaanse geschiedenis, maar niet in het Engels. De Amerikaanse rechter was welwillend.

Natuurlijk is het voor immigranten verstandig om te investeren in de taal van het land waar ze wonen. Dat is altijd een investering die het menselijk kapitaal vergroot, waardoor kansen op de arbeidsmarkt toenemen, een hoger inkomen en een hogere sociaal-economische status binnen handbereik komen. Bovendien voorkomt beheersing van de taal van het vestigingsland isolement. Dat is allemaal waar, maar niet erg relevant meer voor de oudere, eerste generatie. Het ligt uiteraard anders voor een jongere generatie immigranten, of dat nu importpartners zijn of politieke vluchtelingen. Voor hen is het wel degelijk belangrijk dat ze een stimulans krijgen om de taal te leren.

Het is altijd een belangrijke beleidsdoelstelling geweest om zo veel mogelijk mensen die zich hier definitief gevestigd hebben Nederlands te laten spreken. Dat doel is voor een groot deel bereikt, maar beleid had er verdraaid weinig mee te maken. In 2008 publiceerde Jeroen Hoenderkamp *De sociale pijler. Ambities en praktijken van het grotestedenbeleid*. In dat proefschrift analyseert Hoenderkamp de effectiviteit van overheidsbeleid en komt hij onder meer tot de conclusie dat het aantal mensen dat na het volgen van een jarenlange inburgeringscursus op redelijk niveau Nederlands spreekt, bijzonder laag is. Dat weerhoudt politici er niet van te blijven roepen om cursussen, om verplichtend beleid.

Om het concreet te maken: in de periode 1970-2005 heeft Amsterdam volgens Hoenderkamp ongeveer driehonderdduizend inwoners van de eerste generatie geteld. Van hen hadden er honderdvijftigduizend nooit problemen met de taal. 55.000 Surinamers en Antillianen spraken al Nederlands toen ze kwamen, dus pakweg honderdduizend allochtonen hebben zichzelf Nederlands geleerd. Van de resterende groep van honderdvijf-

tigduizend immigranten in die periode heeft meer dan de helft een inburgeringstraject gevolgd. Voor 45.000 mensen had dat naar eigen zeggen als resultaat dat ze het Nederlands redelijk beheersen. Ik kan niet beoordelen of dat een effectieve inzet van middelen is, maar ik betwijfel het. Ook het doel is twijfelachtig. Het idee dat je mensen naar een taalcursus stuurt en dat ze vervolgens thuis Nederlands zouden gaan spreken, is onzin. Dat doen ze niet. We zagen bovendien al dat het niet verstandig is om kinderen bloot te stellen aan het gemankeerde Nederlands van hun ouders. Daar hebben taalkundigen regelmatig op gewezen. Maar de politiek heeft besloten dat taal een prioriteit is, en dus wordt er voortgeploeterd. Ook de tweede doelstelling, deelname aan de Nederlandse samenleving vergemakkelijken, wordt waarschijnlijk nauwelijks bereikt. Maar dat valt als ideaal nog te verdedigen.

Het gaat hier trouwens om een maatschappelijk probleem van de eerste orde. Alle jonge Nederlanders blijken het Nederlands slecht te beheersen, of ze nu allochtoon of autochtoon zijn, Limburger of Friezin, Somalische of Kroaat. Universiteiten klagen steen en been over het niveau en dan hebben we het over mensen met minstens een vwo-diploma. Toen universiteiten de minimale taalvaardigheid van studenten testten, presteerde ruim tachtig procent van hen onder de maat. Ook op de pedagogische academies waar toekomstige onderwijzers worden opgeleid, bleek het taalniveau allerbelabberdst. Zowel bij allochtonen als bij autochtonen zit er een flink gat tussen taalverwerving en -beheersing. De jeugd spreekt wel Nederlands maar schrijft het slecht en met begrijpend lezen is het ook niet best gesteld. Twittertaal en sms-gewoontes zijn moeilijk af te leren.

Het TIES-onderzoek (een onderzoek in acht landen naar *The Integration of the European Second Generation*, in Nederland uitge-

voerd door de Universiteit van Amsterdam) laat zien dat bijna alle Turken en Marokkanen van de tweede generatie van zichzelf zeggen dat ze goed of heel goed zijn in Nederlands. Ze zijn meestal minder tevreden over hun kennis en kunde in de tweede taal, die van hun ouders. Het onderzoek bevestigt eerdere vaststellingen dat Marokkanen van de tweede generatie onderling meer Nederlands spreken dan Turken: meer dan negentig procent van de tweede generatie Marokkanen en 62 procent van de Turken spreekt Nederlands met broers, zussen en vrienden.

Van mislukking is hier geen sprake. Er zijn talloze eerste en vooral tweede generatie allochtonen die in de praktijk laten zien dat ze goed Nederlands spreken en geen problemen hebben met hun taalvaardigheid. We hebben een behoorlijke groep Marokkaans-Nederlandse auteurs die in het Nederlands boeken schrijven en literaire prijzen winnen. We hebben zelfs een aantal allochtone beoefenaren van de meest Hollandse vorm van theatervermaak: het cabaret.

Natuurlijk valt er nog winst te boeken. Maar laten we om te beginnen taalonderwijs aan de eerste generatie van boven de vijftig beperken tot vrijwillige cursussen. Bied die ruim en ruimhartig aan. Maak er geen dwangbuis van en kijk er niet raar van op als de cursussen niet worden gebruikt of niets opleveren. Taalachterstand bij de aanvang van het basisonderwijs is een reeel probleem, zoals het dat veertig jaar geleden was voor arbeiderskinderen. Probeer er wat aan te doen in het onderwijs. En wees niet ontevreden met wat al bereikt is.

WAT GOED GAAT

- Tweede generatie allochtonen hebben Nederlands als primaire taal; ze zijn zelfs onzeker over hun vaardigheid in de taal van hun ouders.
- Steeds vaker spreken (vooral Marokkaanse) immigrantenkinderen Nederlands met broers en zussen.
- De tweede generatie ervaart een groeiende distantie tot het land waar de ouders vandaan komen en voelt zich steeds sterker Nederlander.

WAT BETER KAN

- Een deel van de eerste generatie en latere importpartners heeft nog steeds een taalprobleem.
- Citoscores vallen hoger uit als een kind thuis Nederlands spreekt.
- Alle jongeren, allochtoon en autochtoon, hebben een gebrekkige taalvaardigheid en te weinig kennis van idioom.

Onderwijs: hét middel om vooruit te komen

‘Deze kinderen hebben een spectaculaire sprong voorwaarts gemaakt in vergelijking met hun ouders. Waarom roept niemand dat? Waarom sterkt niemand die kinderen in hun kracht?’

STAATSSECRETARIS VAN ONDERWIJS KARIN ADELMUND

IN DE TWEDE KAMER, 19 NOVEMBER 1999

Integratie staat of valt met goed onderwijs. Elke vorm van emancipatie, of het nu gaat om die van de arbeidersklasse, de katholieken of de allochtonen, begint op school. Je zou haast zeggen: zorg voor goed onderwijs en de rest komt vanzelf. Dat is wat al te eenvoudig geformuleerd, maar zeker is dat goed onderwijs een noodzakelijke voorwaarde is voor integratie.

Onderwijs stelt een individu in staat zich te ontplooien en geeft de samenleving de gelegenheid belangrijke normen en waarden over te dragen. Het proces van socialisatie waarin kinderen worden voorbereid op de samenleving is cruciaal, zowel voor het kind als voor de samenleving. Onderwijs maakt sociale mobiliteit mogelijk en leidt tot betere banen voor allochtonen. Dat voert, zoals we zullen zien, tot het onderschrijven van de waarden die in Nederland belangrijk zijn.

Ook de Nederlandse overheid was al begin jaren tachtig van de vorige eeuw doordrongen van het belang van onderwijs en maakte er in haar integratiebeleid een speerpunt van. De doel-

stelling was om allochtonen evenredig te laten deelnemen aan het onderwijs: allochtone jongeren moeten hetzelfde opleidingsniveau bereiken als autochtone jongeren met een vergelijkbare achtergrond. Het is belangrijk om vergelijkingen te maken tussen groepen die zich laten vergelijken. Daarom moet vooruitgang van leerlingen worden afgemeten aan de progressie die ze maken ten opzichte van hun ouders. Gezien de nogal eenzijdige sociaal-economische samenstelling van de eerste generatie allochtonen heeft het weinig zin om alle allochtonen te vergelijken met alle autochtonen. Veel critici van de integratie in Nederland vergeten dat. Ze kijken alleen naar totaalcijfers, waardoor onderwijssuccessen gebagatelliseerd of niet herkend worden.

Het sociaal-economische milieu waarin een kind opgroeit, is sterk bepalend voor de schoolcarrière. Dat geldt voor alle leerlingen, allochtoon en autochtoon. Sociale afkomst wordt vaak aangeduid met de SES-factor: de sociaal-economische status van het herkomstgezin, meestal gemeten naar het opleidingsniveau van de vader, de moeder of beiden. Vanzelfsprekend zijn gezinsinkomen en woonsituatie daarmee verbonden. Belangrijker nog zijn de culturele componenten die samenhangen met de SES-factor. Iedereen begrijpt dat het nogal wat uitmaakt of er thuis kranten en boeken worden gelezen, of kinderen geholpen worden met hun huiswerk, of ouders onderwijs belangrijk vinden en of er aan tafel open gesprekken worden gevoerd. Als kinderen voortdurend als inferieur of kansloos te boek staan, omdat ze gekleurd, allochtoon of arbeiderskind zijn, ondermijnt dat hun zelfvertrouwen.

De meeste allochtone kinderen groeiden op in een gezin met de kwalificatie laagste sociaal-economische status. Hun ouders, de immigranten die naar Nederland kwamen, waren over het geheel genomen laagopgeleid. Vaak waren ze afkom-

stig uit de meest achtergebleven gebieden van Turkije en Marokko en ze hadden hoogstens een paar jaar lager onderwijs genoten. Dat zegt uiteraard weinig over hun intelligentie of hun leercapaciteiten. Sommigen hebben wel degelijk enige intellectuele bagage kunnen meegeven aan hun kinderen. Verscheidene onderzoeken tonen aan dat allochtone moeders, vooral Marokkaanse vrouwen, hun dochters enorm gestimuleerd hebben om gebruik te maken van de onderwijsmogelijkheden die Nederland biedt en die zij zelf nooit gehad hebben. In het hoofdstuk over man-vrouwverhoudingen kom ik daarop terug.

Succes tweede generatie

Nederland heeft altijd veel onderzoek gedaan naar sociale mobiliteit van kinderen ten opzichte van hun ouders. Daaruit is gebleken dat de opleiding van ouders de beste voorspeller is van de schoolloopbaan van hun kinderen. Grosso modo: laagopgeleide ouders hebben lageropgeleide kinderen, hogeropgeleide ouders hogeropgeleide kinderen. De meeste allochtone kinderen hadden laagopgeleide ouders en dat plaatste hen qua startpunt in een vergelijkbare positie met autochtone arbeiderskinderen.

Al was die positie vergelijkbaar, allochtone kinderen hebben wel met een paar extra handicaps te maken. Ze groeien meestal op met een andere taal en moeten Nederlands erbij leren. Dat gebeurt vaak pas op de basisschool, want de cijfers laten zien dat maar weinig allochtone kinderen een crèche bezoeken. Daardoor beginnen ze met een achterstand die nauwelijks valt weg te werken. Een probleem is ook dat hun ouders meestal weinig begrijpen van het Nederlandse onderwijssysteem en niet betrokken zijn bij het schoolleven van hun kinderen. Aan de andere kant laat onderzoek ook zien dat uiteindelijk individuele factoren zoals doorzettingsvermogen en ambitie bepalen hoe-

ver iemand komt. Succesvolle allochtone kinderen zijn doorbijters.

Edwin Martens en Justus Veenman constateerden al in 1996 in hun boek *Keren de kansen?* dat de tweede generatie er veel beter voor stond dan we dachten. Een van de factoren die de auteurs toen al onderkenden, was dat allochtone vrouwen het onderwijs hadden ontdekt als kanaal voor emancipatie en dat wisten te gebruiken zonder zich te vervreemden van hun gezin en familie. Sindsdien is die ontwikkeling alleen maar sterker geworden.

Wie streeft naar evenredige deelname van allochtonen aan het onderwijs, moet uiteraard beginnen bij het basisonderwijs. Een van de meest besproken onderwerpen in Nederland is de eenzijdige samenstelling van basisscholen: de kwestie van ‘witte scholen’ en ‘zwarte scholen’. Voor onderzoekers en beleidsmakers is een school ‘zwart’ als meer dan zeventig procent van de scholieren van allochtone afkomst is, ‘wit’ als meer dan zeventig procent van de scholieren autochtoon is. Van alle allochtone leerlingen zit meer dan de helft – in Amsterdam en Den Haag zelfs meer dan zestig procent – op een zwarte school. In de rest van het land liggen de verhoudingen minder scheef.

Basisscholen vormen meestal een directe afspiegeling van de wijk waarin ze staan. Het is dan ook logisch en tot op zekere hoogte onvermijdelijk dat er op grond van de samenstelling van wijken grote verschillen bestaan in de populatie van scholen. Het zou mooi zijn als alle kinderen naar gemengde scholen zouden gaan, scholen waar de leerlingen niet enkel tot één sociaal-economische klasse of etnische groep behoren. Maar het aantal praktische oplossingen om dat te realiseren is beperkt. Het probleem wordt verergerd door vluchtgedrag van autochtonen, die al dan niet terecht zorgen hebben over zwarte scholen. Beleidsmakers kunnen niet veel doen. Gedwongen menging is een uit-

zonderlijk slecht idee, zoals in Amerika duidelijk werd toen men zwarte en blanke kinderen met bussen ging verslepen naar scholen ver buiten hun woonwijk. Bovendien hebben we in Nederland de heilige koe van de vrije schoolkeuze die niemand wil of kan slachten. Zodra je ook maar iets wilt veranderen, steekt onmiddellijk een storm van ouderlijk protest op. Maar de uitspraak: 'Kom niet aan mijn vrije keuze' betekent vaak: 'Ik wil mijn kind niet op een zwarte school.'

Volgens sommige auteurs, onder anderen de Amerikaanse onderwijssocioloog Bowen Paulle, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, is het verstandiger om het probleem van etnische segregatie op scholen volledig vanuit sociaal-economisch perspectief te benaderen. In zijn visie zijn witte en zwarte scholen ouderwetse standenscholen: scholen van rijken en scholen van armen. Daar lijkt het soms wel op als je in het Amsterdamse Vondelpark ziet hoe vanuit wijken als Slotervaart, West en de Baarsjes fietsbakken vol kinderen uit de hogere middenklasse naar de overwegend witte scholen in Oud-Zuid worden gebracht. Paulle en anderen pleiten voor een sociaal-economische menging, maar ja, in de grote steden valt dat feitelijk samen met menging van allochtonen en autochtonen. Het argument van ouders die hun kinderen naar een witte school brengen, is dat er een duidelijk verband bestaat tussen de samenstelling van scholen en de leerervaringen en prestaties van kinderen. Daar hebben ze geen ongelijk in.

Kinderen uit achterstandswijken, zegt Paulle daarom, hebben recht op datgene wat middenklassekinderen bijna altijd krijgen: structureel toegang tot de leeromgeving van de middenklasse. Want alleen dan leren kinderen wat de omgangsvormen en rituelen zijn. We weten dat kinderen uit de middenklasse dat van huis uit meekrijgen. Kinderen die nooit in aanraking komen met leeftijdgenoten uit andere sociale klassen, zullen

dat niet vanzelf leren en komen later in hun leven op dat terrein tekort. Noem het de ‘Pretty Woman-factor’, naar de film waarin Julia Roberts een straatmeisje speelt dat ineens naar de opera en naar officiële diners moet en per direct de sociale vaardigheden moet leren om in die omgeving te functioneren. We zijn misschien geen klassenmaatschappij in de klassieke zin, maar sociale klassen bestaan wel degelijk en worden maar al te snel gemakkelijk herkend, bijvoorbeeld door werkgevers en sociale contacten. Legio zijn de verhalen over een mislukt sollicitatiegesprek omdat de kandidaat niet de juiste omgangsvormen liet zien.

Volgens Paulle is het tijd om de illusie van een absolute vrijheid van schoolkeuze op te geven en te kiezen voor een *controlled choice*-systeem. Hij doelt op de methode waarmee de gemeente Nijmegen in het voorjaar van 2009 begon te experimenteren en die erop gericht is op witte scholen een ‘redelijke’ vertegenwoordiging van achterstandskinderen te krijgen. Dat mag niet meer zijn dan dertig procent zegt Paulle op basis van onderzoek in de Verenigde Staten, want dat is een omslagpunt. Tot dat percentage verandert er bij menging niets voor de kansrijke kinderen en worden de kansarmen geholpen. Bij meer dan dertig procent kansarme leerlingen dalen de totale prestaties.

Hoe bereik je een evenwichtige mix van allochtone en autochtone leerlingen? Ouders in Nijmegen kunnen kiezen uit zes scholen in hun directe omgeving, waarna voorkeuren zo worden gehonoreerd dat de gewenste mix tot stand komt. In de praktijk blijkt negentig procent van de ouders de school van hun keuze te krijgen – zo ging het tenminste in Cambridge, Massachusetts. Zes procent kreeg de tweede en vier procent de derde keus. We hebben het hier niet over wondermiddelen die je overal kunt toepassen. In Nijmegen zou het kunnen werken, maar bij onderzoek in vier Amsterdamse wijken in het westen

van de stad bleek dat in maar één wijk de basisvoorwaarden bestaan voor een realistisch *controlled choice*-programma. In de andere drie wijken wonen zo veel kinderen uit achterstandsgezinnen dat geen scholen zijn samen te stellen met maximaal dertig procent achterstandsleerlingen. Dat is dus op zijn best een beperkte optie.

Als we het erover eens zijn dat het streven naar gemengde scholen een mooi ideaal is en dat het te lang duurt om dat via ‘gemengd wonen’ te bereiken, dan moeten we blijven zoeken naar andere middelen om in elk geval het basisonderwijs optimaal te laten functioneren. Wat dan te doen? Er is wel gesuggereerd dat het werken met achterstandskinderen en het bundelen van die kennis juist een sterk punt zou kunnen zijn van zwarte scholen. Onderwijs op dat soort scholen kan worden afgestemd op de behoeften van achterstandsleerlingen. Ze kunnen gezamenlijk vooruitgang boeken, in dit geval niet door zich op te trekken aan kinderen met meer capaciteiten maar aan elkaar. Primair moeten scholen er natuurlijk voor zorgen dat de kwaliteit over de hele linie zo hoog mogelijk is.

Goede investering

Bij het verlaten van het basisonderwijs bestaan grote verschillen tussen leerlingen. Sommige kinderen – voornamelijk allochtone, maar ook autochtone – hebben een achterstand van twee of meer leerjaren op de gemiddelde leerling, wat meestal desastreus is voor de vervolgopleiding. Volgens de Onderwijsinspectie verlaat een kwart van de leerlingen de basisschool zonder behoorlijk te kunnen lezen; dat kan dus niet alleen een probleem zijn bij allochtone kinderen.

Het prestatieniveau aan het einde van het basisonderwijs werkt door in het voortgezet onderwijs. Het loont daarom de moeite om in het basisonderwijs vooruitgang te boeken. Dat

moet het speerpunt zijn van onderwijsbeleid. Een lage score op de Citotoets en een laag schooladvies zijn twee indicatoren voor een verhoogde kans dat de leerling voortijdig de middelbare school verlaat. Een derde element is motivatie: wie bij de start op de middelbare school weinig zin heeft om verder te leren, loopt een verhoogd risico om uit te vallen.

Amerikaans onderzoek laat zien dat investeringen in programma's gericht op jonge kinderen zichzelf ruimschoots terugverdienen. Dat is logisch. Die kinderen halen vaker hun diploma, hebben meer kans op een baan, zijn productief en betalen belasting, en ze worden minder vaak crimineel. Nederland kent programma's van voor- en vroegschoolse educatie (vve): peuters vanaf tweeënhalf jaar krijgen begeleiding om achterstanden te voorkomen. In de praktijk, zegt onderzoeker Lex Herweijer van het SCP, leveren die programma's nog te weinig op, omdat niet aan alle voorwaarden is voldaan. Soms ontbreekt het op kinderdagverblijven en scholen aan voldoende kennis of middelen om het programma vorm te geven. Ook hebben sommige scholen met veel peuters uit de risicogroep moeite om aan de kwaliteitscriteria te voldoen.

Wat zou het effect kunnen zijn van een lagere leerplichtleeftijd? In België zijn kinderen al vanaf tweeënhalf jaar verplicht schoolgaand. Bij die lagere leerplichtleeftijd zou het mes aan twee kanten snijden. Allochtone risicokinderen treden eerder buiten het niet-Nederlandstalige en relatief geïsoleerde huizezin (wat hun moeders ook vrijmaakt om te werken) en het is op zijn minst een deeloplossing voor de enorme behoefte aan crèches voor tweeverdienende gezinnen.

Als beleid zou het passen bij de conclusie van een vergelijkend onderzoek in het kader van het Europese TIES-programma, waaruit blijkt dat de prestaties van kinderen verbeteren naarmate ze langer deelnemen aan het onderwijstraject. Dat

onderzoek onder de tweede generatie allochtonen in acht landen kwam met duidelijke cijfers. Steeds meer kinderen volgen voorschoolse opleidingen en ze komen vaker terecht op min of meer gesegregeerde scholen, maar gelukkig wordt hun schoolloopbaan steeds minder onderbroken voor een verblijf in Turkije of Marokko. Verder blijkt de meerderheid van de leerlingen bijzonder positief te zijn over de rol van onderwijzers. Ouders en oudere broers en zussen blijken een positieve invloed te hebben. En vooral: allochtonen van de tweede generatie lijken in hun onderwijsresultaten steeds meer op autochtonen.

Die resultaten sporen met de rapporten van het CBS en SCP en daarnaast met een aantal specifieke onderzoekingen die een gevarieerd beeld tonen. Er is sprake van een enorme vooruitgang van de tweede generatie ten opzichte van hun ouders, maar daar was niet zo veel voor nodig: een beetje onderwijs in Nederland zette hen al op dat spoor. In het *Jaarrapport 2007* van het SCP is goed te zien hoe het opleidingsniveau ten opzichte van de eerste generatie is veranderd. De vergelijkende staafdiagrammen over opleidingsniveau tonen bij de eerste generatie Turken en Marokkanen nauwelijks hbo/wo, zo'n twintig procent mbo/havo/vwo, een kwart vbo/mavo en bijna de helft alleen basisonderwijs. Surinamers en Antillianen gingen altijd al meer naar het hbo en de universiteit, bij hen was enkel basisonderwijs goed voor maar twintig procent.

Bij de tweede generatie blijkt met name de groep middenopleidingen, mbo/havo/vwo, enorm gegroeid. Bij alle allochtonen tot minstens veertig procent, bij Marokkanen tot ruim vijftig. Hbo en universiteit zijn nu goed voor minstens vijftien procent (bij de Turken) tot wel 35 procent voor Surinamers en Antillianen. Het percentage vmbo/mbo is vrij constant gebleven, maar de categorie met enkel lager onderwijs is zo goed als verdwenen. En de tweede generatie zit voor een deel nog in het schooltra-

ject. Staafdiagrammen visualiseren de ontwikkelingen maar in beperkte mate. Je moet er echt goed naar kijken om je te realiseren hoe gigantisch de verschuivingen zijn tussen de eerste en de tweede generatie.

Tegelijkertijd weten we dat veel allochtone kinderen met een achterstand aan het lager onderwijs beginnen. Gelukkig zien we ook dat ze op de basisschool meer progressie boeken dan autochtone kinderen: het verschil aan het einde is kleiner dan aan het begin. Blijkbaar is vooruitgang mogelijk en zorgt de school daarvoor. Weliswaar scoren allochtone kinderen nog steeds gemiddeld lager op de Citotoets, maar het aantal bovengemiddeld presterende allochtonen groeit. We weten dat een relatief hoog percentage allochtone kinderen naar het beroeps-onderwijs gaat en dat er in deze groep bovengemiddelde school-uitval is. Maar het aantal allochtonen dat hbo en universitair onderwijs volgt, is spectaculair gestegen. Volgens het *Jaarrapport Integratie* van het CBS (2008) was de ‘relatieve instroom’ in het hoger onderwijs (hbo en universiteit) voor niet-westerse allochtonen procentueel zelfs gelijk aan die van autochtonen (beide rond de 55 procent), terwijl dat in 1995 voor autochtonen op 45 en voor allochtonen op 27 procent lag.

Die ‘relatieve instroom’ is berekend door alle ingeschreven eerstejaars te relateren aan het aantal achttien- tot twintigjarigen in de bevolking. De instroom van niet-westerse allochtone vrouwen steeg het sterkst. Van alle ingeschrevenen aan hbo en universiteit had in 2008 respectievelijk veertien en twaalf procent een niet-westerse allochtone achtergrond, voor het hbo een verdrievoudiging vergeleken met 1995, voor het wo een verdubbeling. Ter vergelijking een iets ander percentage voor autochtonen: zo’n 28 procent van alle achttien- tot 64-jarige autochtonen heeft een hbo/wo-diploma. De huidige tweede generatie studenten komt qua percentages dus in de buurt, in

elk geval met het percentage inschrijvingen (26 procent). Wat vooral opvalt, is dat het percentage allochtone vrouwen enorm is gestegen, het is bijna verviervoudigd ten opzichte van 1995 en verdubbeld sinds 2000. Turkse en Marokkaanse mannen blijven achter, constateert het rapport. De conclusie is helder: geef deze kinderen een kans om te leren en ze grijpen hem.

Objectiverende standaard

Iedereen wil investeren in onderwijs, maar het loont de moeite om goed te kijken waar dat het meest effectief is. Al heel lang krijgen scholen extra geld op basis van het aantal allochtone leerlingen. Het blijkt nogal wat uit te maken hoe ze dat geld besteden. Inmiddels is iedereen het erover eens dat het weinig zin heeft om de klassen kleiner te maken. Scholen die het geld besteden aan remedial teaching en extra aandacht, omschreven als ‘onderwijstechnische maatregelen’, boeken aantoonbaar meer succes.

De Citoscores laten zien dat het gat tussen allochtone en autochtone kinderen steeds kleiner wordt. Daarbij blijkt de Cito-toets een mooie objectiverende standaard om een te laag advies van de onderwijzers te corrigeren. *NRC Handelsblad* maakte in het voorjaar van 2009 de voorpagina vrij om te berichten over hoog scorende allochtone kinderen die voldeden aan de eisen voor vwo en categoriale gymnasia, een te weinig voorkomend voorbeeld van een goednieuws-openingspagina. Er was één jongen die per se naar het Barlaeus Gymnasium in Amsterdam wilde. Dat was verrassend, want veel allochtone kinderen mijden gymnasia. Afgezien van gebrek aan ervaring met een klassieke opleiding is daarvoor een aantal praktische redenen aan te geven: het elitaire karakter kan onvriendelijk ogen voor relatieve buitenstaanders; waarom zou je twee dode talen leren en je faalkans vergroten?; de noodzaak om bij eventuele mislukking van

school te moeten veranderen, terwijl op een lyceum eenvoudig teruggeschaald kan worden naar vwo zonder oude talen.

De optimistische boodschap in het begeleidende artikel werd in augustus 2009 nog eens bevestigd in de publicatie *Making up the Gap* van SCP-medewerker Lex Herweijer. De opmars van allochtone kinderen in het schoolsysteem gaat veel sneller dan die van de arbeiderskinderen in de jaren vijftig en zestig. In één beweging gaan kinderen van laagopgeleide ouders door naar het vwo en bijna allemaal volgen ze daarna ook nog de hoogst mogelijke vervolgopleiding. De Citotoets heeft daarbij geholpen door een duidelijk meetbare standaard neer te zetten. Uit het NRC-artikel blijkt de Citotoets opwaarderend te werken: hij bevestigt of verhoogt een advies, maar wie per ongeluk lager scoort dan het advies, ondervindt daarvan geen nadelen. Volgens onderzoeker Geert Driessen van de Radboud Universiteit Nijmegen komt ‘onder advisering van allochtone leerlingen niet systematisch voor’. Alweer een mythe verdwenen.

Onderwijssocioloog Paul Jungbluth zet er de kanttekening bij dat docenten vaak voorzichtig zijn met hun advies voor kinderen die van thuis geen steun kunnen verwachten. Dat lijkt me onnodig paternalistisch, maar het is waar dat misschien meer gedaan moet worden aan studiebegeleiding. Vrijwilligers hebben goede resultaten geboekt door Marokkaanse kinderen te helpen hun studievoordigheden te verbeteren in de maanden voorafgaand aan de Citotoets. En ook huiswerkbegeleiding lijkt direct resultaat op te leveren, zoals Maurice Crul in 2000 beschreef in zijn proefschrift *De sleutel tot succes*, een onderzoek naar Marokkaanse en Turkse jongeren die succesvol waren in het onderwijs.

Voor het basisonderwijs is dan ook de absolute beleidsdoelstelling bereikt: de achterstand van allochtonen is kleiner geworden en meer kinderen stromen door naar havo en vwo. De

tweede generatie doet het in een aantal opzichten bijzonder goed. Is het optimaal? Absoluut niet. Maar op basis van de behaalde resultaten is verdere progressie in het basisonderwijs goed mogelijk. Niet te veel praten over die zwarte en witte scholen bijvoorbeeld, maar zorgen dat het niveau van zwarte scholen stijgt. Het is gemakkelijk gezegd, maar daar ligt wel de maatschappelijke uitdaging.

Startkwalificaties

Bij het vervolgonderwijs is schooluitval het grootste probleem. In 2007 had 13,3 procent van alle jongeren tussen achttien en 24 het onderwijssysteem zonder startkwalificatie verlaten. Binnen die groep zijn allochtone jongeren sterk oververtegenwoordigd: bij hen ligt het percentage bijna twee maal zo hoog als bij autochtone jongeren; van de Turkse jongens heeft maar liefst een derde geen startkwalificatie. Laten we daar eerst eens naar kijken, voordat we op een rijtje zetten hoe het gaat met de kinderen die niet uitvallen – gelukkig de overgrote meerderheid. Het referentiepunt is het al of niet hebben van een ‘startkwalificatie’ bij het verlaten van het onderwijssysteem, dat is de minimaal vereiste opleiding die noodzakelijk wordt geacht om in de maatschappij te functioneren. Een diploma havo of vwo betekent automatisch een startkwalificatie, een diploma vmbo is daarvoor niet voldoende. Wie het schoolsysteem verlaat zonder startkwalificatie staat te boek als uitvallet.

De meeste jongeren volgen een traject dat begint op het vmbo – er is enig verschil van mening, maar volgens sommige cijferaanpakkers zou weleens zestig procent van alle leerlingen op het vmbo kunnen zitten. Een diploma vmbo geldt niet als startkwalificatie. Daarvoor moeten leerlingen na het vmbo door naar het mbo en daar minimaal het tweede niveau bereiken, de basisberoepsopleiding. In de zomer van 2009 besloot staatsse-

cretaris Van Bijsterveldt dat niveau 1 en 2 van het mbo niet meer als mbo mochten gelden, maar voortaan als funderend beroepsonderwijs door het leven moeten gaan. De reden was dat leerlingen met deze niveaus niet voldeden aan de verwachtingen van de werkgevers. Dit is niet de plek om het hele onderwijssysteem met zijn doolhof van beroepswegen te bespreken, maar er lijkt een blijvend probleem met het opleiden van leerlingen op het niveau van praktisch onderwijs. Met name de groep van wel honderdduizend leerlingen in het zogeheten leerwegondersteunend onderwijs (lwoo) wordt daar het slachtoffer van. Het zijn leerlingen met een leerachterstand van minstens twee jaar, die vaak geen Citotoets hebben gedaan en die het aan motivatie ontbreekt. Zij zijn de voorspelbare uitvallers. Maar die voorspelbaarheid biedt ook kansen: we weten precies waar de problemen zitten. In elk geval is het geen integratie- maar een onderwijsprobleem.

Het aantal uitvallers op het vmbo lijkt de laatste jaren gedaald, maar dat is een optische illusie. Het probleem is de 'dremelloze overstap' van vmbo naar mbo door leerlingen die hun maximale tijd op het vmbo hebben opgesoupeerd. Na vijf jaar mogen ze niet meer doubleren. Ze gaan dan zonder diploma door naar het mbo, waar ze tot niemands verrassing over het geheel genomen slecht presteren. Voor het vmbo is dat diplomaloze doorschuiven een manier om de uitval formeel te beperken; uitvalcijfers op dat niveau moeten dus met enig wantrouwen bekeken worden.

Een groot probleem is dat de taalvaardigheid van de helft van de mbo-deelnemers onvoldoende is om te kunnen meekomen in het onderwijs en in de beroepspraktijk. Veel mbo-leerlingen komen niet verder dan het laagste taalvaardigheidsniveau. Dat is bijvoorbeeld een probleem als ze brieven moeten schrijven of een businessplan moeten opstellen, vertelt een

coach van startende ondernemers. Het is lastig om daar dan nog veel aan te doen. Hoewel we dus in het hoofdstuk over taal concludeerden dat Nederlands voor de tweede generatie de primaire taal is, wil dat nog niet zeggen dat ze er goed mee overweg kunnen. Het werken met taal is nog iets anders dan in het dagelijks verkeer de taal spreken of schrijven. We hebben hier overigens te maken met een veel breder probleem: ook veel autochtone jongeren kampen met abominabele taalvaardigheden. Wederom geldt dat het basisonderwijs de plek is om daar iets aan te doen.

Extra lastig is dat door de drempelloze overgang tussen vmbo en mbo de helft van de uitvallers in het mbo zelfs geen vmbo-diploma heeft. Daar staat tegenover dat leerlingen die wel hun vmbo-diploma halen en dan doorstromen naar het mbo juist minder vaak afhaken dan autochtone leerlingen. Ook de overstappers naar havo en vwo stromen flink door. Dat heeft te maken met ambitie en met persoonlijke aspecten die studeren vergemakkelijken. Zo boeken Marokkaanse meisjes betere resultaten en helpt het als allochtone kinderen oudere broers of zussen hebben die hen op de rails houden.

Spijbelen blijkt een goede indicator te zijn voor dreigende schooluitval. Wie veel en consequent spijbelt, komt in een neerwaartse spiraal en vertrekt uiteindelijk zonder diploma. Uitvallers die achteraf ondervraagd zijn, geven aan dat het spijbelen eigenlijk lange tijd onopgemerkt bleef. Voor hen was dat een indicatie dat het de school ook niet veel uitmaakte. Een recent onderzoek door *Profiel*, het vakblad van mbo-docenten, onderstreepte dat nog eens. Het stelde niet alleen vast dat veertig procent van de mbo-leerlingen zich verveelt, maar ook dat de meeste scholen niet reageren als leerlingen spijbelen.

In het SCP-rapport *Gestruikeld voor de start*, waaraan veel van de bovenstaande gegevens zijn ontleend, staan twee verstandi-

ge aanbevelingen. Allereerst: verbeter de leerprestaties op de basisschool, zodat de achterstanden niet al onoverbrugbaar zijn in de eerste klassen van het voortgezet onderwijs. Ten tweede: begeleid leerlingen met problemen; een snelle aanpak van spijbelen of ander probleemgedrag kan erger voorkomen. Dat kost veel geld, maar de investering om schooluitval te voorkomen betaalt zichzelf terug in lagere maatschappelijke kosten en hogere opbrengsten later.

In het voortgezet onderwijs is de kwaliteit een serieus probleem. De Onderwijsinspectie liet daarover in 2008 zorgelijke geluiden horen. Volgens de Inspectie voldoen scholen met veel schoolverlaters minder goed aan wat vanzelfsprekende beleidsprioriteiten zouden moeten zijn: eisen van kwaliteitszorg, leerstofaanbod, pedagogisch-didactische kwaliteit, onderwijsleerklimaat en specifieke begeleiding. Ook hier is weer sprake van een onderwijs- en niet van een integratieprobleem.

Leerplaatsen

Het terugdringen van schooluitval staat al sinds de jaren negentig op de agenda. Het SCP stelt dat er 'weliswaar enige vooruitgang is geboekt', maar het gaat langzaam. Dat is een vriendelijk oordeel. Met veel pijn en moeite liep het aantal voortijdige schoolverlaters terug van zeventigduizend in 2002 tot 56.000 in 2006 (cijfers en percentages laten zich moeilijk vergelijken omdat sommige jongeren terugkeren in het systeem en de leeftijden variëren; ik hanteer hier de cijfers die de huidige regering gebruikt). Het zal lastig zijn om de Nederlandse doelstelling van 35.000 voortijdige schoolverlaters in 2012 te halen. Wat uitval betreft bevindt Nederland zich in de Europese middenmoot. Nergens in de EU worden de doelstellingen gehaald die in 2000 in Lissabon zijn afgesproken.

Tussen de Europese landen blijken grote verschillen in

schooluitval te bestaan en die hebben te maken met de inrichting van schoolsystemen. In wat de deskundigen ‘gestratificeerde’ systemen noemen, waarin leerlingen al bij aanvang van het vervolgonderwijs over verschillende niveaus worden verdeeld, zoals in Nederland, is de uitval hoger dan in ‘insluitende’ systemen, zoals in Zweden, of systemen met leerplaatsen, zoals in Duitsland. In Nederland vindt de meeste uitval plaats in het mbo, waar twee van de drie schoolverlaters afhaken (35.000 in 2006). Per jaar vallen in het voortgezet onderwijs (meestal havo) zo’n elfduizend leerlingen af en ook nog eens zeventuizend leerlingen halen wel het vmbo-diploma, maar gaan niet door naar een andere opleiding. Bij uitsplitsing blijkt de grootste uitval te zitten in niveau 1 van het mbo (assistentenopleidingen). Daar loopt het op tot wel veertig procent. In niveau 3 en 4 gaat het al een stuk beter, met nog maar vijf procent uitval. Niveau 2, met de basisberoepsopleidingen, bungelt ertussenin met toch wel een te hoog percentage van vijftien. Uit alle onderzoeken komt naar voren dat de eerder genoemde drempelloze doorstroom, een onderwijsvariant van gedogen, de boosdoener is. De uitvallers zijn leerlingen die op vmbo-niveau al niet meekonden en op een niveau hoger onvermijdelijk vastlopen. Het is niet uitsluitend een probleem van allochtonen, maar hun uitval is wel tweemaal zo hoog als die onder autochtonen. Onder Antilliaanse en overige niet-westerse allochtonen is er overigens meer uitval dan onder Turkse, Marokkaanse en Surinaamse leerlingen.

Ondervraagde schoolverlaters noemen als oorzaken voor uitval de sfeer op school, het feit dat niemand hen aansprak op hun spijbelgedrag, maar ook dat ze een verkeerde studierichting hadden gekozen, waardoor ze al snel hun motivatie kwijtraakten. Het onderzoek van *Profiel* stelde vast dat een vijfde van alle leerlingen in het mbo twijfelt aan de gekozen richting. Uit-

stel van keuze en een vorm van loopbaanbegeleiding zouden kunnen helpen om leerlingen een beter idee te geven welk beroep bij hen past. Dat is op zich een dure maatregel, maar die is zijn geld waard als hij voorkomt dat jonge pubers een verkeerde keuze maken en vastlopen. Een directe band tussen leren en werken kan uitval voorkomen. Oostenrijk werkt met een systeem van een leven lang leren dat ook de mogelijkheden biedt om leerlingen die voortijdig uit het onderwijs vertrokken zijn op latere leeftijd alsnog te helpen. Het is belangrijk dat er altijd nieuwe instapkansen zijn voor uitvallers; maar al te vaak ontdekken ze een paar jaar later dat ze liever wat geleerd hadden.

Leerlingen uit risicogroepen zijn gebaat bij het bieden van structuur, regels, streng optreden en het creëren van binding met de school. Kunnen ouders meer doen? Ongetwijfeld, maar het is moeilijk om daarvoor beleid te maken. Weinig productief is het praten over het 'straffen' van ouders die onvoldoende interesse tonen of de patroniserende 'achter de voordeur'-programma's. Veel beter is wat de directeur van een Utrechtse vmbo-school deed: alle leerlingen moesten een werkstuk presenteren en dat mochten ze alleen doen als er een ouder bij aanwezig was. Met dat soort creatieve oplossingen bereikt een school meer dan met dwang of een moreel appèl.

De opmars van vrouwen

Schooluitval is de slechte kant van het onderwijsverhaal. De goede kant is de snelle opmars van allochtonen in het voortgezet en hoger onderwijs. Dat is niet een uniek Nederlands verschijnsel. Het TIES-project stelt vast dat in alle acht deelnemende landen de tweede generatie vooruitgang boekt. En dat gebeurt terwijl velen van hen nog steeds studeren, zodat het eindplaatje niet compleet is. Maar het ziet er veelbelovend uit: de tweede generatie doet het uitzonderlijk goed, zeker in verge-

lijking met autochtone kinderen van ouders in dezelfde sociaal-economische klasse. Vijftig jaar geleden drongen weinig kinderen uit arbeidersgezinnen door tot de universiteit of het hbo; nu is dat heel normaal, voor autochtonen en allochtonen. Een succes voor ons onderwijssysteem.

We zagen al dat steeds meer kinderen direct naar het havo en vwo gaan. Van de kinderen die op een lager niveau beginnen, zijn er nogal wat die via een omweg bij hoger en soms universitair onderwijs terechtkomen: stapelen. Van oudsher was stapelen een belangrijke mogelijkheid voor kinderen die om wat voor reden dan ook een kans hadden gemist om zich te kwalificeren voor hoger onderwijs. Begin 2009 bracht journalist Paul van Liempt een boek uit over stapelcarrières. Hij sprak onder anderen met hoogleraren Rob van Wijk en Paul Cliteur, ondernemers Ad Scheepbouwer (KPN) en Aad Veenman (NS) en ook met Ahmed Aboutaleb, de burgemeester van Rotterdam, en Ahmed Marcouch, stadsdeelvoorzitter van Slotervaart. Om allerlei redenen konden die succesvolle stapelaars hun potentieel niet via de geijkte paden ontwikkelen. Ze kregen en grepen de kans om via een omweg bij hun einddoel te komen.

In 2006 maakte 22 procent van de leerlingen met een diploma vmbo-t (de theoretische leerweg) de overstap naar het havo. Veel stapelaars hebben al meteen de ambitie om door te stromen naar het hbo, of, als ze naar het vwo overstappen, de universiteit. Niet iedereen kan zijn ambitie waarmaken, want door de gebrekkige aansluiting in het huidige onderwijssysteem is het een moeilijk traject. Van de vmbo'ers die verder gaan in havo 4 haalt driekwart zijn eindexamen, een kwart valt uit.

Volgens het TIES-onderzoek volgden veel hoogopgeleide Turkse en Marokkaanse Nederlanders inderdaad de lange route door het onderwijs: vmbo, mbo, hbo. Daardoor deden ze gemiddeld twee à drie jaar langer over hun opleiding dan autoch-

tonen, die minder vaak stapelen. Enerzijds blijkt dus dat het lange stapeltraject ondanks de opgeworpen barrières nog steeds werkt voor degenen die echt doorzetten. Anderzijds valt op dat veel allochtonen te laag instappen in het vervolgonderwijs. Hebben ze eenmaal het hbo of de universiteit bereikt, dan kiezen allochtonen voor praktische studies. In het hbo zijn bedrijfskunde en administratie populair, op de universiteit rechten en bedrijfskunde. De reden is dat die studies betere kansen bieden op de arbeidsmarkt.

Het is verleidelijk om tevreden naar de cijfers te kijken en te denken: 'Ze komen er wel.' Maar als bijna de helft van de hoogopgeleide allochtone jongeren via de lange weg het hoger onderwijs heeft bereikt, wordt kennelijk veel studietalent niet opgemerkt op de basisschool. Bovendien stijgen in een lang traject de uitvalrisico's. Daarnaast is het simpelweg weinig uitdagend voor slimme leerlingen om op een te laag niveau te moeten beginnen, om maar te zwijgen over de frustratie van het niet herkend worden als kind met leerpotentieel. Ten slotte kost het de samenleving veel geld kinderen langer dan noodzakelijk over hun opleiding te laten doen. Stapelen is dus mooi, het biedt kansen voor degenen die een keer een kans gemist hebben, maar het moet niet de norm worden.

De onderwijssystemen in de Duitstalige landen hebben veel nadelen, waaronder een late start (op zesjarige leeftijd) en een vroege selectie, en dan ook nog eens weinig schooluren. Maar ze doen het veel beter in latere stadia, met name door het systeem van leerplaatsen, dat de overgang naar de arbeidsmarkt veel soepeler maakt. Leerlingen maken in een vroeg stadium kennis met een leven van dagelijks werk en verantwoordelijkheid. Allochtone jongeren in Duitsland blijken daar vaak hun draai te vinden en worden regelmatig aangenomen bij het leerplaatsbedrijf. In Frankrijk, België en Nederland moeten jongeren zelf

hun weg zien te vinden op de arbeidsmarkt, wat niet altijd even gemakkelijk is.

Maurice Crul, coördinator van het TIES-onderzoek, stelt vast dat er in Nederland nogal wat verschil is tussen Turkse en Marokkaanse jongeren. Hij verklaart dat uit een grotere sociale cohesie en meer sociale controle in de Turkse gemeenschap. De gezinnen hebben meer autoritaire, strenge vaders en traditionele man-vrouwverhoudingen overheersen. Als Turken problemen hebben, dan is dat op school, niet op straat, zegt Crul. Bij Marokkanen is er meer hulp van familieleden voor kinderen die studeren, maar tegelijkertijd is er aanzienlijk minder greep van de ouders op de jongens. Net als bij de andere onderwijsstudies valt meteen op dat Marokkaanse meisjes langer doorstuderen dan jongens. Volgens Crul stoppen Marokkaanse meisjes nog maar zelden met studeren om te trouwen.

Onderwijs speelt een belangrijke rol in de liberalisering van het leven van Marokkaanse vrouwen. Voor haar afstudeerscriptie aan de faculteit sociaal-culturele wetenschappen aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, onderzocht Ouafila Essayah het denken van Marokkaanse jongeren over de sekseverhoudingen binnen het gezin. Ze stelt in *Mijn geld is mijn geld, zijn geld is ons geld* vast dat voor Marokkaanse meisjes scholen de enige plekken zijn waar ze vrij contacten kunnen opbouwen. Alleen dat is al een reden voor meisjes om de school te koesteren. De uitgaanswereld voldoet niet aan de vereisten die moslima's stellen aan de omgeving waarin ze zich willen of kunnen begeven en de virtuele wereld – voor veel vrouwen belangrijk om te communiceren – kent nu eenmaal geen daadwerkelijk contact.

Het effect van hoger onderwijs werkt lang door. Een opleiding verschaft de vrouw een sterkere positie omdat ze daarmee een rol kan spelen in het 'buitendomein', zoals Essayah het noemt. Dat geeft de vrouw een onafhankelijke status. Boven-

dien krijgt ze zo het vertrouwen van haar ouders om zelf beslissingen te nemen. Essayah stelt vast dat de ideeën over trouwen en het gezinsleven nu al behoorlijk zijn veranderd. Vrouwen proberen hun positie in dat buitendomein ook na hun huwelijk te behouden, ook al staat de rol van de man als kostwinner niet ter discussie. Vooralsnog ziet Essayah alleen maar winst voor de hogeropgeleide moslima's. Ze hebben 'geïnvesteed' in een opleiding en willen die gebruiken. Ouders vinden het een acceptabele reden om een huwelijk uit te stellen en die beslissing alleen al maakt alles anders.

Ook in andere Europese landen doen vrouwen met een moslimachtergrond het beter in het onderwijs dan mannen, vaak ook op de arbeidsmarkt. De verklaring is dat meisjes in een conservatieve omgeving, waarin ze minder toegang hebben tot het publieke domein, gedisciplineerder zijn, meer bereid om zich aan de regels te houden. Ze zitten vaker thuis, doen hun huiswerk, maken hun schoolopleiding af en volgen er dan nog een. Zo behalen ze vaak hogere startkwalificaties dan mannen, met als gevolg dat ze het op de arbeidsmarkt beter doen.

Remedie tegen orthodoxie

Onderwijs is de ultieme emancipator. Fundamentalistische ouders van allerlei geloven, van evangelische Amerikanen tot orthodoxe joden, zijn altijd bang dat onderwijs kinderen zelfstandig leert denken en dat dat leidt tot twijfel en uitdaging. En gelijk hebben ze: in de praktijk blijkt fundamentalistisch geloof lastig samen te gaan met een hoge opleiding. Onderwijs is de beste remedie tegen orthodoxie. Wie de kinderen en kleinkinderen van immigranten zo snel mogelijk wil laten deelnemen aan de westerse samenleving, moet ze zo goed en zo veel mogelijk onderwijs bieden.

Nederland vordert gestaag op dat pad. Een op de vijf Marok-

kaanse en Turkse kinderen begint aan de brugklas havo/vwo. Van de Turkse en Marokkaanse tweede generatie sluit inmiddels respectievelijk tien en veertien procent een hbo- of universitaire studie af, een lager percentage dan autochtone leeftijdgenoten maar een verdubbeling vergeleken met tien jaar geleden. En de huidige deelname aan de opleidingen ziet er nog beter uit. Turkse en Marokkaanse jongeren zijn oververtegenwoordigd op het hbo, een derde deel volgt mbo. Meer Marokkaanse dan Turkse vrouwen weten de weg naar de universiteit te vinden en meer allochtone vrouwen dan allochtone mannen.

We zagen eerder dat de opleiding van de ouders een grote voorspellende waarde heeft voor de opleiding van kinderen. Het interessante is dat die samenhang voor allochtone kinderen sterk is teruggelopen, in het geval van de Marokkaanse tweede generatie zelfs zo ver dat het verband niet meer statistisch significant is. Op basis van die gegevens alleen valt weinig meer te voorspellen over de schoolloopbaan van allochtone kinderen. Het gaat waarschijnlijk om een tijdelijk inhaaleffect; over een paar generaties zal het verschil wel weer verdwenen zijn. De reden voor de zwakke samenhang tussen een lage opleiding van allochtone ouders en het opleidingsniveau van hun kinderen is dat bij allochtonen feitelijk het gebrek aan opleiding bij de ouders gemeten wordt. Grof gezegd: het is niet onwaarschijnlijk dat een laagopgeleide autochtone ouder beschikt over beperkte leercapaciteiten, terwijl dat voor een immigrant die nooit een kans heeft gehad lang niet zeker is. Waarschijnlijk zit er behoorlijk wat verborgen talent onder de eerste generatie allochtonen, zeker onder de vrouwen. Maar wat vooral telt, is dat allochtone kinderen die kunnen leren een hoger ambitieniveau hebben dan autochtone kinderen. Al met al was het alleszins voorspelbaar dat de tweede generatie zich meer zou ontwikkelen dan de eerste.

De geboekte vooruitgang is onmiskenbaar maar niet lineair;

het is niet simpelweg een rechte lijn omhoog. Het gaat met horten en stoten. Dat komt gedeeltelijk door de versturende factor van gezinshereniging en -vorming. Die factor wordt echter steeds minder bepalend, nu de regels daarvoor zijn aangescherpt en gezinshereniging en -vorming in de praktijk sterk zijn teruggelopen, zoals het hoofdstuk over huwelijk laat zien. De tweede generatie en de derde die zich al aandient, weten waar hun belang ligt: ze gebruiken het onderwijssysteem, ook al kost het extra moeite en veel doorzettingsvermogen. Over niet al te lange tijd kunnen we concluderen dat er op het gebied van opleiding weinig verschillen bestaan tussen allochtone en autochtone jongeren. En ook dat de weg naar een aantrekkelijke carrière en een interessant leven via onderwijs loopt.

Succesverhaal

In november 1999 sprak GroenLinks-Kamerlid Mohammed Rabbæ de toenmalige staatssecretaris Karin Adelmund aan op de leerachterstanden van allochtone kinderen. De in 2005 overleden Adelmund zei dat ze zich ergerde aan het voortdurende negativisme over allochtone kinderen. ‘Niemand spreekt ooit over de spectaculaire sprong voorwaarts die deze kinderen hebben gemaakt in vergelijking met hun ouders,’ zei ze geëmotiveerd. En toen kwamen de tranen. Het leverde veel flauwe kritiek op, maar Adelmund had gelijk. Er wordt altijd over de problemen gepraat, nooit over de successen.

Het is een spectaculair succes van ons emanciperende onderwijsbeleid dat geen enkele leerling in Nederland gedoemd is tot een lage opleiding vanwege het gebrek aan scholing van zijn of haar ouders. Vijftig jaar geleden was die koppeling heel normaal: kinderen van arbeiders gingen naar de ambachtsschool, een enkeling naar de mulo, de voorloper van de mavo. Mede dankzij onze verzorgingsstaat – want onderwijs is deel van dat

collectieve arrangement – kunnen we kinderen nu alle kansen bieden. En allochtone leerlingen grijpen ze, net als ieder ander.

Het is een onmiskenbaar, meetbaar feit dat het gerealiseerde opleidingsniveau van allochtone kinderen de afgelopen jaren is gestegen. Ook het niveau van autochtone kinderen ging omhoog, maar het gat is kleiner geworden. In dat opzicht is de doelstelling bereikt die de samenleving zich stelde. Specifiek integratiebeleid lijkt daarvoor niet primair verantwoordelijk, wat niet wil zeggen dat er niets meer gedaan hoeft te worden. Het is geen revolutionaire wijsheid dat veel problemen van allochtone kinderen hun wortels hebben in het basisonderwijs. De achterstanden die daar zijn opgelopen, worden nooit meer weggewerkt. Dat geldt voor iedereen die dat overkomt, allochtoon en autochtoon. Het is dan ook niet zozeer een integratieprobleem, maar een maatschappelijk probleem in de meest brede zin. Om daar wat aan te doen, pleit ik voor meer programma's met voorschoolse activiteiten en onderzoek naar de voordelen van een lagere leerplichtleeftijd.

De doorslaggevende factor voor de geboekte vooruitgang onder allochtonen lijkt vooral de grotere omvang van de tweede generatie, die gebruikmaakt van de kansen die ze krijgt. Als bijna dertig procent van de kinderen van laagopgeleide ouders terecht komt in het hoger en wetenschappelijk onderwijs, is dat een waanzinnig succes. Een deel van de niet geringe problemen die resteren, heeft te maken met sociaal-economische factoren, de klassieke problemen die kinderen in achterstandsmilieus hebben met opklimmen. Met ouders die niet ondersteunen of onvoldoende sociale controle bieden, met slechte woonomstandigheden, slechte invloeden. Op het vmbo en het mbo zijn behoorlijk wat problemen. Allochtonen hebben daar meer last van dan autochtonen, maar van een algehele mislukking is geen sprake. Integendeel, Nederland kan trots zijn op dat succes.

WAT GOED GAAT

- Allochtonen beginnen vaak met een achterstand, maar tijdens de schoolloopbaan maken ze een deel van die achterstand goed.
- Citotoetsen bieden een objectieve maatstaf; daardoor is het belang van het te lage schooladvies sterk afgenomen.
- De gemiddelde resultaten van Citotoetsen komen dichterbij elkaar en de topscores nemen toe.
- Allochtone leerlingen met een vmbo-diploma haken in het mbo minder af dan autochtone leerlingen.
- Het stapelen van opleidingen werkt.
- De tweede generatie heeft een aanzienlijk hoger opleidingsniveau dan de eerste: in één generatie maken kinderen van laagopgeleide ouders de stap naar hoger en wetenschappelijk onderwijs.
- De instroom in het hbo/wo is sterk gestegen en komt op het niveau van autochtonen.

WAT BETER KAN

- Er is geen menging op basisscholen, wat deels veroorzaakt wordt door de woonomgeving.
- Ouders zijn nog steeds te weinig betrokken bij het onderwijs.
- Er is nog steeds achterstand bij het begin van het basisonderwijs en dat is later nauwelijks goed te maken.
- In het voortgezet onderwijs is sprake van bovengemiddelde schooluitval.
- De noodzaak om te stapelen geeft aan dat de capaciteiten te laag worden ingeschat.
- Te veel slecht presterende vmbo'ers gaan door naar het mbo, waar ze alsnog uitvallen.
- Allochtonen én autochtonen beheersen de Nederlandse taal slecht.
- Er zijn vraagtekens te zetten bij de kwaliteit van het onderwijs, met name bij die van het vmbo/mbo.
- Moet de leerplichtleeftijd misschien omlaag?

WAT GOED GAAT

- Allochtone vrouwen gebruiken onderwijs als middel voor emancipatie; hun omgeving beweegt mee.
- Algemeen: meer onderwijs leidt tot de internalisering van de waarden van de Nederlandse samenleving.
- Onderwijs vervult zijn emanciperende rol.

Arbeidsmarkt

‘Wie de verzorgingsstaat wil behouden, zal immigratie moeten beperken.’

H.J. SCHOO IN *EEN BITTER MENSBEELD*, 2003

Wie betaalde arbeid verricht, neemt onmiskenbaar deel aan de samenleving. Arbeidsparticipatie geldt dan ook als een van de sterkste indicatoren voor de integratie van groepen mensen in de samenleving. Toch zegt het niet alles. Ontegenzeggelijk is iemand die werkt maatschappelijk actief. En het is zeker zo dat wie niet geïntegreerd is – volgens welke definitie dan ook – moeilijk werk zal vinden. Maar dat wil nog niet zeggen dat alleen werkende Nederlanders goed geïntegreerd zijn. Traditioneel kent Nederland een lage arbeidsparticipatie van vrouwen, in elk geval veel lager dan in de Verenigde Staten, en dat is nooit gezien als een teken van slechte integratie. De cijfers moeten dus met enige voorzichtigheid benaderd worden.

In 1983 formuleerde de regering als doelstelling van het toenmalige minderhedenbeleid ‘het naar evenredigheid deelnemen aan het arbeidsproces’. Een termijn werd niet genoemd. In de praktijk betekende ‘evenredig’ ongeveer hetzelfde werkloosheidscijfer als voor andere Nederlanders met dezelfde opleiding, arbeidsgeschiedenis en andere relevante kenmerken. Een dergelijke doelstelling suggereert dat beleid daarop van beslissende invloed zou kunnen zijn, maar dat valt nogal tegen. Het lijkt er eerder op dat de arbeidsparticipatie van allochtonen stijgt op een krappe arbeidsmarkt zoals we die kenden in de ja-

ren negentig en recentelijk tot 2008, en daalt in een kwakkellende economie, als er veel banen verloren gaan. Specifiek beleid, gericht op allochtonen, is daarom niet erg relevant. Algemeen conjunctuurbeleid is de sleutel: hoe beter het gaat met iedereen, des te beter gaat het met allochtonen.

Ook op de structuur van de economie heeft overheidsbeleid weinig invloed. De banen in de industrie, waarvoor de immigranten ooit werden binnengehaald, zijn er nauwelijks nog. Industriebeleid om deze banen voor Nederland te behouden, is een faliekante mislukking gebleken. In het algemeen is het aantal banen voor laagopgeleide werknemers sterk gedaald en zijn de eisen op de arbeidsmarkt hoger dan ooit. De Nederlandse arbeidsmarkt is ook weinig expansief. Om allerlei redenen slaagt Nederland er niet goed in om het soort banen te scheppen waarmee Amerika altijd goede sier maakt: laagbetaalde persoonlijke dienstverlening. Hoewel er dus een duidelijke beleidsdoelstelling werd neergezet, waren de instrumenten van het overheidsbeleid nogal beperkt.

Het mag goed gaan met allochtonen als het iedereen goed gaat, helaas is het omgekeerde ook waar: als het slecht gaat, vergaat het allochtonen meestal nog slechter. Volgens onderzoek van André Corpeleijn van het CBS hebben allochtonen een grotere kans om ontslagen te worden. Voor niet-hoogopgeleide jonge allochtonen geldt dat des te sterker: zij worden als eersten slachtoffer van een recessie. Dat heeft vaak verdergaande gevolgen. Allochtonen komen bij ontslag vaker in de bijstand terecht, terwijl autochtonen eerder een werkgerelateerde uitkering ontvangen. Het CBS concludeert dat allochtone werknemers door een korter en wellicht wisselvalliger arbeidsverleden waarschijnlijk minder rechten hebben kunnen opbouwen.

Dat alles heeft natuurlijk direct invloed op de inkomenspositie. Over het geheel genomen zitten allochtonen van de eerste

generatie in de laagste inkomenscategorieën en ze verwachten zelf niet dat dat nog zal veranderen. Dat is vervelend, maar het is ook een klassiek immigrantenverhaal: ze kwamen vooral om hun kinderen een beter leven te verschaffen. Daarin worden ze niet teleurgesteld, want de tweede generatie laat op alle terreinen veel betere cijfers zien. Hun inkomens zijn hoger, ze zijn economisch zelfstandiger, beter opgeleid en daardoor ook meer geïntegreerd volgens elke maatstaf. Veel van de verschillen tussen autochtonen en allochtonen verdwijnen naarmate meer kinderen van de tweede en straks de derde generatie de arbeidsmarkt betreden en in alle opzichten deelnemen aan de nationale economie.

Lusten en lasten van de verzorgingsstaat

Voor de eerste generatie, de immigranten zelf, staat vast dat de beleidsdoelstelling van evenredige deelname niet is gehaald en ook nooit meer gehaald zal worden. Gezien hun leeftijd en vaardigheden gelden deze mensen als een ‘verloren generatie’. Een groot deel van hen zit inmiddels in de wao of de bijstand en hun kansen om nog werk te vinden zijn gering. Terecht of onterecht schatten werkgevers de arbeidsproductiviteit van deze groep laag in. Het is volmaakt zinloos om daar nog beleid voor te maken of heel ambitieuze doelstellingen voor neer te zetten. Dat mag vervelend klinken en *NRC*-columniste Heleen Mees mag betogen dat soortgelijke immigranten bij haar in New York wel degelijk aan het werk zijn, daar schieten we weinig mee op. Inderdaad zijn veel oudere immigranten in New York nog actief op de arbeidsmarkt, vooral in het soort banen dat wij hier niet hebben: laagbetaalde dienstverlening. Het is nog maar de vraag of mensen gebaat zijn bij perspectiefloze banen (soms twee tegelijk) voor acht dollar per uur, en of de maatschappij daar beter van wordt. Het ontbreekt hen vaak aan sociale voorzieningen,

ze hebben doorgaans geen ziektekostenverzekering en de woonlasten zijn in New York torenhoog. Daardoor leveren die baantjes op zijn best een marginaal bestaan op. Het is een nobel streven: iedereen aan het werk, niemand achter de geraniums of in het koffiehuis. Maar het is de vraag wie een zinvoller en maatschappelijk gezien hoopvoller leven leidt: de marginale werkende in New York of de Nederlandse uitkeringsgerechtigde.

Nederland zit nu eenmaal anders in elkaar. Van alle Nederlanders heeft 13,3 procent een uitkering. Voor allochtonen is dat percentage met 25 bijna twee maal zo hoog. Het grootste verschil zit in de bijstand. Daar doet ruim twee procent van de autochtonen een beroep op en zestien tot twintig procent van de eerste generatie Turken en Marokkanen. In de WAO daarentegen zitten nu procentueel minder allochtonen dan autochtonen. Uiteraard is het geen goede zaak dat zo weinig allochtonen van de eerste generatie een volle baan hebben. Voor een deel kunnen we dat onszelf verwijten. In de jaren tachtig, bij de herstructurering van de Nederlandse industrie, zijn overtollige werknemers zonder veel nadenken in een uitkerings situatie geduwd. Werkgevers en werknemers zagen dat destijds als een aantrekkelijke mogelijkheid om te saneren: de WAO bood meer inkomen dan andere regelingen. Zo kwamen veel gastarbeiders, maar ook honderdduizenden autochtonen buiten het arbeidsproces te staan en werden afhankelijk van een uitkering. Ze zaten met gouden ketenen aan onze verzorgingsstaat geklonken.

Op termijn zou die ontwikkeling, als gevolg waarvan een enorme druk kwam te staan op de sociale voorzieningen, problematisch blijken voor de verzorgingsstaat. Maar al direct was het rampzalig voor de participatie en integratie van de Turken en Marokkanen in Nederland. Net als hun autochtone collega's werden ze gestimuleerd om inactief te blijven, hun uitkering te incasseren en er het zwijgen toe te doen. De Nederlandse sa-

menleving vond het toentertijd een mooie oplossing. We kunnen er achteraf over klagen, maar het waren de perverse effecten van een uitgebreide verzorgingsstaat. De economische neoconservatieven plaatsten toen vanuit de Verenigde Staten al stevige kanttekeningen bij de onbedoelde neveneffecten van overheidsbeleid, maar hier werd er in de jaren tachtig nauwelijks over gediscussieerd. In de onderkenning van de onbedoelde effecten van overheidsbeleid loopt Nederland nog steeds achter, zo maakte de socioloog Godfried Engbersen recent duidelijk in zijn nieuwe boek *Fatale remedies*.

Uitgesteld onderhoud

Een verzorgingsstaat als de onze vereiste een lastige combinatie van insluiting en uitsluiting, van solidariteit en niet-solidariteit. Solidariteit met alle burgers bestaat immers bij de gratie van een tamelijk rigoureuze afsluiting voor nieuwkomers. Anders is het systeem niet te handhaven. Onder druk van de snelle globalisering zou de verzorgingsstaat sowieso zijn gaan schuiven. Nu ging het sneller en leek het mogelijk om met een beschuldigende vinger te wijzen. De onhoudbaarheid van de uitgangspositie werd al geruime tijd onderkend. Want die complexe en omvangrijke arrangementen die nodig waren om het systeem overeind te houden, veroorzaakten mede dat Nederland zo'n dichtgetimmerde samenleving werd. Over die complexe en omvangrijke arrangementen namen de klachten na de jaren tachtig sterk toe. Naarmate de wereld minder grenzen kende en de open Nederlandse economie meer last ondervond van de beperkende arrangementen van de verzorgingsstaat, bleken die sociale voorzieningen moeilijker vol te houden. Het uitgestelde onderhoud van de verzorgingsstaat en impliciet ook van het poldermodel, is ieders verantwoordelijkheid. De grote instroom in de WAO in de jaren tachtig heeft iedereen aan het denken gezet

over de kosten, maar vooral ook over de sociale schade die ermee is aangericht. Veel autochtonen menen dat de immigranten verantwoordelijk zijn voor de aantasting van hun verworven rechten. Dat is onterecht, het maakt immigranten tot de zondebok voor een ontwikkeling die onvermijdelijk was en die de sociale partners, inclusief de overheid, zichzelf op de hals gehaald hebben. Hier is geen sprake van een integratieprobleem maar van een maatschappelijk probleem, over de hele breedte.

Een geglobaliseerde en open economie is het meest bedreigend voor laagopgeleide burgers met een bescheiden maar vrij zekere baan. Vanzelfsprekend willen zij hun wereld graag afsluiten voor mogelijke aantasting van verworven rechten. Hoogopgeleide burgers met een hoog inkomen voelen zich minder snel bedreigd. Geen wonder dan ook dat anti-immigratiegevoelens en anti-allochtone sentimenten veelal sociaal-economisch bepaald zijn. Voor iemand die zich een kosmopolitische instelling kan veroorloven, zijn de kosten van een open economie – vervreemding en onbenoembare bedreigingen – geringer dan voor de kansarme lagere middenklasse. Zo komt een van de politieke tegenstellingen in Nederland tot stand: die tussen de bedreigde kleine burgers en de relatief zorgeloze elite. Vandaar ook de retoriek in deze tegenstelling: de gewone man tegenover de grachtengordel.

Zijn de immigranten speciaal hierheen gekomen vanwege onze verzorgingsstaat? Daar is geen bewijs voor. Er blijkt geen ‘aanzuigende werking’ uit te gaan van goede werknemersregelingen, zoals vaak wordt verkondigd. Immigranten hebben andere redenen om naar Nederland te komen of het is toeval. Of, zoals in het geval van gastarbeiders, Nederlandse werkgevers wilden hen graag hebben en haalden hen daarom hierheen of boden hun onmiddellijk werk aan als ze zich ‘spontaan’ aan de fabriekspoorten meldden. Goede voorzieningen hebben wel

invloed op de ketenmigratie die vaak volgt zodra iemand in zijn nieuwe omgeving rechten heeft opgebouwd. Volgens Han Entzinger, socioloog en hoogleraar migratie- en integratiestudies aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam, toont geen enkel onderzoek aan dat immigranten naar Nederland kwamen vanwege de verzorgingsstaat per se. Dat hoeft nauwelijks te verwonderen; het populairste immigratieland, de Verenigde Staten, heeft op dat terrein immers weinig te bieden.

In zijn publicaties werpt Paul Scheffer de vraag op of onze verzorgingsstaat niet medeverantwoordelijk is voor de problemen met integratie en of wij daarom een andere ontwikkeling zouden doormaken dan immigratielanden met bescheidener sociale voorzieningen, zoals Amerika en Australië. Volgens Scheffer en zijn PvdA-partijgenote Heleen Mees valt het onze genereuze verzorgingsstaat te verwijten dat de eerste generatie allochtonen onvoldoende is uitgedaagd en te snel wegzong in een uitkeringsmoeras. Tegelijkertijd maakt Scheffer zich echter grote zorgen over de houdbaarheid van de verzorgingsstaat en was de bedreiging ervan een van zijn motieven om in 2000 de noodklok te luiden. Het plaatst hem voor een lastig dilemma: enerzijds is de verzorgingsstaat slecht voor in elk geval een deel van de burgers, anderzijds wil hij hem niet kwijt.

Wat Scheffers eerste punt betreft: het is goed mogelijk dat een meer uitdagende, hardere samenleving zoals de Amerikaanse, beter geïntegreerde immigranten had opgeleverd. Maar het is moeilijk aan te tonen en de stelling is eerder gebaseerd op gevoel dan op feitelijk bewijsmateriaal. De vraag is of immigranten in Amerika met die harde methode zoveel beter of anders geïntegreerd zijn dan bij ons en of de verzorgingsstaat een beslissende factor is geweest. Als het Nederland van de jaren tachtig deelname aan de arbeidsmarkt in welke vorm dan ook niet erg bevorderde, geldt dat natuurlijk voor iedereen, niet specifiek voor im-

migranten. Scheffer is echter moeilijk te volgen als hij niet de samenleving uit die jaren, met honderdduizenden uitkerings-trekkers en allerlei dempende arrangementen, verwerpt.

De verzorgingsstaat heeft natuurlijk ook grote voordelen. Nederland kent niet de vreselijke armoede die in Amerika heerste, en nog altijd heerst. Een immigrantenbestaan in Amerika was en is geen plezierig leven. Ga maar kijken in de *barrios* en de etnische wijken. De harde Amerikaanse samenleving stimuleert mensen om keihard te werken en maakt hen zelf verantwoordelijk voor hun successen of falen. Dat is een van de aantrekkelijke kanten van het Amerikaanse model. Maar de meeste nieuwkomers hebben daar weinig baat bij. Zelfs de veelbezongen sociale mobiliteit, de essentie van de Amerikaanse Droom, blijkt in de praktijk weinig voor te stellen: een miniem deel van de onderste twintig procent klimt één inkomensgroep hoger en eenzelfde deel valt één groep omlaag. Er zijn maar weinig selfmade miljonairs die begonnen als schoenpoetsertje of krantenverkoper. In Nederland weerspiegelt het uitkeringsstelsel de breed gedeelde norm voor het sociale minimum en die is heel wat hoger dan wat Amerika te bieden heeft. Bovendien profiteert de tweede generatie op alle terreinen van de voorzieningen van de verzorgingsstaat in brede zin. Het is daardoor in Nederland gemakkelijker om daadwerkelijk sociaal mobiel te zijn dan in de vs, waar dat vooral een aansprekende mythe is. De onderklasse die Scheffer in 2000 in Nederland meende te ontwaren, is van een andere orde dan die in de Verenigde Staten. Natuurlijk, hij was vooral bang dat de inactiviteit van de ouders zou leiden tot marginaliteit en uitsluiting en dat de verhoudingen in migrantengezinnen daar beslissend door beïnvloed zouden worden, wat onder meer een religieuze levensstijl tot gevolg zou kunnen hebben. Die zorg was oprecht, maar de tweede generatie laat zien dat hij niet gerechtvaardigd was.

Arbeidsparticipatie

Volgens het *Jaarrapport Integratie 2008* van het CBS is de positie van allochtonen op de arbeidsmarkt aanzienlijk verbeterd. Was in 1997 nog twintig procent van de allochtonen en vijf procent van de autochtonen werkloos, in 2007 was dat tien tegenover vier procent. Die verbetering is belangrijk, want mensen die werken hebben meer inkomen dan mensen die dat niet doen en ze nemen per definitie intensiever deel aan de samenleving, ongeacht hun verdere activiteiten. Zoals zo vaak is de verbetering van deze cijfers vooral te danken aan de hogere arbeidsparticipatie van de tweede generatie. Van hen hebben de vier 'klassieke' allochtonengroepen – Surinamers, Antillianen, Marokkanen en Turken – een arbeidsparticipatie van meer dan tachtig procent en dat is vergelijkbaar met de autochtonen. Ook de jeugdwerkloosheid is sterk teruggelopen. Die was met vijftien procent nog steeds het dubbele van die van autochtone jongeren, maar in elk geval was dat percentage in 2007 lager dan ooit tevoren.

Zo'n percentage geeft wat perspectief. Natuurlijk is vijftien procent jeugdwerkloosheid hoog en met een inzakkende economie nemen de risico's toe, maar het betekent vooral dat 85 procent van de jongeren gewoon aan het werk is. Dat staat niet dagelijks in de krant, want goed nieuws is geen nieuws, maar deze cijfers contrasteren scherp met het clichébeeld dat een grote groep allochtone jongeren maar wat rondlummelt, al of niet met een uitkering. Natuurlijk zijn jongeren zonder werk een probleem, maar onderzoeker Maurice Crul stelde vast dat het overgrote deel van hen niet langdurig werkloos is. Ze rollen van het ene baantje in het andere, zitten soms een tijdje zonder. Crul vindt hen een risico omdat ze op het randje balanceren. Ze kunnen financieel niet rondkomen en zijn extreem gevoelig voor veranderingen in de conjunctuur. Het is geen stabiel bestaan.

Een op de vijf jongeren blijkt ook zonder startkwalificatie zijn weg te vinden. Zij hebben zich via hun baan bijgeschoold of zijn voor zichzelf begonnen als zelfstandig ondernemer. Hier functioneert werk als opleiding, een beetje zoals het Duitse leerlingenstelsel, maar dan ongestructureerd. Blijkbaar pikken deze jongeren de sociale en culturele vaardigheden op die ze nodig hebben om vooruit te komen en blijkbaar zien werkgevers hun mogelijkheden. Het bedrijfsleven neemt hier de rol over van het onderwijs. Of premies en subsidies daarbij een rol spelen, is niet duidelijk.

Als je kijkt naar de arbeidsparticipatie in brede zin, blijkt 68 procent van alle autochtonen tussen vijftien en 65 jaar aan het werk te zijn, tegen 53 procent van de allochtonen. In de bloei van het werkzame leven, tussen 25 en 45 jaar, is 86 procent van de autochtonen aan het werk, bij de Turken en Marokkanen is dat maar krap zestig procent. Het grootste deel van dat lagere percentage kan worden verklaard door de lage arbeidsparticipatie van allochtone vrouwen. Maar ook hier is met de doorbraak van de tweede generatie verandering op til.

Zodra allochtonen namelijk een hbo- of universitaire opleiding hebben voltooid, blijkt hun arbeidsparticipatie even hoog als die van autochtonen. De aanzienlijke verschillen in arbeidsparticipatie tussen allochtone en autochtone mannen en vrouwen worden minder in de tweede generatie en verdwijnen zelfs helemaal bij hogeropgeleiden. Opnieuw is onderwijs dus de sleutel. Volgens ander onderzoek blijkt zelfs dat de tweede generatie allochtone vrouwen met een baan op gelijk of hoger niveau werkt dan mannen uit dezelfde etnische groep met dezelfde opleiding.

Zelfde ambities

Van de universitair afgestudeerden komen niet-westerse allochtonen iets minder snel aan werk dan autochtonen, maar áls ze

werken, verdienen ze meer. Dat kan zijn omdat ze meestal wat ouder zijn; we zagen al dat allochtonen meer stapelen in hun opleidingstraject en er daarom twee à drie jaar langer over doen. Verder kiezen allochtonen vaak een juridische of economische studie, praktische opleidingen die makkelijker toegang bieden tot goedbetaalde banen. Ook blijken ze meer uren per week te werken. Niet onderzocht maar ook mogelijk is het dat bedrijven en organisaties graag hoogopgeleide allochtonen inhuren om een ‘geïntegreerde’ indruk te maken; een soort vrijwillige positieve discriminatie.

In hun onderzoeksverslag over Rotterdamse jongeren schrijven Han Entzinger en Edith Dourleijn dat de ambities van migrantenkinderen weinig afwijken van die van autochtone kinderen. Ze streven dezelfde maatschappelijke doelen na. In dat opzicht, merken ze op in *De lat steeds hoger*, is het proces van integratie in volle gang. Niet de samenleving legt de lat hoger, dat doen de allochtone jongeren juist zelf. Ze verwachten meer van zichzelf. Zoals de auteurs zeggen: ‘De dynamiek van de integratie leidt ertoe dat men zichzelf en elkaar telkens weer opnieuw de maat neemt.’

Discriminatie bij sollicitaties en, in mindere mate, op de werkvloer blijft een veelbesproken thema. Toch is niet helemaal duidelijk wat er op dat terrein allemaal aan misstanden bestaat. Volgens de *Trendmeter* van Forum, het Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, zeggen negen van de tien werkgevers dat ze geen verschil zien in het functioneren van autochtone en allochtone werknemers. Driekwart van de kleinere bedrijven, met twintig tot honderd werknemers, heeft minstens één allochtoon in dienst. Voor zover er onderzoek is op het terrein van loondiscriminatie, blijkt dat niet aan de orde. Dat wil zeggen, in hetzelfde beroep verdienen allochtonen dezelfde inkomens als autochtonen. Wel is er sprake van onderbenutting. Al-

lochtonen werken niet op de top van hun potentieel, zoals onderzoeker Justus Veenman liet zien.

Allochtonen, vooral Marokkanen en Turken, hebben een meer dan gemiddelde neiging om te denken dat de oorzaak waarom ze een baan niet kregen in de sfeer van discriminatie gezocht moet worden. Misschien hebben ze gelijk, maar het is bijzonder lastig vast te stellen. Een onderzoek naar 'kleurenblindheid' van het ministerie van Economische Zaken (2006) wees erop dat andere factoren belangrijker zijn dan pure discriminatie. Volgens dat onderzoek bleek de kans om te worden uitgenodigd voor een sollicitatiegesprek niet af te hangen van etnische achtergrond. Voor lagere functies zijn werkervaring en opleiding belangrijker; om die reden wekt het Duitse systeem met zijn leerlingenplaatsen hier vaak afgunst. Ook de beheersing van de Nederlandse taal en gedragscodes – de aangeleerde omgangsvormen – bleken cruciaal. Toenmalig minister van Economische Zaken Joop Wijn trok er de conclusie uit dat 'ieder een elkaar de afgelopen jaren te veel heeft nagepraat over de mogelijke discriminatie van allochtonen door werkgevers. Als allochtone jongeren hun best doen op school, dan zullen ze net zo veel kans hebben als autochtonen.' Dat is wel erg optimistisch. Eén zo'n onderzoek is wat mager om een dik pak met anekdotische ervaringen te weerleggen.

Volgens het SCP is er wel degelijk sprake van discriminatie. In zijn *Discriminatiemonitor niet-westerse allochtonen 2007* stelt het planbureau dat met name bij het betreden van de arbeidsmarkt onverklaarbare factoren een rol spelen, in het nadeel van allochtonen. We zagen al dat er een flink verschil bestaat tussen de werkloosheid onder autochtonen en allochtonen. Een deel daarvan is te verklaren door verschillen in kenmerken. Maar het onverklaarde deel blijft erg hoog. Bij Marokkanen, de groep met de meeste problemen, is de helft van de extra werkloosheid

niet te verklaren met bekende factoren. Bij Turken en Surinamers is dat een derde. Het SCP wijst op verscheidene ‘praktijktests’ waaruit zou blijken dat Marokkanen minder vaak worden aangenomen dan autochtone kandidaten met een vergelijkbaar profiel. Het onderzoeksbureau concludeert dat deze studies aannemelijk maken dat discriminatie een rol speelt, al sluit het niet uit dat er factoren zijn die ze niet gemeten hebben.

Werkgevers leggen een soort voorkeursvolgorde aan van allochtone kandidaten. In onderzoek naar ‘arbeidsprestatiebeelden’ nemen Marokkanen in die rangorde vrijwel altijd de laagste plaats in. Dat beeld bestaat al sinds de jaren tachtig en het bleek nog zo in een onderzoek uit 2002, het laatste dat beschikbaar is. Met name de beeldvorming van jonge Marokkanen heeft te lijden onder het harde maatschappelijke debat van de laatste jaren. Vooral in de laaggekwalificeerde banen moet dat bij sollicitaties problemen opleveren, maar die problemen verdwijnen wel weer als de economie beter draait. Goede ervaringen met allochtonen vergroten de bereidheid om meer mensen in te huren, zoals slechte ervaringen het voor lange tijd kunnen verpesten. Opvallend is dat werkgevers die ervaring hebben met allochtone werknemers positiever zijn dan degenen zonder ervaring. Het helpt blijkbaar om het eens te proberen.

Nee tegen positieve discriminatie

Het is niet duidelijk of allochtone vrouwen anders worden beoordeeld dan allochtone mannen, met andere woorden: of een oordeel over de hele groep ook hen betreft. In het algemeen doen allochtone vrouwen met een hoge opleiding het goed op de arbeidsmarkt. Met hun opleiding hebben ze voor zichzelf veel keuzemogelijkheden geschapen. In de woorden van VU-sociologe Essayah: ze slagen erin een dubbelleven te leiden. Maurice Crul merkte al op dat Marokkaanse vrouwen meer moge-

lijkheden lijken te krijgen – of te grijpen – dan vrouwen in de Turkse gemeenschap. Aan de andere kant is een deel van de Turkse vrouwen al veel langer op hoog niveau aan het werk. Het is mogelijk dat Marokkaanse vrouwen individueler zijn ingesteld, ambitieuzer zijn misschien, en meer openstaan voor de mogelijkheden die de Nederlandse samenleving hun biedt. In elk geval gebruiken ze die mogelijkheden massaal.

Volgens het CBS is het voor allochtonen met een hoge opleiding frustrerend te ervaren dat ze niet altijd maatschappelijk doorbreken, niet het succes boeken dat ze hadden verwacht. Of daarbij discriminatie in het spel is, valt moeilijk te meten, zoals we hiervoor zagen. Misschien waren hun verwachtingen te hooggespannen, valt het tegen op de arbeidsmarkt en zoeken teleurgestelde dertigers en veertigers de gemakkelijkste verklaring. Een tegenvallende carrière is geen exclusief allochtoon probleem. Niet elke midlifecrisis is te wijten aan discriminatie. Wel stelt het SCP vast dat allochtonen zich vaak meer moeten inspannen om met gelijke capaciteiten dezelfde arbeidsmarktpositie te bereiken als autochtonen. Ze hebben het gevoel dat ze zich voortdurend moeten bewijzen en dat er extra op hen wordt gelet. Bovendien voelen ze de druk om steeds maar weer te moeten laten zien dat ze niet beantwoorden aan het ongunstige clichébeeld van hun groep. Naar hun gevoel moeten ze bijna dagelijks examen afleggen. Begrijpelijk maar jammer is dat ze sectoren mijden waar ze discriminatie verwachten of waar een hoofddoek een probleem is. De overgrote meerderheid van de allochtonen gelooft dat er op zijn minst af en toe wordt gediscrimineerd. Opmerkelijk genoeg denken autochtonen dat ook: zij vermoeden dat Turken en Marokkanen moeilijker een baan kunnen vinden dan zichzelf.

Positieve discriminatie en systemen die het percentage allochtone werknemers in een bedrijf tellen, helpen allochtonen

niet vooruit. Dat soort beleid zaait verdeeldheid. Gelijke burgers moeten gelijk behandeld worden. In de Verenigde Staten was positieve discriminatie ooit nuttig om een structureel benadeelde groep, de zwarte Amerikanen, te helpen bij het openbreken van de markt. Zij waren nadrukkelijk geen immigranten maar slecht behandelde Amerikanen en daarom was in dat geval beleid gerechtvaardigd. Aanvankelijk werkte het ook, maar in de jaren tachtig is het beleid tegen zijn eigen grenzen aangelopen. Het veroorzaakt afgunst en zaait verdeeldheid en ongelijkheid tussen mensen met dezelfde opleiding en achtergrond. Bovendien leidt het tot de bagatellisering van de successen van bevoordeelde groepen: ze zouden het allemaal met hulp van buiten hebben bereikt. Dat is frustrerend voor succesvolle zwarten. Allochtonen hebben dat soort ‘hulp’ niet nodig.

Ondernemingszin

Nederland is geen land van entrepreneurs. Daardoor is een klassiek traject voor immigranten en hun kinderen niet erg goed ontwikkeld: het beginnen van een eigen (familie)bedrijf. Voor veel immigranten en hun kinderen is ondernemerschap een manier om zich op te werken. Soms met bedrijven in en voor de eigen gemeenschap, soms door krachten te bundelen en als groep diensten te verlenen buiten de eigen gemeenschap. In New York getuigen de door Koreanen gerunde kleine supermarkten daarvan, in het diepe zuiden van de Verenigde Staten is menig motel in bezit van een Indiase familie, terwijl Vietnamezen de garnalenvisserij in Texas domineren. Meestal werkt de hele familie mee, vaak is financiering afkomstig uit de eigen gemeenschap. Soms roept deze marktspecialisatie ook verzet op. Zo hebben andere supermarktjes soms moeite te concurreren met de dadendrang van Koreanen, wat in veel Amerikaanse steden heeft geleid tot een slechte verhouding tussen zwarten en de

Koreanen die in hun wijken de winkels uitbaten. Bij de rellen in Los Angeles, in 1992, bleken de Koreaanse winkels bijvoorbeeld een geliefd doelwit van de ordeverstoorers.

Katja Rusinovic van de Erasmus Universiteit in Rotterdam publiceerde in 2006 haar onderzoek naar allochtone entrepreneurs in Nederland en constateerde dat vijftien tot twintig procent van alle allochtonen in de grote steden voor zichzelf werkt. Dan blijkt het opeens een voordeel om in een etnische wijk te wonen: de meeste entrepreneurs van de eerste generatie beginnen in hun eigen groep. Daar hebben ze de contacten, ze kennen de behoeftes, beheersen de vaktaal en ze kennen de *co-ethnic preferences*, oftewel: ze weten wat hun klanten wensen. Je komt ze tegen in alle immigratielanden, etnische entrepreneurs die gericht zijn op hun eigen etnische groep.

Van de eerste generatie, concludeert Rusinovic, is meer dan dertig procent actief op die etnische markt. Maar entrepreneurs van de tweede generatie allochtonen breiden hun werkterrein uit: van hen is nog maar vijftien procent actief op de etnische markt. Volgens de theorie heeft de eerste generatie behoefte aan informele netwerken, binnen de gemeenschap. De tweede generatie zoekt meer naar formele netwerken, wordt lid van brancheorganisaties en dergelijke. Bijna driekwart van de entrepreneurs doet dat inderdaad. Tegelijkertijd houden ze hun informele netwerken warm. Volgens Rusinovic hebben ondernemers de beste overlevingskans als ze een voet houden in beide netwerken.

Ook hier blijkt dus een behoorlijk verschil te bestaan tussen de eerste en tweede generatie. In eerste instantie is het voor immigranten moeilijk om een algemene markt te bereiken. Daarvoor zijn ze te onbekend met de brede samenleving, hoewel met name Engeland voorbeelden kent van succesvolle immigranten. De tweede generatie is beter in staat naar nieuwe markten uit te breken. Ze hebben ook meer kans om te overleven. De helft van

de eerste generatie ondernemingen die startten tussen 2000 en 2003, functioneerde in 2005 nog steeds. Van de tweede generatie was dat tachtig procent. Dat klopt met de theorie dat je groei en dynamiek van ondernemingen van immigranten kunt verklaren vanuit en moet bestuderen in de bredere maatschappelijke context, met een vakterm *embeddedness*. Hoe beter ze geïntegreerd en hoe breder ze actief zijn, des te groter de kans op succes. Volgens Rusinovic is het opzetten van een eigen bedrijf al heel lang een belangrijk en relatief succesvol traject voor Nederlandse immigranten. Ze vindt het vreemd dat dat in Nederland vaak wordt miskend. Misschien omdat Nederlanders zelf niet erg ondernemend zijn? Zou dat deel zijn van de Nederlandse identiteit?

Het loont de moeite om ondernemerschap te stimuleren, maar dan wel op een slimme manier. Dat betekent geen laks toegepaste regels voor islamitische slagers of groentewinkels waar ze ook vlees verkopen, zoals in het verleden wel gebeurde. En evenmin subsidies om bedrijfjes op te zetten, want die sluiten meestal als dat geld op is. Verlang maar een investering en maak het fiscaal aantrekkelijk om een eigen onderneming te beginnen en die vol te houden. Veel van de minst effectieve regelgeving is al verdwenen, maar het kan nog veel beter.

Keuzes maken

Nederland heeft nooit specifiek op allochtonen gericht inkomensbeleid gevoerd. Niettemin zijn de inkomens van allochtone gezinnen de afgelopen tien, vijftien jaar aanmerkelijk verbeterd: het percentage allochtone huishoudens met een laag inkomen is gedaald van 43 in 1996 naar 32 nu. Dat komt opnieuw door de verbetering in de maatschappelijke positie van de tweede generatie. Het is waar dat het gemiddelde inkomen van de hele groep allochtonen lager is dan dat van autochtonen. Gegeven de uit-

gangpositie is dat precies wat je mag verwachten, ook al omdat de aanvullende pensioenen meestal lager zijn en de eerste generatie op allerlei fronten minder rechten heeft opgebouwd. Maar de eerste generatie ziet wel dat de kinderen het veel beter doen en dat was precies het doel waarmee ze hierheen kwamen.

Mede als gevolg daarvan ontstaat binnen de tweede generatie allochtonen een breder spectrum: de interne verschillen binnen de Marokkaanse, Turkse en Surinaamse gemeenschap worden groter. Er zijn meer welgestelden en minder echte armen en er is een grotere middengroep. Met andere woorden, de verdeling gaat meer lijken op die in de rest van de samenleving. Op zich is dat een goede ontwikkeling, maar de ervaring in bijvoorbeeld de Verenigde Staten leert dat er binnen etnische groepen soms een interne solidariteit wordt verwacht die niet terecht is, en zeker niet realistisch. De mogelijkheid is levensgroot dat dat leidt tot spanningen tussen de kanslozen, de krukken en de succesvollen binnen de groep. Maar in zekere zin is dat een luxeprobleem, een gevolg van het succes van de tweede generatie die een verrassende sociale mobiliteit vertoont.

Ondertussen moet Nederland keuzes maken. Die hebben meestal niets van doen met integratie of met allochtonen en autochtonen, maar vaker met de economie en de economische structuur in brede zin, de Rijnlandeconomie en het poldersysteem. Het liefst zou Nederland de voordelen plukken van de mondiale economie en tegelijkertijd de verzorgingsstaat met zijn territoriaal gebonden arrangementen behouden. Maar dat is geen optie. Natuurlijk moeten er basisvoorzieningen zijn, sociale zekerheid die op grond van internationale verdragen en basaal sociaal gevoel aan niemand ontzegd mag worden, zoals onderdak, medische zorg en onderwijs. Maar wat daar bovenop komt, verdient een nieuwe doordenking. De gedachte dat er minder immigranten komen als de toegang tot het systeem

moeilijker of de voorzieningen beperkt worden, gaat in elk geval niet op voor de Verenigde Staten. Zogenaamd harde maatregelen leiden daar enkel tot een groep van rechtelozen die is aangewezen op de informele sector en dicht tegen de criminaliteit aan zit. Sociale arrangementen voor immigranten zijn dus onvermijdelijk en ook wenselijk, want we zijn een sociaal volk en kunnen de grens niet dichttimmeren.

Maar de verzorgingsstaat moet wel op de schop, want deelnemen aan de moderne wereld betekent verlies van territoriale controle. Veel kiezers vinden dat onplezierig, zo bleek bij de Europese verkiezingen. Ze worden slecht bediend door politici die daarop inspelen maar niets anders te bieden hebben dan lege woorden en misschien wat symboolwetgeving. Ze doen of ze iets kunnen regelen, maar het stelt niets voor. De wereld is harder geworden, Nederland dus ook. Er zijn goede arrangementen mogelijk die iedereen scherp houden en niet uitnodigen tot luiheid en misbruik en die niet elke stimulans tot zelfverbetering wegnemen.

Concluderend: op het terrein van arbeid is de boodschap over het geheel genomen positief; veel indicatoren wijzen de goede kant op. De tweede generatie allochtonen doet het nu al net zo goed als autochtonen met dezelfde opleiding en ervaring. Als meer allochtonen van de tweede generatie verder in hun loopbaan zijn, zullen er ook meer rolmodellen komen, meer voorbeelden van hoe het ook kan. Een groot risico blijft de gevoeligheid van met name de lageropgeleide allochtonen voor de conjunctuur, waardoor de klap van een recessie weleens heel hard zou kunnen aankomen. De schaduwkant van deze over het geheel genomen positieve ontwikkeling is dat een voorlopig nog steeds relatief groot deel van de allochtonen achterblijft. Maar die deling tussen succesvolle en minder succesvolle burgers geldt voor de hele samenleving.

WAT GOED GAAT

- De arbeidsparticipatie van allochtonen stijgt, in de tweede generatie tot op het niveau van autochtonen.
- De werkloosheid is sterk afgenomen, althans bij een opgaande conjunctuur.
- De meeste hoogopgeleide allochtonen komen goed terecht en verdienen meer dan autochtonen in dezelfde fase.
- Discriminatie op de werkvloer wordt als minder problematisch ervaren.
- Er zijn tekenen van opbloeiende entrepreneurszin onder allochtonen; tweede generatie entrepreneurs breken uit de etnische markt.
- Het aantal allochtonen dat in armoede leeft, daalt sterk.
- De tweede generatie geniet aanmerkelijk hogere gemiddelde inkomens en kent minder armoede.

WAT BETER KAN

- De verzorgingsstaat zoals Nederland die decennia heeft gekend, staat onder druk.
- Problemen in die verzorgingsstaat worden onterecht toegeschreven aan allochtonen.
- De eerste generatie is nogal uitkeringsafhankelijk, sterker dan autochtonen.
- De inkomenssituatie van de eerste generatie is weinig florissant, bij de tweede generatie is die normaler verdeeld.
- Allochtonen zijn kwetsbaarder voor ontslag in tijden van slechte conjunctuur.

Dagelijks leven, vrije tijd, cultuur en sport

‘Eenmaal in het vizier weerleggen wij overtuigend de clichés uit het integratiedebat, maar dan moet de schijnwerper wel van moskee naar club en collegezaal. Van gevangeniscel naar voetbalveld. Van statistiek naar karakteristiek. De speaker moet van grootste schreeuwer, zelfbenoemde vertegenwoordiger en extremist naar de doodgewone meerderheid. Alleen dan zal de ongekeerde potentie van een generatie, die ook de nieuwe Johan Cruijffjes, Joke Smitjes en Jan Wolkersjes telt, benut worden.’

**MANIFEST ‘ZEAU 2001’, MET GROENLINKS-KAMERLID TOFIK DIBI
ALS EERSTE ONDERTEKENAAR, NOVEMBER 2009**

Als de integratie ‘mislukt’ is, zou dat in het dagelijks leven duidelijk moeten blijken. Dan zouden grote groepen Nederlanders met een allochtone achtergrond heel anders moeten leven dan de rest van Nederland. Maar dat is toch ook zo, zullen veel mensen zeggen als je ze ernaar vraagt. Alle clichés komen dan op tafel, van hoofddoekjes tot grote gezinnen, van vuilniszakken die van het balkon worden gegooid tot familiegeweld, van radicale moslims tot jongeren die zich misdragen. Dat is nu eenmaal wat veel mensen denken te weten, terwijl ze volgens ander onderzoek toch weinig contact hebben met allochtonen. Zo ‘heel anders’ is de dagelijkse praktijk natuurlijk ook helemaal niet. Het lastige punt is de term ‘heel anders’, want het is de vraag of er

een standaard bestaat voor het dagelijks leven van de gemiddelde Nederlander of de gemiddelde allochtoon. Onderzoek naar het dagelijks leven van allochtonen en vooral van de tweede generatie, laat zien dat dat even veel variaties kent als het dagelijks leven van alle Nederlanders.

Het SCP heeft de gelukkige gedachte gehad om een studie te wijden aan het dagelijks leven van allochtonen. Het opmerkelijke van het onderzoeksrapport is dat het een gevarieerd beeld schetst van een Nederland waarin de verschillen veel kleiner blijken dan je op basis van de clichés zou denken. Wat er op dit gebied aan onderscheid bestaat tussen autochtonen en allochtonen, is niet erg belangrijk en op veel terreinen is al een amalgaam ontstaan, een nieuwe combinatie die als ‘Nederlands’ mag gelden. Als er al verschillen zijn tussen verschillende Nederlanders, dan hebben die vooral te maken met de sociaal-economische achtergrond, veel meer dan met allochtoon-zijn.

De grote aantallen schotelantennes in etnische wijken worden vaak aangevoerd als bewijs van de gebrekkige aanpassing van allochtonen. Wie niet voldoende heeft aan de kabel, kijkt kennelijk graag naar zenders uit het land van herkomst, zo luidt de redenering. Nog los van de vaststelling dat ook menig autochtoon een schotelantenne heeft, blijkt uit het SCP-onderzoek dat het bezit van schotels helemaal niet wil zeggen dat allochtonen enkel naar buitenlandse zenders kijken, laat staan dat ze 24 uur per dag Al-Jazeera aan hebben staan. De verschillen in kijkgedrag tussen autochtone en allochtone stedelingen blijken ‘niet zo groot te zijn, in elk geval niet zo groot als flats met veel schotelantennes zouden suggereren’. Volgens het rapport kijken de onderzochte allochtonen voornamelijk naar Nederlandse zenders. Zestig procent van de autochtonen én allochtonen kijkt naar de Nederlandse televisie, zowel naar de publieke omroep als naar de commerciële tv-zenders. Als de pu-

blieke omroep een probleem heeft om jongeren te trekken, dan geldt dat niet voor allochtonen van tussen de vijftien en 24 jaar oud. Van hen kijkt rond de 43 procent naar publieke zenders, tegen een kwart van de autochtone jongeren. De verklaring is waarschijnlijk dat autochtone jongeren in deze leeftijdsgroep meer aan hun computer gekluisterd zitten dan aan de televisie. Je kunt uit de enkele aanwezigheid van satellietschotels dan ook zeker niet concluderen dat allochtonen minder sterk op Nederland zijn gericht. Bij hun ‘hybride identiteit’, zoals het SCP het noemt, past dat allochtone Nederlanders hun mediaconsumptie uit verschillende bronnen halen, ook van buitenlandse zenders, maar weer nauwelijks van lokale televisie. Het dagelijks kijken naar niet-Nederlandse televisiezenders is onder Marokkanen beperkt; maar vijftien procent van de tweede generatie doet dat. Turkse Nederlanders zijn meer geïnteresseerd in de Turkse media: van hen kijkt 75 procent dagelijks weleens naar een Turkse zender, van de tweede generatie toch ook nog vijftig procent. In alle gevallen geldt: hoe hoger de opleiding en hoe lager de leeftijd, des te minder kijken allochtonen televisie, geheel analoog aan autochtoon kijkgedrag.

De meerderheid van de allochtonen leest minstens één keer per week een Nederlandse krant. Er is wel een grote groep allochtonen, zo’n 34 procent, die helemaal geen krant leest – wat natuurlijk wel past bij de gebrekkige leesvaardigheid van het deel van de eerste generatie, dat volgens het SCP functioneel analfabeet is. Overigens leest van alle autochtonen twintig procent evenmin een dagblad. Turkse kranten hebben in Nederland nog wel enige verspreiding, maar Marokkaanse kranten vinden weinig aftrek. Bij mensen die dagelijks de krant lezen, worden de verschillen groter: ruim dertig procent van de Turken en Marokkanen tegen 57 procent van de autochtonen en 52 procent van de Surinamers. In de Verenigde Staten bestonden in de negentien-

de en aan het begin van de twintigste eeuw honderden kranten in het Duits, Italiaans en Jiddisch. Die hebben allemaal in de loop van de tweede en derde generatie het loodje gelegd. Daar staat tegenover dat het aantal Amerikaanse televisiezenders in een vreemde taal de afgelopen tientallen jaren is verveelvoudigd, omdat die zenders nu via de kabel worden aangeboden.

Uiteraard gebruiken Nederlandse allochtonen ook het internet, zij het vooralsnog aanzienlijk minder dan autochtonen. De belangrijkste reden voor dat verschil is dat in allochtone gezinnen vaak een computer ontbreekt. De jongere generatie weet wel hoe ze op een andere manier toegang tot internet kan krijgen, maar dat geldt niet voor de oudere allochtonen. Daardoor zijn de verschillen tussen de eerste en tweede generatie op dit terrein extreem groot. In computergebruik lijkt de tweede generatie behoorlijk op de autochtonen, zij het dat ze er minder intensief mee bezig is. Weinig allochtonen richten zich exclusief op sites die gemaakt worden door mensen van hun eigen achtergrond, ze gebruiken het internet net zo breed als hun autochtone leeftijdgenoten.

In hun vrijetijdsbesteding verschillen allochtonen en autochtonen niet wezenlijk. Het accent ligt op televisiekijken, gevolgd door het onderhouden van sociale contacten. De eerste generatie allochtonen is niet heel actief in organisaties of als vrijwilliger, de tweede generatie besteedt daar meer tijd aan. Alle groepen allochtonen onderhouden meer contacten in hun buurt dan autochtonen. Verder hebben allochtonen meer contact met autochtonen dan andersom, zegt het SCP. Het onderzoeksbureau verwacht dat de verschillen op termijn kleiner worden en zelfs verdwijnen. Nu al is de tweede generatie allochtonen qua 'vrijetijdsrepertoire' vergelijkbaar met de autochtonen. Anders gezegd: haal de factor 'niet in Nederland geboren' weg en er is geen verschil tussen allochtonen en autochtonen.

Kleine dagelijkse dingen

Allochtonen wonen over het geheel genomen aanzienlijk dichterbij hun werk dan autochtonen. Dat is logisch, want allochtonen wonen in de grote steden, waar zich de werkgelegenheid bevindt waarvoor autochtonen elke dag in de file staan. Daardoor zijn allochtonen minder vaak onderweg en maken ze minder kilometers; zo dragen ze minder bij aan de fileproblemen. Als ze reizen, gebruiken ze bovendien vaker het openbaar vervoer, hoewel met name Turken volgens recent onderzoek graag de auto gebruiken. Dat de eerste generatie immigranten weinig fietst, is geen verrassing. Het gevolg is wel dat de tweede generatie nogal laat heeft leren fietsen, maar naarmate de tijd vordert verdwijnen ook hier de verschillen tussen autochtonen en allochtonen.

Ook op heel kleine onderdelen is het dagelijks leven in Nederland veranderd door de wisselwerking tussen nieuwkomers en autochtonen. De keuze op de markt is groter geworden, het aantal winkels in de wijken is toegenomen, ook in gemengde wijken en wijken met weinig allochtonen, waar menig Turkse of Marokkaanse groenteboer een gat in de markt heeft gevonden. Er is meer marktwerking, zogezegd. In de Utrechtse Kanaalstraat kunnen klanten kiezen uit een ruime hoeveelheid allochtone groente- en vleeszaken. Hetzelfde geldt voor de Albert Cuyp en de Bos en Lommermarkt waar een doorsnee van de Amsterdammer – allochtoon en autochtoon – inkopen doet.

Wat sommige autochtonen irriteert, is dat allochtonen graag de openbare parken opzoeken om er te barbecuen of om er gewoon de zondagmiddag door te brengen. Niet zo vreemd voor bewoners van een appartement zonder buitenruimte. Het is vergelijkbaar met wat bewoners van Oud-Zuid in het Vondelpark doen: daar worden elk mooi weekend veel verjaardagsfeestjes gevierd. Wie meent dat onze Koninginnedag een echt

Nederlandse feestdag is, een celebreren van ons gezamenlijke burgerschap, zit ernaast. Allochtonen en autochtonen genieten er evenveel van. In deze *petits détails* maar ook op veel belangrijkere terreinen zijn de effecten van een gevarieerdere samenleving op ons dagelijks leven goed zichtbaar. Waar Hollanders het veertig jaar geleden hielden bij frikandellen en patat, eten jongeren nu kebab en ander uitheems fastfood. De Nederlandse muziekcultuur is gelukkig oneindig gevarieerder dan Frans Bauer, Jan Smit en de Toppers, al doet de ‘wakkere krant van Nederland’ dappere pogingen ons te doen geloven dat dat ‘typisch Nederlandse cultuur’ is. Feit is dat die volkscultuur zichzelf kan bedruipen, geen hulp of subsidies nodig heeft en vooral een autochtone onderneming is. Allochtonen doen hier net zomin aan mee als de elite van de autochtonen, die meer gericht is op ‘hoge cultuur’. Het is dit laatste segment, traditioneel flink ondersteund met publiek geld, waarvoor beleidsmakers de allochtonen ook willen interesseren. Sinds Rick van der Ploeg in 1998 staatssecretaris van Cultuur en Media werd in het kabinet-Kok II, proberen de cultuurbobo’s met zakken geld de hoge cultuur naar de allochtone gemeenschap te brengen, of de allochtone gemeenschap naar de hoge cultuur – de richting van het verkeer is niet altijd duidelijk. Zonder veel succes. Dat is niet omdat de integratie is mislukt of omdat er sprake is van een andere cultuur. De reden is veel eenvoudiger: deze cultuur laat zich niet opdringen. De verheffingsgedachte van de elite is maar al te vaak een vehikel om subsidies binnen te halen voor projecten van en voor diezelfde elite, waar verder geen mens wat om geeft.

Een van de meer bizarre gesprekken over dit onderwerp vond plaats in het radioprogramma *Kunststof*. Enige tijd geleden was daar een organisator van Marokkaanse feesten te gast. Hij kreeg op zijn donder. Keer op keer vroeg de interviewer of dat

nou wel goed was, dat Marokkaanse Nederlanders hun eigen feestje bouwen en niet multicultureel aanschurken tegen de andere Nederlanders. De ondertoon was er een van afkeuring. De arme organisator zei terecht dat hij nou eenmaal Marokkaanse feesten organiseerde en dat iedereen daar welkom was. En nee, subsidie had hij niet nodig.

Marrakesh aan de A10

Aan de basis, in de steden en de wijken, vindt allang culturele menging plaats. Rapmuziek, Ali B, salsabands, Surinaamse muziek, Turkse gedichten gecombineerd met kwartetmuziek in het Concertgebouw: het gebeurt vanzelf. Op landelijk niveau, bij de publieke omroep, wordt dapper geprobeerd allochtonen zichtbaarder te maken. Dat hoeft niet. Ook dat komt vanzelf. Al een behoorlijk aantal televisiepersoonlijkheden heeft van zich doen spreken, van 'De Meiden van Halal' tot Stephan Sanders. De pogingen om meer studiogasten met een kleurtje of een etnische achtergrond te regelen, doen nogal geforceerd aan. Een programma dat mensen niet aanspreekt, wordt niet aantrekkelijker als je er een paar allochtonen bij zet. De publieke omroep heeft moeite allochtone kijkers te trekken, maar dat heeft waarschijnlijk meer te maken met het soort programma's dan met de studiogasten of presentatoren. Zo bleek uit een onderzoek van 2006 dat een programma als *Goede Tijden Slechte Tijden* populair is bij allochtonen, terwijl die niet erg geporteed waren van *Pauw & Witteman*, *Twee voor Twaalf* of *Boer zoekt vrouw*. Dat had vermoedelijk toch weinig te maken met de etniciteit van de participanten.

Een van de mooiste voorbeelden van een veranderd Nederland is *Raymann is laat*, gewoon een populair televisieprogramma voor allochtonen én autochtonen. Heel mooi is dat Jörgen Raymann, de Surinaams-Nederlandse presentator, in staat is

om het typetje te spelen van Achmed, de islamitische slager. Als een autochtoon het zou doen, zou het ongetwijfeld slecht vallen, zoals alleen Joden Jodengrappen mogen maken. Maar Raymann komt ermee weg en maakt er een wervelende show van. Het is een lichtend voorbeeld van de beginnende beïnvloeding van Nederlandse televisie door allochtonen. De luidruchtige Surinaamse Nederlander Prem Radhakishun, die onder andere het programma *De school van Prem* maakte, over de Citotoets, is een ander voorbeeld. Toegegeven, veel is het nog niet en het kan ook geen toeval zijn dat Surinamers hier al verder mee zijn dan Turken en Marokkanen. Maar wat wil je ook met een omroepstelsel als het Nederlandse, dat gebaseerd is op ouderwetse verzuiling en het tegelijkertijd iedereen naar de zin moeten maken? Het komt wel, dit is niet iets dat zorgen baart. De Nederlandse Oprah Winfrey staat wel een keer op.

Heel bijzonder is inmiddels het aantal Marokkaanse auteurs dat in het Nederlands publiceert. Het is een respectabele lijst: van Laila Aboezaid tot Zohra Zarouali, van Yasmine Allas tot Mohammed Benzakour. Ze verkopen niet alleen heel goed, maar oogsten ook veel lof. Abdelkader Benali won de prestigieuze Librisprijs en Hafid Bouazza kreeg voor zijn debuut in 1996 de E. du Perronprijs, schreef een boekenweekgeschenk, won een Gouden Uil en werd genomineerd voor de Ako Literatuurprijs. De Iraanse vluchteling Kader Abdolah schreef met zijn *Huis van de moskee* een bestseller die ook wordt gelezen door jongeren die juist de wereld van Multatuli, W.F. Hermans en Harry Mulisch tamelijk ver van zich af vinden staan. Surinaamse schrijvers hadden we altijd al, zoals Edgar Cairo en Rudi Kross, en op de Antillen Frank Arion. Jammer dat er niet zo veel in het Nederlands schrijvende Turkse schrijvers zijn. Dat is waarschijnlijk het gevolg van hun gerichtheid op het land van herkomst en het belang dat Turken hechten aan hun taal. Dat tweede generatie immi-

granten succes boeken in de taal van het land waarin ze zijn opgegroeid, in dit geval het Nederlands, is heel gebruikelijk in grote immigratielanden als de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Vrijwel elke immigrantengroep levert een flinke bibliotheek op aan ervaringsboeken. Hier gaat het niet anders.

Het dagelijks leven verandert vanzelf door de komst van nieuwe Nederlanders, zoals dat ook gebeurde toen we in de jaren vijftig de Indische Nederlanders opnamen. Het is jammer dat allochtonen hier geen aantrekkelijke etnische wijken hebben opgezet die hun eigen cultuur uitdragen en tegelijk uitnodigend zijn voor buitenstaanders. Nog steeds kennen we geen Marrakesh aan de A-10 of Istanbul aan de Maas, althans niet in een vorm die aantrekkelijk is voor toeristen. In Amerika stikt het van de Little Italy's, Koreatowns, Little Manilla's, Bombay's in the Valley en de Chinatowns. En ook in Engeland vind je zonder moeite Pakistaanse, Indiase of Caribische wijken. Soms begint het erop te lijken. Zo wordt de Bos en Lommermarkt in Amsterdam door heel verschillende mensen bezocht. Alle grote steden hebben zo hun ontmoetingsplekken, maar dat is nog iets anders dan een wijk met een zodanige etnische uitstraling dat hij voor iedereen aantrekkelijk is. De stadsdeelvoorzitter van Slotervaart, Ahmed Marcouch, had er beter aan gedaan ideeën uit te werken voor een Marokkaanse dan voor de door hem bepleite moslimwijk. Die gaat toch te veel lijken op een evangelisch pretpark zoals we dat in Amerika wel tegenkomen en dat is weinig uitnodigend voor niet-gelovigen.

Gezellig onder elkaar

Beleidsmakers zien amateursport als een geweldig middel tot integratie. De vraag is of dat terecht is. Juist bij vrijwillige organisaties als sportverenigingen zitten mensen bij elkaar die iets gezamenlijk hebben, op zijn minst de interesse om met elkaar

om te gaan op het veld en vooral daarbuiten. Dat gebeurt overal en het is van alle tijden en alle maatschappelijke groepen. Autochtone *upper class*-sportverenigingen sluiten zich soms af door hoge contributies en ballotage, allochtone verenigingen doordat de leden in de praktijk in overgrote meerderheid van dezelfde etnische afkomst zijn en de gezelligheid bieden die bij die groep hoort. Wie zijn André Hazes in de kantine wil, met veel pils en vette happen, voelt zich er waarschijnlijk niet thuis. En omgekeerd, wie in de kantine halal fastfood wil, zal dat meestal zelf moeten regelen.

In het boek *Onder Marokkanen. Een jaar bij FC Chabab* beschreef Igor Wijnker zijn ervaringen met een Marokkaanse voetbalclub. Heel herkenbaar vertelt hij over de problemen die ik zelf ook ondervond als jeugdtrainer bij het Amsterdamse Buitenveldert, een gemengde club. Allochtone ouders die nooit rijden, hetzij omdat ze geen auto hebben, hetzij omdat ze zich niet met het voetballen bemoeien. Disciplineproblemen met allochtone jongens, een krukkige organisatie met te weinig trainers en arrogante jongetjes in het eerste die niets over hebben voor de club en weigeren de jeugd te trainen of zelfs wedstrijden te fluiten. Bij uitwedstrijden in de provincie de Tokkie-achtige autochtone ouders die hun kinderen staan op te juinen. Leden die hun contributie niet betalen en zo een permanent financieel probleem veroorzaken. D66-voorman Alexander Pechtold vertelde in dit verband eens over zijn ervaringen als wethouder in Leiden. Hij zei zich ruimhartig op te stellen door de huur niet op te zeggen als een club niet op tijd betaalde. Het was vast goed bedoeld, maar het leidt vermoedelijk tot slechte gewoontes. Het is beter om streng te zijn en gewoon de regels te hanteren. Wijnker beschrijft hoe Chabab onder meer ten onder ging aan al te tolerant optreden tegenover wanbetalers, die dat vervolgens als een normale situatie gingen zien.

Ondertussen is de integratie vergevorderd op de niveaus waar niet de gezelligheid maar de kwaliteit van de sport voorop staat. Net als in de Verenigde Staten blijken sportcarrières weinig last te hebben van kleur of etnische afkomst. De prestatie telt. Kijk naar het Nederlands elftal waar allochtonen regelmatig in de meerderheid zijn. De tijd is voorbij dat een ‘zwarte kabel’ van een aparte groep Surinaamse spelers met een frustratie over ‘gebrek aan respect’ een kampioenschap kon verruïneren, zoals bij het EK van 1996 gebeurde. Nu voetbalt Oranje gewoon niet goed genoeg, maar het is mooi dat het Nederlands elftal spelers uit alle grote groepen allochtonen bevat. Dat geldt ook voor basketbal, honkbal en andere relatief open sporten. Inderdaad, tennis en hockey zijn nog ongemengd. Maar waren dat niet altijd al minder volkse sporten? Voetbal blijft de sport van de straat. Zoals Johan Crujff in Betondorp opgroeide met een bal aan zijn voet, zo lopen nu Marokkaanse spelertjes op garage-deuren te mikken. Als ze dat maar intensief genoeg doen, duiken ze vanzelf op in het Nederlands elftal.

Beleidsmakers mogen dol zijn op sport, alle analyses van sportbeleid laten zien dat het juist geen goed middel is voor integratie. Zoals Jan Willem Duyvendak stelt in de rapportage van het Verwey-Jonker Instituut ten behoeve van de parlementaire enquête in 2004 over het integratiebeleid: ‘Sportbeleid meet zich een te grote broek aan voor integratie.’ Het leidde bijvoorbeeld tot veel tamtam toen toenmalig minister Verdonk in 2005 sportclubs wilde verplichten om te mengen. Beleid was het niet. Het was meer een typisch ‘Verdonkse’ losse flodder. Ze verweet ‘zwarte’ clubs dat die níét wilden mengen. Ze wilde dat die clubs meer aan integratie deden. Over lelieblanke clubs als AFC, Klein Zwitserland of elitaire tennisclubs repte Verdonk niet. Ze maakte een probleem waar er geen bestond.

Wat is er eigenlijk verkeerd aan het gezellig onder elkaar

sporten? Juist in hun vrije tijd zoeken mensen gelijksoortige mensen op om activiteiten mee te ontplooiën. Ze klitten bij elkaar, gebaseerd op sociaal-economische gronden, geloof of wat dan ook. Ze voelen zich lekker met elkaar en creëren een sfeer die bij hen hoort en niet bij anderen. Ergens in onze egalitaire Nederlandse genen stuit dat op verzet, maar het is de normaalste zaak van de wereld. Ik herinner me de zwarte advocaat die ik in Washington ontmoette, succesvol en gerespecteerd. Discriminatie is nu verboden en dus mocht hij lid worden van de countryclub. De elite was verplicht hem binnen te laten. Maar wat moet ik daar, vroeg hij zich af. Hij werd lid van een overwegend zwarte golfclub. De praktijk leert dat een sterke dwang of sturing van vrijwillige organisaties als sportclubs leidt tot vertrek van deelnemers en organisatoren. Zo kan voorwaardelijk subsidiëren met integratie als doelstelling juist minder participatie tot onbedoeld gevolg hebben. En dat botst dan weer met de overheidsdoelstelling om burgers aan het sporten te krijgen om gezondheidsredenen die helemaal losstaan van integratie.

In zijn proefschrift *Thuiswedstrijd in een vreemd land* laat Sieuwpersad Ramsahai zien dat de levenswijze van mensen die graag in eigen kring sporten niet per se heel anders is dan de gemiddelde Nederlandse norm. Hij verwerpt de gedachte dat het hebben van gescheiden sportcircuits ‘bewijst’ dat de integratie niet goed gaat. De protestantse zaterdagamateurs zullen daar wel mee instemmen, schat ik zo. En ook bij voetbalclub AFC of tennisclub Festina, de meest elitaire clubs van Amsterdam, voelen ze zich prima geïntegreerd, ook al komen ze qua klasse en etnische achtergrond vooral uit dezelfde kring.

Ramsahai gaat een stapje verder, op basis van een survey onder leden van etnische clubs. Hij stelt dat gerichtheid op de eigen cultuur dan wel de eigen groep niet leidt tot het oplopen van achterstand op de arbeidsmarkt. Sterker, ‘mede door sport

in eigen kring [is] de verstandhouding tussen allochtone en autochtone voetballers verbeterd'. Hij claimt dat juist de sportclubs mensen met een achterstand in opleiding of taal helpen een volwaardige plaats te verwerven in 'het maatschappelijke engagement'. Sporten is goed voor iedereen en draagt bij aan de integratie, maar die integratie hoeft niet per se in de club zelf te gebeuren.

Contacthypothese

Het SCP meet al vele jaren de mate waarin allochtonen en autochtonen contact met elkaar hebben. Het onderzoeksbureau wil daaruit de voortgang in de sociale integratie afleiden, de mate waarin de sociale cohesie groeit. Dat meten is geworteld in de contacthypothese. Die komt er, kort gezegd, op neer dat als mensen elkaar leren kennen ze ook meer waardering voor elkaar krijgen en zo de sociale cohesie bevorderen. Bekend maakt bemind.

De eerste vraag is natuurlijk of dat inderdaad zo is. Soms leidt meer contact tot minder waardering. De tweede vraag is wat je moet meten om iets wijzer te worden en of je er überhaupt wijzer van wordt. Het is sowieso al wat bizar om alleen te meten wat allochtonen voor contacten hebben met autochtonen. Voor andere bevolkingsgroepen meten we dat immers helemaal niet. Onbekend is hoe het zit met de sociale omgang tussen verschillende inkomensgroepen. Komen die bij elkaar over de vloer? Ook zonder onderzoek valt gemakkelijk vast te stellen dat het er niet goed voor staat als die contacten een criterium zijn voor sociale cohesie.

In de context van allochtonen en autochtonen neemt de contacthypothese rare vormen aan. Moeten ze elkaar leren kennen om elkaar te gaan waarderen of kunnen ze ook samenleven zonder contacten? Is iemand zonder contacten slecht geïnte-

greerd? Het SCP denkt van wel, althans het neemt die stelling in op basis van de contacten die allochtonen hebben met autochtonen. Niet het omgekeerde. Je kunt als autochtoon door het leven gaan zonder ooit met een allochtoon te spreken. Pas als allochtonen geen autochtonen ontmoeten, is dat een probleem. In zijn amuseante en prikkelende boek *De gedroomde samenleving* vermaakt de Rotterdamse socioloog Willem Schinkel zich daar nogal mee. Hij merkt op dat je op deze manier de allochtonen eigenlijk buiten de samenleving zet. Die bestaat immers uit autochtonen waarmee je contact moet maken om erbij te horen. ‘Het betekent,’ zegt Schinkel, ‘dat als ik praat met mijn collega Iliass Elhadioui, dat bijdraagt aan zijn integratie maar niet aan de mijne.’ Het SCP heeft de contacthypothese ingevoerd met de beste bedoelingen, maar het is een beperkte manier van kijken naar de wereld die niet veel vertelt over integratie. Hij leidt ook tot voorspelbare uitkomsten die voer geven aan de gedachte dat die allochtonen hier maar als zombies ronddwalen, zorgvuldig contact vermijdend met wat in een dergelijke constructie de ‘echte samenleving’ is, het gesloten bolwerk van de autochtonen. Dat is feitelijk onzin, zoals Schinkel in zijn boek haarfijn laat zien, ze maken immers deel uit van die samenleving. Maar het houdt ook de gedachte in stand dat er iets mis is met de integratie als contacten niet meetbaar zijn. Alles bij elkaar leidt de contacthypothese tot meer vragen dan antwoorden, op zijn minst tot de vraag of het meten werkelijk iets zegt over integratie.

We kunnen dit hoofdstuk afsluiten met de conclusie dat allochtonen en autochtonen in het dagelijks leven in een aantal opzichten – sommige heel belangrijk, andere schijnbaar triviaal – al behoorlijk geïntegreerd zijn geraakt en dat vrijetijdsbesteding als vanzelf de sociale cohesie vergroot. Het is niet nodig om allerlei geforceerde contactprogramma’s op te stellen, pot-

ten met subsidie te verdelen en absurde eisen te stellen aan sportverenigingen. Wie concludeert dat dat allemaal verspilling en gefröbel is, plaatst meteen grote vraagtekens bij het huidige sport- en cultuurbeleid. Willen we het ‘bevorderen van integratie’ wel als doelstelling van een sport- en cultuurbeleid? De vraag stellen is hem beantwoorden.

WAT GOED GAAT

- De tweede generatie leest meer Nederlandse kranten, kijkt meer Nederlandse televisie en lijkt steeds meer op autochtone leeftijdsgenoten.
- De televisieprogrammering past zich vanzelf aan de nieuwe situatie aan.
- Het computergebruik van de tweede generatie neemt toe.
- Het dagelijks leven van allochtonen en autochtonen is al veranderd.
- Een aantal Marokkaans-Nederlandse auteurs wordt breed gelezen, ook door allochtonen.
- Sportverenigingen bevorderen de integratie, ook als ze zelf niet veelkleurig zijn.

WAT BETER KAN

- Subsidies voor ‘hoge cultuur’ zijn overbodig, zowel voor autochtonen als voor allochtonen.
- Het aantal contacten tussen allochtonen en autochtonen blijft beperkt, voor zover gemeten door het SCP.
- Er zijn geen etnische wijken die aantrekkelijk zijn voor buitenstaanders en toeristen.
- Er is in de Nederlandse samenleving sprake van een overdreven moralisering van het burger-zijn; op praktisch niveau gebeurt het gewoon.

De discussie over identiteit

‘We denken nog te veel in scheidslijnen. Ook nieuwkomers doen dat. Soort bij soort. Maar Nederland is geen Artis. Juist verscheidenheid en vermenging geven ons kracht.’

PRINSES MÁXIMA BIJ DE AANBIEDING VAN HET WRR-ADVIES

IDENTIFICATIE MET NEDERLAND, 24 SEPTEMBER 2007

Als één eigenschap typisch Nederlands is, dan is het de behoefte om mensen en dingen in hokjes te stoppen. Nederlanders willen voor alles een plekje vinden, het opbergen, in een virtueel laatje doen. Voor of tegen zijn. Het is een Nederlandse manier om de wereld te ordenen, ermee om te gaan, te verklaren of in elk geval te duiden. Misschien zelfs om die wereld weg te stoppen. De hokjesgeest zit bij wijze van spreken in ons DNA.

Heb ik daarmee de Nederlandse identiteit getraceerd? Zo eenvoudig is dat niet. Toch wordt over identiteit gepraat alsof het een simpel, ongelaagd en eenduidig concept is. Alsof het een mal is die zou passen op iedere Nederlander. Dat levert soms mooie en herkenbare stellingen op, maar die lijden in al hun oppervlakkige charme meestal aan eendimensionaliteit. De Groningse hoogleraar crossculturele psychologie Jan Pieter van Oudenhoven vatte zijn beeld van Nederlanders op basis van recent onderzoek zo samen: ‘We praten over seks, hebben lak aan gezag en zijn ongastvrij.’ Hij had ook vastgesteld dat Nederlanders graag schelden en aan een half woord genoeg hebben om hun conclusies te trekken. En ze zeggen alles recht in elkaars gezicht. Volgens Van Oudenhovens onderzoek hechten

alle Nederlanders waarde aan sociale deugden als respect, zorgzaamheid, openheid en liefde. En natuurlijk zijn ze altijd te goeder trouw. Iedereen vindt hier wel iets herkenbaars in en zal van sommige minder aantrekkelijke eigenschappen zeggen dat ze voor hem niet gelden. Zo creëren we allemaal onze eigen identiteit.

Wat je er ook in stopt, hoe complex, gelaagd of juist eenvoudig of eendimensionaal die identiteit ook is, dé Nederlandse identiteit kan er niet uit gedistilleerd worden. De meeste mensen doen dat ook niet. Vaak wordt beweerd dát er een Nederlandse identiteit is, maar wat behelst die dan precies? De ironie is dat juist de mensen die identiteit heel belangrijk vinden – columnist, politici en provocateurs – zich vaak beperken tot het vaststellen van wat níét Nederlands is.

Veel gemakkelijker en veiliger is het om het wezen van Nederland te definiëren in een tegenstelling, in ‘wij’ tegenover ‘zij’. We mogen dan proberen de definitie van het Nederlander-zijn te ontlopen, wel staat vast dat ‘wij’ anders zijn. Zo’n schijnbare vanzelfsprekendheid wordt ook verondersteld als identiteit de speelbal wordt in een nationaal debat over de vraag wie wel bij ‘wij’ horen en wie niet. Een dergelijke simplificatie is verleidelijk, misschien zelfs onontkoombaar voor wie erop staat de nationale identiteit te benoemen en burgers daarop af te rekenen. Niet alleen Geert Wilders en Rita Verdonk vallen voor die gemakkelijke verleiding. Volgens Paul Scheffer moeten Nederlanders met een allochtone achtergrond luidkeels uitspreken: ‘Dit land is nu ook van ons.’ Daarmee suggereren ze dat hun Nederland tot nu toe vooral van ‘hen’ was, van de anderen. De nota over integratie die de PvdA begin 2009 uitbracht, vlucht ook in termen van ‘wij’ en ‘zij’. Dat heeft ernstige gevolgen. Want er valt geen samenleving te bouwen op dat waar mensen tegen zijn of waar ze bang voor zijn omdat het ‘anders’ is.

Vrij en onverveerd

Prinses Máxima, een allochtoon met een voorbeeldig aanpassingsvermogen, werd gefileerd toen ze in 2007 terecht vaststelde dat dé Nederlander niet bestaat. Fascinerend genoeg waren de reacties juist heel Nederlands, typerend voor de verkramptheid waarmee we met dit onderwerp omgaan. Een vertegenwoordiger van het koningshuis, Nederlands symbool van eenheid, vertelde aan de fiere, onafhankelijke en dwarse Nederlanders dat ze... nou ja, fier en onafhankelijk zijn en niet gemakkelijk in hokjes gestopt kunnen worden. Je zou denken dat Nederlanders een dergelijk compliment trots in ontvangst zouden nemen, maar precies het omgekeerde gebeurde. De critici sprongen direct in hun loopgraven van waaruit ze voorspelbare afkeurende reacties begonnen af te vuren. Hoe kwam dat? Was het omdat Máxima een buitenstaander is, ook al is ze een goed geïntegreerde medeburger? Was het die flauwe uitvlucht van ministeriële verantwoordelijkheid voor een lid van het koningshuis waardoor Máxima feitelijk verplicht zou zijn haar verstand op nul te zetten? Of kwam het doordat Máxima de koe bij de horens vatte en durfde te zeggen wat het probleem was? Ja, wat was het probleem eigenlijk?

Máxima sprak bij de publicatie van het WRR-rapport *Identificatie met Nederland*, dat betoogt dat mensen geen enkelvoudige, gemakkelijk te bepalen identiteit hebben. Integendeel, zegt het rapport, mensen hebben verscheidene identiteiten die elkaar overlappen, soms wat meer, soms wat minder. Zo kun je heel goed katholiek zijn en tegelijkertijd feministe, liefhebber van klassieke muziek, Rotterdammer en Ajax-fan. Het Nederlanderschap is daarbij haast een gegeven, iets waar mensen nauwelijks over nadenken. Juist die meervoudigheid is het kenmerk van Nederland, vindt de WRR. De schrijvers merken op dat een grote pluriformiteit van leefstijlen, smaken, opvattingen, nor-

men en waarden helemaal niet hoeft te betekenen dat een samenleving geen onderlinge samenhang heeft. Integendeel, het is juist uitzonderlijk en zelden aangenaam als de burgers van een land maar één welomschreven identiteit hebben.

De WRR heeft het over identiteiten, maar onvermijdelijk gaat het ook over culturen, want die identiteiten zijn het product van culturen. Dat vertroebelt de discussie verder. Er zijn mensen die hún cultuur als de enig goede of de enig relevante beschouwen. Of ze claimen dat er zoets is als dé Nederlandse cultuur, die elke Nederlander zou omarmen. Wie dat niet doet en zich realiseert dat hij ook met andere culturen sympathiseert, krijgt het verwijt cultuurrelativisme te bedrijven. Voor je het weet ben je een vijand van ‘onze’ cultuur; een van de mensen die onze westerse cultuur verzwakken door niet luidkeels te roepen dat die beter is. Maar zoals het overdreven is om alle culturele varianten te accepteren, zo is het overdreven om te claimen dat er maar één leidende cultuur zou zijn. Mensen kunnen deel uitmaken van verschillende culturele kringen en die hoeven helemaal niet te botsen. Iemand kan Marokkaan én Nederlander zijn, zoals je Fries en Nederlander kunt zijn. Een Nederlander kan gereformeerd, katholiek of ‘niks’ zijn. Gelukkig maar. Een monoculturele samenleving is zo plat als een Nederlands polderlandschap.

De nationale identiteit, het Nederlander-zijn, is van dat ge laagde identiteitenbouwwerk maar een klein onderdeel. In de woorden van politicoloog Koen Koch: ‘Wat mensen maakt tot wat ze zijn, wordt gegeven de veelheid van groepsbindingen van elk individu slechts in beperkte mate bepaald door zijn nationale identiteit. Het reduceren van iemands identiteit tot dat ene nationale aspect is een enorme verschraling van zijn rijke individualiteit.’ Koch heeft gelijk. Een dergelijke reductie leidt al snel tot een ideologie die claimt dat de nationale identiteit de be-

langrijkste is en loyaliteit eraan een vereiste. De volgende stap is een eng nationalisme, alsof daarbuiten en daarboven geen loyaliteiten bestaan. Maar eigenlijk zijn de waarden die wij als basis van onze samenleving beschouwen zo universeel, dat begrippen als natie en nationale identiteit juist minder betekenis krijgen. De liberale, universele waarden zijn behoorlijk goed belichaamd in de Nederlandse instellingen en de politieke praktijk en worden nauwelijks bedreigd, of het moest zijn door paniekerige nationalistten.

Het immigratieland bij uitstek, de Verenigde Staten, laat zich binnenslands zelden in de 'wij'/'zij'-valstrik vangen. Natuurlijk waren er beschamende uitzonderingen, zoals de rassensegregatie en de internering van Japanse Amerikanen, maar in al hun verwerpelijkheid onderstreepten die juist hoezeer ze afweken van de norm. In Amerika hebben de meeste burgers een stevig, maar zeer beperkt omschreven gevoel van 'Amerikaan-zijn'. Die identiteit is niet cultuurgebonden, maar wordt rechtsstatelijk ingevuld. Vraag een Amerikaan wat het betekent Amerikaan te zijn en hij begint over de Grondwet, democratische verkiezingen en een samenleving vol vrije markt, individualisme en eigen verantwoordelijkheid. Het Amerikaan-zijn is een contract, een afspraak tussen ruim driehonderd miljoen burgers die op Amerikaanse lagere scholen onderstreept wordt door de dagelijkse *Pledge of Allegiance* (de verklaring van aanhankelijkheid aan vlag en vaderland), die op Europeanen nogal overdreven overkomt. Op die identiteit teken je in door burger te zijn of te worden. Het is de identiteit van het hoofd.

Daarnaast hebben Amerikanen vrijwel allemaal een identiteit van het hart, een etnische, regionale of stadsidentiteit die ze veel dieper voelen. De Italiaans-Amerikaanse openbaar aanklager van de staat New York, Andrew Cuomo, is niet alleen Amerikaan. Hij is ook Italiaan, New Yorker, intellectueel, ambitieus

Democratisch politicus, katholiek, progressief. Een scala aan identiteiten, een scala aan culturen waarvan hij deel uitmaakt. In het debat dat in 2009 over de gezondheidszorg gevoerd werd, stelde de senator van North Dakota, Kent Conrad, over de voortgang van de wetgeving: 'Ik ben een Scandinaviër en wij houden er niet van om te overdrijven.' Geen Amerikaan die daarvan opkijkt. Een Chinese Amerikaan is nu eenmaal anders dan een Italiaanse of een Scandinavische, al zullen ze zich nooit laten vertellen dat hen dat anders maakt als Amerikaan. Over de vele identiteiten van Barack Obama hebben we het dan nog niet eens. Zoals de Amerikaanse socioloog Alan Wolfe zegt: 'Amerikanen zijn er dol op over hun identiteit te discussiëren, precies omdat die identiteit voldoende flexibel is om voorwerp van debat te kunnen zijn. Tegelijk weten ze verdraaid goed waar ze als Amerikaan voor staan.' Je zou er jaloers op worden.

Nationale identiteit

Identiteit heeft een hoge mate van vanzelfsprekendheid. Ze is er gewoon. De Engelse historicus Robert Colls vatte dat mooi samen. De Britse regering wil in een *statement of values* neerleggen wat Britten bindt, maar, zei Colls, 'als die waarden ons binden, waarom moeten we ze dan op een rijtje zetten? En als ze niet binden, in hoeverre zijn het dan onze waarden?' Toegepast op Nederland: de waarden die we delen, zijn niet in een lijstje te vangen. We delen ze gewoon. Wie wel probeert een lijst op te stellen maakt keuzes over wat daar wel en niet op hoort, en daar gaat het onherroepelijk mis. Want dan wordt het of een banaal verhaal of een waslijst waarover eindeloos gebakkeleid gaat worden. Anders gezegd, Geert Wilders en ik delen waarden, maar zeker niet alle waarden die hij graag op een lijst zou zetten. En ik zou helemaal geen lijst willen. Maar Nederlander zijn we allebei.

Colls gaat verder: 'Nationale identiteit is een historische relatie, niet een lijst met waarden. Niet alle naties hebben identiteiten en slechts een paar hebben identiteiten die sterk genoeg zijn om los van de staat te bestaan. Nationale identiteiten heb je als naties zichzelf als zodanig zien, ongeacht wat hen verdeelt.' Deze laatste zin is een prachtige formule. Nederland heeft een nationale identiteit omdat we onszelf als Nederlanders zien, ongeacht wat ons verdeeld houdt. Eureka! Mag je het zeggen? Nederlander-zijn is een gevoel, een emotie, een ervaring, een smaak die zich niet leent voor een nauwkeurige definitie. En die dus ook bezwaarlijk betwist kan worden. Wij zijn wij omdat wij wij zijn. Persoonlijk zou ik dat nu als een bijzonder aantrekkelijke Nederlandse stellingname beschouwen. Gewoon zeggen: ik ben Nederlander en val me verder niet lastig met de details. Ik ben ook gecharmeerd van de uitspraak van de Canadese filosoof en politicus Michael Ignatieff die in zijn recente boek *True Patriot Love* stelt dat het houden van een land 'een daad is van je verbeelding'. Daarmee is dat 'houden van' niet minder reëel, maar het vergt verbeeldingskracht, geen nauwkeurige definities.

Als kind van de verzuiling heb ik er sowieso moeite mee om over Nederland te denken als een hecht en cultureel homogeen land. Dat is het nooit geweest. Protestanten wantrouwden katholieken met hun 'achterlijke geloof' en uitgebreide rituelen, en ze twijfelden aan hun nationale loyaliteit. Ze hadden het ook graag over *rooms*-katholieken, om het wezensvreemde element te benadrukken: de trouw aan een vreemde autoriteit, de paus in Rome. Katholieken van hun kant vonden protestanten scherpshijpers die met hand en tand hun macht verdedigden en nogal zwaarmoedig door het leven gingen. Net als de socialistische en de liberale zuilen leefden katholieken en protestanten in andere werelden, maar wel allemaal binnen Nederland. Ik

vond Jan Siebelinks bestseller *Knielen op een bed violen* daar een mooi voorbeeld van. Over welke samenleving ging het in vredesnaam? Niets kwam mij bekend voor. Toch bleek het boek een feest van herkenning voor de vele honderdduizenden kopers die opgroeiden met zo'n verstikkend calvinisme. Dit was hetzelfde Nederland waarin ik opgroeide, maar dan beneden de rivieren, waar we ons bezighielden met processies en de catechismus van buiten leerden. Dat was 'integreeren met behoud van eigen cultuur' in de praktijk. Uiteindelijk emancipeerden de katholieken aan het einde van de negentiende eeuw zonder dat ze hun 'cultuur' hoefden op te geven. Sterker, veel andere Nederlanders vonden, zeker tot de jaren zestig, dat katholieken niet echt 'geïntegreerd' waren, om in termen van vandaag te spreken. En nog steeds ontstaat er in het CDA onrust over de vraag of de katholieke Verhagen of de gereformeerde Balkenende het gezicht naar buiten moet zijn. Kinderen van de verzuiling weten het: de cultuur waarin je bent opgegroeid, raak je nooit meer kwijt. Dat was toen zo en het is nu niet anders. Marokkanen of Turken kunnen hun culturele achtergrond even moeilijk van zich afschudden als voormalig verzuilde Nederlanders.

Nederland is tegenwoordig seculier, althans dat wordt ons voorgehouden door de hogepriesters van onze moderniteit. We zeggen elkaar dat braaf na, maar welbeschouwd is het tamelijk bizar om te spreken over Nederland als de ultieme geseculariseerde samenleving. Dit is wel het land waar confessionele partijen sinds jaar en dag de dienst uitmaken. Het land waar maar liefst drie grote publieke omroeporganisaties een geloofsachtergrond hebben. Twee daarvan (NCRV en KRO) kun je afdoen als restanten van de verzuiling die vooral proberen te overleven als organisatie, maar de grootste omroep van het land, de Evangelische Omroep, is onversneden gelovig. Meer dan dat, de half miljoen

EO-leden zijn gelovig op een manier die volgens het handboek van onze elite ‘niet modernistisch’ is. In ons zogenaamd moderne Nederland veroorzaakt het ophef als het boegbeeld van de EO, Andries Knevel, bij zinnen komt en ontdekt dat hij niet langer gelooft in de letterlijke interpretatie van het scheppingsverhaal. Het spijt hem dat hij zichzelf en zijn kinderen daarmee heeft misleid. In de wereld van de EO was Knevel even persona non grata. Hij is weer in genade aangenomen, maar met moderniteit en secularisatie heeft dat natuurlijk weinig te maken. Ook een andere EO-ster veroorzaakte opschudding. Arie Boomsma, onder andere presentator van *Veertig dagen zonder seks* – een typisch Nederlandse mix van kijk-ons-eens-liberaal-zijn, realiteits-tv en puriteins moralisme – toonde zijn torso in het eerste en voorlopig enige nummer van het homotijdschrift *LHomo*. Boomsma werd geschorst en heeft inmiddels de EO ingeruild voor de KRO.

Weinig mensen in de spraakmakende elite delen de ideeën van EO-leden, maar er is niemand die daar moeilijk over doet. Dat behoorlijk wat Nederlanders homoseksualiteit een te genezen ziekte vinden, tegen abortus en euthanasie zijn en het gezin verafgoden: we accepteren het heel gemakkelijk. Zo maken Nederlanders er ook geen probleem van dat de SGP vrouwen een wel heel onmodernistische rol toebedeelt en dat het bijzonder onderwijs in deze kringen weinig weerspiegelt van die zogenaamd typisch Nederlandse waarden. De ChristenUnie, die het praktiserende homo’s niet toestaat namens haar partij politicus te zijn, zit in de regering.

Ik heb daar geen oordeel over, althans niet een dat voor dit betoog relevant is. Ik stel alleen maar vast: als we dergelijke standpunten accepteren als de werkelijkheid van ons land, dan moeten we niet zo zeuren. Net als sommige Bijbelfanaten verkondigen bisschoppen dat homofilie een ziekte is, te genezen

door gebed en bekentenis tot de Heer. Waarom is het dan ineens een probleem als een imam homo's akelige zieke wezens vindt? Blijkbaar is dat erger dan wanneer een dominee of Bijbelexegeet dat doet in het kader van onze christelijke cultuur. De kramp die ons heeft bevangen, is onredelijk en onberedeneerd. Dat is erger dan verwarrend. Het ruikt naar hypocrisie. Op zijn minst geeft het aan dat er nogal wat licht zit tussen onze vermeende en onze echte identiteit.

Dubbele loyaliteiten

Alle onderzoeken laten zien dat tweede generatie Nederlandse allochtonen maar een beperkte interesse hebben voor het land waar hun familie vandaan komt. Ze onderscheiden zich daarin niet van andere immigrantenkinderen in andere immigratielanden. Het spreekt voor zich dat nationalistische Turken meer in Turkije geïnteresseerd zijn dan Marokkanen in hun disfunctionele land. Onderzoek laat zien dat tweede generatie allochtonen steeds meer betrokken raken bij de Nederlandse politiek. Ze realiseren zich dat ze mee kunnen praten en mee kunnen beslissen en dat ze soms andere belangen hebben. Vooral bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 toonden allochtonen opeens een veel hogere opkomst. Omdat ze vooral PvdA stemden, zorgden ze mede voor de grote overwinning van die partij. Bij de parlementsverkiezingen in november 2006 gaven de Turkse Nederlanders D66 een extra zetel, als beloning voor het volgens hen correcte standpunt over de Armeense volkerenmoord. Ze gebruikten hun politieke macht op een volwassen manier.

Zo lijkt in elk geval een van de zorgen van de aanjagers van het integratiedebat ongerechtvaardigd. Er is geen sprake van dat in Nederland geboren allochtone jongeren zich zodanig identificeren met het land van herkomst van hun ouders, dat dat ten koste gaat van hun band met Nederland. De roep om

‘een sterkere identificatie met Nederland’ die de afgelopen tien jaar luid heeft geklonken, was onnodig, zeker wat de tweede generatie betreft. De identificatie van allochtonen met Nederland is namelijk niet veel anders dan die van andere Nederlanders. Sterker, volgens het *Jaarrapport Integratie 2008* van het CBS zijn allochtonen meer tevreden met de Nederlandse samenleving dan autochtonen. Misschien schreeuwen ze niet voortdurend van de daken hoe plezierig ze hun land vinden, maar wie doet dat wel? Het is tamelijk on-Nederlands om je daarmee bezig te houden.

In de meer botte versies van ons debat klinkt regelmatig dat ze maar ‘terug moeten gaan’, die allochtonen. Voor de tweede generatie is dat natuurlijk een onzinnige stellingname. Zij zijn hier geboren, dit is hun land. Dat lijkt te worden weersproken door een enquête die in het voorjaar van 2009 de aandacht trok. Een kwart van de allochtonen zei er wel ‘over te denken’ om uit Nederland te vertrekken. Dat was een noodkreet, geen voorname. Wat mensen in dat onderzoek uitspraken, was hun ongerustheid en onvrede over de omgang met allochtonen in het algemeen en moslims in het bijzonder. De uitslag valt in de categorie ‘hoe erg kan het worden’ waarin ook Pechtolds onverstandige opmerking thuishoort dat hij zou emigreren als Wilders premier zou worden. Niettemin leidde het tot een gedenkwaardig dieptepunt. In de Tweede Kamer volgde na die enquête een debatje waarin een volksvertegenwoordiger van de pvv er zijn genoegen over uitsprak dat een deel van zijn medeburgers zich blijkbaar zo opgejaagd voelt dat ze het land willen verlaten. Wie een Nederlandse identiteit had die ook maar iets voorstelde, beschouwde dat als een moment om zich te schamen voor sommige medeburgers.

Het CBS en het SCP gebruiken als ‘subjectieve indicator’ voor sociaal-culturele integratie de mate waarin allochtonen zich

Nederlander voelen óf zich verbonden voelen met hun etnische herkomstgroep. De vraagstelling impliceert dat die twee elkaar uitsluiten. Dat is problematisch, want zo gaat het in de praktijk natuurlijk niet. We zagen al dat het in Amerika geen enkel probleem is om je met beide sterk verbonden te voelen. Verder willen deze onderzoeksinstellingen meten in hoeverre allochtonen ‘moderne’ waarden onderschrijven. Dat zou een maatstaf zijn voor ‘culturele integratie’, ‘waaronder individualisering en secularisering’. Ook deze maatstaf is natuurlijk bijzonder problematisch. Het komt erop neer dat iemand volgens het SCP niet cultureel conservatief en niet gelovig mag zijn. Is hij dat wel dan is hij niet goed geïntegreerd. Zo blijken in één klap honderdduizenden christelijke Nederlanders niet geïntegreerd.

Globalisering

Tot begin jaren negentig stond cultuur als aspect van integratie nauwelijks op de agenda. Immigranten mochten hun weg hier zoeken ‘met behoud van eigen cultuur’, al was niet helemaal duidelijk wat dat nou eigenlijk betekende. Het organiseren van eigen gebedsruimten, clubs, theehuizen en belangenorganisaties, dat vond Nederland redelijk vanzelfsprekend. Decennia lang was het binnen de zuilen niet anders geweest. Nederlander kon het haast niet. Er was dan ook brede steun voor dat beleid. Het was bepaald niet alleen de ‘linkse kerk’ die er zo over dacht, maar veeleer een restant van het eigen verzuilde denken en een schuld bewust jarenzestiggevoel dat niemand het recht had om anderen een manier van leven op te dringen, zelfs niet als ze hier woonden. Slechts een enkeling beseftte dat die oorspronkelijke cultuur vandaag al niet meer dezelfde was als gisteren.

Wat we wel wisten, was dat onze eigen poging om verzuilde culturele verschillen in beton te gieten, er zuilen van te maken

die de tijd konden overleven, in de jaren zestig schipbreuk had geleden. Dat was niets te vroeg. Want groepen die institutioneel van elkaar gescheiden moeten blijven, zijn welhaast gedwongen om zo veel mogelijk verschillen te vinden. En van dat proces is het resultaat altijd hetzelfde: ze overdrijven die verschillen. Iedereen die opgroeide in verzuild Nederland kan erover meepraten. Gelukkig hadden Nederlanders daar op een goed moment schoon genoeg van en verwierpen ze hun eigen beleid van ‘bescherming van eigen culturen’.

Voor onze allochtonen kwam het omslagpunt begin jaren negentig. De Rushdie-affaire en de Golfoorlog maakten alles anders. Ineens stonden cultuur én geloof op de agenda, en al snel waren ze onlosmakelijk verbonden. Toenmalig vvd-leider Bolkestein poneerde in 1991 de vraag naar de inpasbaarheid van moslims in westerse samenlevingen, mede geïnspireerd door de fatwa van de Iraanse geestelijk leider ayatollah Khomeini tegen de schrijver Salman Rushdie en vooral door de reacties daarop van moslims in het Westen. Hoewel de steun voor de fatwa beperkt was, weigerden veel moslims zich te laten voorschrijven dat ze daar afstand van moesten nemen. Wat Bolkestein schreef, was niet zo vreselijk revolutionair. Zoals het een goed liberaal betaamt, had hij geen probleem met de eigen identiteit van burgers en de beleving daarvan. Maar hij benoemde vier waarden als niet onderhandelbaar: de scheiding van Kerk en Staat; de gelijkwaardigheid van mensen (in het bijzonder van man en vrouw); verdraagzaamheid en vrijheid van meningsuiting. Hoe hij het ook bedoelde – en Bolkestein was de eerste om te zeggen dat de goeden lijden onder de slechten en dat hij het islamitisch geloof als zodanig niet in het beklagdenbankje wilde plaatsen –, hij zette zo wel cultuur en vooral geloof op de agenda. Niet door die vier waarden expliciet te benoemen, daar was niets nieuws aan, maar wel door te stellen dat ‘de moslims’ die waar-

den niet zouden accepteren of delen. Het onderwerp is niet meer van de agenda verdwenen.

Bolkestein liep voor op een trend. In 1993 betoogde de provocatieve Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington in het tijdschrift *Foreign Affairs* dat de conflicten na de Koude Oorlog zich zouden afspelen op de breuklijnen van de westerse en de moslimmaatschappijen. Huntington dikte zijn stelling op tot een boek, *The Clash of Civilisations*, in 1996 verschenen. De invloed van dat boek was enorm, ook al hadden de meeste mensen die zich erop beriepen het niet gelezen en hadden ze de essentie van de boodschap maar half begrepen. De aanslagen van 11 september 2001 leken de simpele versie van Huntingtons stelling te bevestigen. De anti-islamstemming die daarna om zich heen greep, is nog steeds niet getemperd en heeft blijvende invloed gehad op de perceptie van het integratieproces, zij het gelukkig niet al te veel op de feitelijke integratie. Het is een apart boek waard om na te gaan waarom Nederland zo extreem reageerde, lang voordat Theo van Gogh door een warhoofd werd vermoord. In geen enkel ander Europees land schoot men zo in de kramp over moslims en hun vermeende onintegreerbaarheid.

Misschien was het eerder een opstand van ‘kleyne luyden’, van ontevreden, verontruste en zich bedreigd voelende burgers die hun kont tegen de krib van de gevestigde liberale orde gooiden, een orde die zomaar toestond dat een ‘vreemde cultuur’, een ‘vreemd geloof’ zich hier nestelde. Het lijkt erop dat globalisering het bijzondere bijeffect heeft dat mensen ineens weer in kleinere eenheden gaan denken. Blijkbaar is het moeilijk om je in de wijde wereld thuis te voelen. Kosmopoliet is inmiddels een scheldwoord geworden, dat ook de moedige Máxima naar haar hoofd kreeg. Mensen zoeken het nu dichter bij huis, dat bleek ook weer bij de Europese verkiezingen in 2009. Nederland is een heel klein land, in veel opzichten. Dat is overigens

niet iets om je druk over te maken, want de wereld draait gewoon door. Het probleem is dat deze strijd tegen de windmolens van de globalisering een zware hypotheek legt op de Nederlandse politiek.

Echte Nederlanders?

Eigenlijk heeft niemand er een flauw benul van wat 'de' Nederlandse identiteit is. Vraag het honderd gewone burgers, honderd politici en honderd columnisten en je krijgt driehonderd verschillende antwoorden. Als Nederland zo'n homogene nationale identiteit zou hebben, waarom is het dan zo moeilijk om te bepalen wat die identiteit is? In zijn boek riep Paul Scheffer 'ons' op om onszelf te definiëren zodat de nieuwkomer kon weten waar hij lid van moest worden. 'Zij' moesten maar even wachten tot 'wij' het uitgevogeld hadden. Het is een bizarre notie van identiteit, maar vooral ook van integratie. Die nieuwkomers zijn allang Nederlanders, ze zijn zelfs niet nieuw gekomen maar hier geboren. Ze hebben een Nederlandse identiteit, ze horen bij 'ons', of 'wij' dat nu leuk vinden of niet.

Wat maakt mij nou tot een echte Nederlander? Ik deel sommige van de kernwaarden die we als ons moderne erfgoed beschouwen, andere niet. Een aantal van de eigenschappen van de Nederlandse samenleving bevalt me, een aantal niet of minder. Ik weet meer van de Nederlandse geschiedenis dan de gemiddelde Nederlander, maar kan niet zeggen dat die geschiedenis me dagelijks inspireert. Toen premier Balkenende de VOC-vloot weer liet uitvaren om ons een hart onder de riem te steken, vond ik dat tamelijk belachelijk. Onze pogingen om de Nederlandse geschiedenis opnieuw te ordenen in vijftig vensters, ons gepolder om ergens een historisch museum onder te brengen, het hele zoek naar onze historische wortels, het komt allemaal nogal gekunsteld over. Dat staat nog los van de vaststelling dat elke

keuze in dit smörgåsbord van onze geschiedenis gekleurd is, ideologisch bepaald.

In elk geval is het niet de populaire cultuur die me verbindt met Nederland. De publieke omroep kan me gestolen worden. Ik beken dat ik niets heb met Jan Smit of met superhomo Gordon en zijn fratsen, maar dat ik liever in het Concertgebouw vertoef. Ik geef ook niets om het Nederlands elftal, heb een hekel aan Nederlandse toeristen in den vreemde en schaam me voor het erbarmelijke Engels dat onze regeringsvertegenwoordigers in het buitenland uitkramen. Flauwe voorbeelden mischien, maar wat is het dan? Wie of wat maakt me tot Nederlander?

Dat ik recht voor zijn raap mijn mening verkondig, moralistisch ben en een hekel heb aan mensen die over identiteit zeuren? Daar zullen anderen het weer niet mee eens zijn. Mijn identiteit bestaat uit al die overlappende identiteiten, een weerslag van al die culturen die de mijne zijn. Aangezien dat ook voor u geldt, moeten er maar niet te veel woorden aan vuil gemaakt worden. Leven en laten leven, zou ik zeggen. Ik ben Nederlander omdat ik vind dat ik dat ben.

Tot slot een sterk voorbeeld van hoe Nederlands iemand is zonder zich daar voortdurend van bewust te zijn, laat staan daarover verantwoording te moeten afleggen. In zijn boek over de bouw van een nieuwe moskee in Haarlem vertelt Martijn de Rijk hoe Haarlemse Turkse jongeren naar een bijeenkomst gingen van de Turkse moslimorganisatie Milli Görüş in Duitsland. Ze keken hun ogen uit vanwege de Duitse *Ordnung* die daar heerste. Teruggekomen meldden deze Turkse Haarlemmers: ‘Wat een uitslovers waren die Duitsers en wat waren wij toch relaxt Nederlands.’

Voldoende Hollands?

De meeste Turken en Marokkanen in Nederland zijn gewoon genaturaliseerd en staatsburgers. Tussen 1 januari 1992 en 1 oktober 1997 kon iemand Nederlander worden met behoud van de oorspronkelijke nationaliteit, dankzij de tweepaspoortenregeling. Van de 370.000 Turken in Nederland hadden er in 2007 ongeveer 267.000 een dubbele nationaliteit. Van de 330.000 Marokkanen hadden er minstens 240.000 ook een Nederlands paspoort. De kinderen van de immigranten zijn natuurlijk zo Nederlands als maar zijn kan. Ze zijn hier geboren, vaak uit genaturaliseerde ouders en in elk geval op hun achttiende gerechtigd om zelf die nationaliteit aan te vragen die ze eigenlijk bij hun geboorte al hadden moeten krijgen.

Maar dan begint het pas. Deze Nederlanders krijgen andere vragen voorgelegd dan de rest van de burgerij. Zijn ze wel echte Nederlanders? Delen ze de Nederlandse cultuur? Zijn ze loyaal? Vinden ze wat Nederlanders vinden van vrouwen, homo's en de scheiding van Kerk en Staat? Niemand vraagt dat aan mij. Volgens scherpshijpers namen immigranten hun cultuur mee uit Marokko of Turkije en past wat ze daarvan hebben overgehouden en aan hun kinderen hebben doorgegeven niet in onze cultuur. Volgens hen is dát het integratieprobleem: dat er Nederlanders zijn die niet Nederlands genoeg zijn. Tja, en wie bepaalt dan welke burgers wel aan de eisen voldoen en welke niet? De cultuurpolitie? Moet iedereen een loyaliteitseed afleggen, een contract met de Nederlandse samenleving ondertekenen, zoals sommige politici willen? En wat weten we dan? Gaat de loyaliteitspolitie dan de gedachten van onze burgers controleren?

Sowieso is de gedachte tamelijk absurd dat een cultuur uit het Rifgebergte of Anatolië onveranderd kan blijven in Amsterdam of Den Haag. Dat zou betekenen dat cultuur star, onwrikbaar en onveranderlijk is. We weten wel beter. Honderden jaren

ervaring met immigratie in diverse landen leert dat de meeste nieuwkomers binnen de kortste keren hun cultuur aanpassen aan het land waarin ze leven of moeten overleven. Veel keuze hebben ze niet. Bovendien blijkt de cultuur van het ontvangende land ook nog eens veel flexibeler dan menigeen denkt of misschien zou willen. Flexibiliteit is eigen aan een immigratieland, en dat is tegenwoordig zowat elk ontwikkeld land. En zo ontstaat een rare *two-step*. Terwijl de immigranten krampachtig proberen iets te redden van hun oude cultuur, schiet een deel van de ontvangende samenleving in de kramp om zijn oude cultuur te behouden. Voor beide geldt dat die oude cultuur al is verdwenen. Want cultuur is niet onveranderlijk en niet alles is het behouden waard. Alsof er zonder immigranten niets veranderd zou zijn.

Maar ontegenzeggelijk brengen immigranten een versneling tot stand. Niet alleen omdat ze zelf een cultureel erfgoed meebrengen, maar ook omdat ze de ontvangende samenleving op scherp zetten. Vanaf de eerste dag dat immigranten in een nieuw land arriveren, vinden aanpassingen plaats, zowel bij immigranten als in het ontvangende land. Dat is geen teken van zwakte, integendeel, dat is precies wat een samenleving dynamisch maakt. Dát is integratie. Zo waren het de miljoenen Duitsers die in de negentiende eeuw naar Amerika kwamen die de saaie, puriteinse Amerikaanse samenleving verlevendigden met zondagsvermaak, bier en klassieke muziek. De Italianen die aan het begin van de twintigste eeuw kwamen, waren binnen twee, drie generaties Amerikaans en Amerika was een stukje Italiaanser geworden. Amerika's meest populaire voedsel komt van immigranten, van de hamburger tot de pizza. Amerika's muziek is een mengelmoes van stijlen en tradities, een bouwwerk zo multicultureel als er ooit een was. De Amerikaanse bouwstijl zwaait van neoklassieke overheidsgebouwen naar

mediterrane huizen in Californië. En ga zo maar door. Integratie is een straat met tweerichtingsverkeer.

Cultureel erfgoed

‘De Nederlandse identiteit’ wordt iedere dag opnieuw vormgegeven, opnieuw uitgevonden, zo u wilt. Als dingen veranderen, dan veranderen ze omdat ze geleidelijk aan anders vorm krijgen. Het is een nogal ouderwets idee dat de bevolking van een natie staat cultureel homogeen zou moeten zijn. De meeste Nederlanders hebben een diverse culturele en geloofsachtergrond en niets verhindert hen om Nederlander te zijn. Zo exclusief is het nooit gedefinieerd. Geert Wilders heeft dat wel gedaan. Hij liet maar één keer zijn werkelijke agenda zien, toen hij in 2007 tegen *de Volkskrant* zei: ‘Ik vind het inderdaad niet prettig dat er straks twee moslims in het kabinet zitten. Dat heb ik liever niet.’ Hoe zich dat verhoudt tot de democratische rechtsstaat vroeg de krant hem niet.

Volgens publicist Paul Scheffer, SCP-directeur Paul Schnabel en premier Balkenende is ‘kennis van het Nederlandse cultureel erfgoed, zelfs een zekere identificatie daarmee’, een noodzakelijke voorwaarde voor inburgering en behoud van maatschappelijke cohesie. Daarmee begeven ze zich op glad ijs. Ten eerste omdat die maatschappelijke samenhang vanzelf al een andere vorm heeft gekregen in de dagelijkse veranderingen; het culturele erfgoed heeft immers een dynamisch karakter. Maar vooral omdat er geen eenduidig antwoord is op de vraag wat precies wordt verstaan onder ‘het Nederlandse cultuurgood’? Wie Nederlanderschap cultureel gaat invullen, opent een doos van Pandora. In het voorjaar van 2009 deed premier Balkenende bij de Calvijn-herdenking zijn uiterste best om van Nederland een Calvijn-land te maken. Hij zag dat als de essentie van het Nederlandse wezen. Misschien dat ze daar op zijn alma mater, de Vrije

Universiteit, zo over denken, maar veel Nederlanders die wat minder dan de premier met Calvijn zijn opgegroeid, zullen bij zijn verhaal raar hebben opgekeken.

In zijn rapport over identiteit stelde de WRR vast dat het proces van identificatie, het vormen van een identiteit, zich altijd in het heden afspeelt en dat het altijd gericht is op de toekomst. Dat betekent dat een identificatie met het verleden altijd een politieke daad is, altijd keuzes impliceert uit dat verleden en altijd is gericht op het propageren van een bepaalde visie op de inrichting van de samenleving. Jan Willem Duyvendak gaat een stapje verder en noemt historici die uit het verleden plunderen wat van hun gading is 'valsemunters'. Het is vaak niet meer dan een middel om eigen politieke standpunten 'een aura van authenticiteit te geven', zegt Duyvendak. Zo ongeveer als de door Rembrandt geschilderde Bataafse mythe niet eens een mythe was maar een fantasie, een wensbeeld.

De discussie over de identiteit van Nederland is daarom niet alleen overbodig, maar ook gevaarlijk. Waarom zouden we een open, brede samenleving tot op de millimeter willen definiëren? Het is vragen om problemen, want hoe nauwkeuriger de definitie, des te scherper het debat en des te politieker de criteria. Het terugrijpen op het 'eigene' kan leiden tot wel heel verschillende definities. Geen enkele daarvan is politiek neutraal; er zit altijd een politiek programma achter. Debat daarover verengt de discussie over integratie tot de vraag: welk politiek programma? Hoe scherper vastgelegd, hoe scherper ook de demarcatie tussen wie erbij hoort en wie niet. Dat leidt tot desintegratie, net als de eis die aan mensen gesteld wordt om zich tot een bepaalde identiteit te bekennen, om met het pistool op de borst te verklaren 'dit land is nu ook van ons'.

Geen panklare identiteit

Volgens Paul Scheffer kunnen migranten alleen worden uitgedaagd door een samenleving die zelf een sterke cultuur van burgerschap kent. Los van de vraag of die stelling juist is, kan het ontbreken van zo'n sterke cultuur ook deel uitmaken van de cultuur. Als afkeer van nationalisme Nederlanders eigen is, vanwaar dan het verlangen dat migranten uitgesproken betrokkenheid bij de natie vertonen? Allochtonen zouden een zwak 'Nederlandgevoel' hebben. Maar als dat zo is, onderscheiden ze zich daarin niet van vele miljoenen Nederlanders die zich meer betrokken voelen bij Europa of bij hun stad of regio. De natie staat als eenheid van identificatie heeft zijn beste dagen gehad.

Het is natuurlijk waar dat migranten Nederlanders gedwongen hebben over zichzelf na te denken. Dat er geen klip-en-klaar antwoord is, geen panklare identiteit waarop burgers een loyaliteitseed kunnen afleggen, wil niet zeggen dat er niet is nagedacht. Waarom zou een vormloze wereld zich niet lenen voor integratie en een vormvaste wereld zonder verrassingen wel? In elk geval heeft Nederland nooit veel behoefte gehad aan een sterk geformuleerde nationale identiteit. Dat mogen sommige publicisten en politici vervelend vinden, maar dat is toch echt deel van onze identiteit.

Hoe raar het kan uitpakken, wordt zichtbaar als Scheffer het in zijn boek *Land van aankomst* heeft over 'Nederland als vermijdingsland'. Hij beklagt zich over de Nederlandse neiging om te schikken en te plooiën, over de cultuur van conflictvermijding die Nederlanders eigen is. Als dat onze geschiedenis, onze cultuur is, dan past de reactie op immigranten en hun kinderen daar prima bij. Hoe Nederlands kun je zijn? *NRC*-columnist Bas Heijne, een van de scherpere waarnemers op dit terrein, wees op die paradox bij Scheffer. Scheffers oproep om onze identiteit te definiëren op straffe van verlies ervan, komt door Heijnes

opmerking in het juiste kader te staan: hoe kun je je eigenheid verliezen als je niet weet wat die is? Welbeschouwd was integratie met behoud van eigen identiteit dus zo Nederlands als Zeeuws meisje. Het past helemaal bij onze ‘neutrale overheid’ die alle culturen, godsdiensten en levensovertuigingen als gelijkwaardig behandelde en daarbij iedereen zijn eigen gang liet gaan. Zo gezien was de linkse kerk helemaal niet links, hij was gewoon ontzettend Nederlands. En dat beleid werd breed gedeeld, ook al is het nu het favoriete tijdverdrijf van bekeerlingen om ertegenaan te schoppen.

Juist het ongemak met de moderniteit van de autochtonen zélf is de bron van het ongenoegen. Het zijn de potentiële pvv-stemmers, de klagers in Volendam en op Terschelling, in Blerick en Rotterdam, die een hekel hebben aan de vaagheden van de moderne samenleving, met haar fluïde normen en waarden, haar gebrek aan herkenbare groepen waarbij ze zich thuis kunnen voelen. Ze missen de oude zuilen, de oude zekerheden. Zij zijn de Wilders-aanhangers, de mensen die een hekel hebben aan de kosmopolitische grachtengordelelite die inderdaad in een andere wereld leeft dan zij. Zij zijn de mensen die bang zijn voor globalisering, voor een groter Europa. Zij zijn de mensen die schildpadgedrag vertonen, zich terugtrekken. Zij definiëren Nederland wel heel erg klein. Heel on-Nederlands.

GOEDE ONTWIKKELINGEN

- Immigranten hebben Nederland gedwongen na te denken over eigen identiteit, waarden en cultuur, ook al leidt dat niet per se tot duidelijk omschreven definities daarvan.
- Er is een groeiend bewustzijn van de mogelijkheid dat Nederlanders heel verschillende identiteiten kunnen hebben zonder dat dit afdoet aan het Nederlander-zijn.
- Het wordt meer en meer beseft dat een debat over 'de Nederlandse identiteit' tot verdeeldheid leidt.
- Allochtone jongeren hebben steeds meer een sterk bewustzijn van stadsidentiteit.

MINDER GOEDE ONTWIKKELINGEN

- Nederland blijft zich te weinig bewust van de lange ervaring met verscheidenheid als resultaat van de verzuiling.
- In de afgelopen jaren is de discussie over identiteit, eigenheid en cultuur steeds grover geworden, wat het moeilijker maakt om elkaars verschillen te accepteren. Nederland lijkt een permanente kramp te hebben over integratie van moslims.
- Er wordt te veel gedacht in termen van 'wij' en 'zij'.
- Sinds midden jaren negentig wordt de discussie over de voortgang van de integratie te veel gevoerd in termen van cultuur en te weinig in daadwerkelijk bereikte resultaten.

Geloof en andere identiteiten

‘Ik hou niet zo van versleten boeken. Met de Koran had ik al helemaal niks. Dat ik [de Koran wilde lezen] kwam door Nederland, waar iedereen nu met de Koran bezig is. Nederland heeft me gedwongen de Koran te lezen.’

KADER ABDOLAH OVER ZIJN VERTALING VAN DE KORAN,

DE PERS, 28 APRIL 2008

Van alle bagage die een immigrant meeneemt naar een nieuw land, blijft geloof het langst bij hem. Omdat het troost biedt, maar vooral omdat geloof tamelijk ongevoelig is voor de invloed van het nieuwe land. Heilige boeken, geloofsregels en rituelen hebben hun eigen kracht, los van de cultuur of het land waarin ze functioneren. Alle andere aspecten van een meegebrachte cultuur zijn kwetsbaar, van taal tot eetgewoonten, van gezinsverhoudingen tot flirtgedrag. Vaak overleven ze de eerste generatie niet.

Godsdienst blijft. Vaak wordt geloof zelfs sterker naarmate een immigrant nieuwe wortels ontwikkelt. Zo ging het met Nederlanders die naar Amerika emigreerden, al hadden velen van hen de vooropgezette bedoeling hun geloof daar ‘puur’ te gaan beleven. Maar zo ging het ook met de Italianen die vanaf 1890 naar de Verenigde Staten kwamen. Thuis in Italië gaven ze weinig om de afstandelijke Kerk van Rome, in Amerika bleek het een van de weinige dingen die zekerheid boden en bovendien was het een uitgelezen mogelijkheid om hun identiteit vorm te geven. Zoals autochtone ouders in Nederland altijd geprobeerd

hebben religieuze waarden op hun kinderen over te dragen, zo doen moslimouders dat ook. Daarom staat vrijwel vast dat dit aspect van de culturele achtergrond van allochtonen niet snel zal verdwijnen. Even goed laat zich voorspellen dat mensen hun geloof persoonlijker zullen gaan beleven. Dat proces is allang gaande. Moskeebezoek is laag, de bidgewoonten worden lossler en hoewel vrijwel alle Turken en Marokkanen van alle generaties zich moslim noemen, bestaat er een enorme variatie in hun geloofsbeleving.

Zo concludeerden Entzinger en Dourleijn in hun studie naar Rotterdamse jongeren dat de islam voor hen een culturele én een geloofsbron is, zij het niet per se in gelijk mate. Zo doen ook niet-praktiserende moslims aan ramadan en zeggen ze als vanzelfsprekend dat ze moslim zijn als daarnaar gevraagd wordt. Het schijnt dat er soms sprake is van een 'seculiere ramadan': moslims nemen wel de sfeer mee van de ramadan maar niet de regels, zoals Kerstmis en Pasen voor moderne christenen vooral plezierige feestdagen zijn. De onderzoekers troffen verder bijzonder weinig jongeren aan die imams raadplegen. Een recent CBS-rapport, *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*, bevestigt die ontwikkeling. In Nederland gaat de ontkerkelijking gewoon door en dat geldt ook voor moslims. Dat betekent niet dat mensen niet meer geloven, maar wel dat de rol van georganiseerd geloof afneemt. Overal en bij alle geloven. Auteurs als Christopher Caldwell, Bruce Bawer en Walter Lacqueur, Amerikanen die in een moderne versie van de ondergang van het Avondland bang zijn voor een Eurabië van gedreven moslims die Europa willen veroveren, kunnen gerust zijn: de westerse tendens tot secularisering is veel sterker.

Goed nieuws

De cultureel-antropoloog Martijn de Koning volgde in Gouda 223 actieve gelovige moslimjongeren van Marokkaanse afkomst. Ze bleken lang niet zo intens met hun geloof bezig als hij had verwacht en zelfs binnen deze groep was het beeld zeer gevarieerd. In zijn proefschrift *Zoeken naar een zuivere islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims* (2008) concludeerde De Koning dat zich al een eigen, persoonlijke variant van de islam ontwikkelde waarmee jong en oud in Nederland tamelijk goed uit de voeten kon. Voor zover jongeren zich vastbijten in hun moslimidentiteit komt dat juist doordat ze er voortdurend op worden aangesproken. Ze moeten zich steeds als moslim verantwoorden, alsof die identiteit uitsluit dat ze Nederlander kunnen zijn. Deze onfaire en onnodige keuze vermijden ze graag. Maar doordat de islam in de discussies nauw verbonden is geraakt met integratie en politiek, is alles wat ze zeggen een politiek statement. De Koning stelde in zijn langjarige onderzoek vast dat ze die identiteit niet opzochten. Hij trof nauwelijks radicalisering aan. Integendeel, conflictvermijding was juist de meest voorkomende reactie van de jongeren.

Een dergelijk positief ogend verhaal doet het goed in de media, zou je verwachten. Dat is nog eens iets anders dan al die verontrustende signalen. Toch kreeg De Konings 'goed nieuws' weinig aandacht. Zo liet de redactie van *Pauw & Witteman* na een lang gesprek met de auteur weten dat ze in dat soort nieuws niet echt geïnteresseerd was. 'Toen zeiden ze letterlijk,' meldde De Koning, 'dat is goed nieuws voor Nederland en goed nieuws voor de moslims, maar daar zitten wij niet op te wachten.' Ook zijn uitgebreide verhaal over de geloofsbeleving van Marokkaanse meisjes verdween stevast uit interviews. De journalisten hadden het liever over de Marokkaans-Nederlandse jon-

gens. Dat is de trend in de media. Onderzoek op dit terrein wordt bekeken binnen vaste kaders: de angst voor de islam, radicalisering en terrorismedreiging, arbeidsmarktproblemen voor jongeren, gebrekkige participatie van vrouwen, jeugdcriminaliteit. Zoals een van de onderzoekers zelf het uitdrukt: in de berichtgeving over integratie blijkt slechts plaats voor een beperkt aantal verhalen en die zijn vaak negatief getoonzet.

Tweede generatie

Een van de minder in het oog springende resultaten van De Konings onderzoek was de afstand tussen gelovige jongeren en de eerste generatie. De jongeren speelden nog geen belangrijke rol in de moskee. Bij de Turkse Nederlanders is dat anders, daar heeft al een generatiewisseling plaatsgevonden. De Turken waren altijd beter georganiseerd, zodat ze beter konden inspelen op de mogelijkheden die verzuimd Nederland bood. Bij de Marokkanen heeft de oudere generatie de touwtjes in de moskee nog in handen. Dat is een van de verklaringen waarom juist Marokkaanse jongeren zoeken naar een eigen en eigentijdse invulling van hun geloof.

Een ander opmerkelijk aspect was De Konings vaststelling dat door hun verblijf in Nederland de Marokkaanse ouders minder autoritair zijn geworden in hun opvoeding en dat jongeren mede daarom de mogelijkheid krijgen om zelf de islam te definiëren. De ouderen hebben in dat proces sowieso een verzwakte positie: oude rituelen die in Marokko of Turkije betekenis hadden, kunnen hier niet volgehouden worden. De ouders kunnen ze soms niet eens uitleggen, laat staan ze opleggen. Dat is één deel van de verklaring, maar blijkbaar zijn ze ook al ‘aan-gestoken’ door de Nederlandse houding dat kinderen hun eigen ontdekkingsproces mogen doormaken – niet direct wat je volgens de gebruikelijke clichés zou verwachten van Marokkaanse

ouders. Ze dragen hun oude geloof wel over, althans bij de jongeren in dit onderzoek, maar dat krijgt vervolgens een eigen invulling.

De Koning schrijft dat het machogedrag van sommige jongens een manier is om de traditionele machtsverhouding tussen de seksen te handhaven, een terrein waarop jongens aan de verliezende hand zijn. Veel lijkt het niet op te leveren: de meisjes denken er het hunne van en negeren haantjesgedrag. Voor de jongeren in Gouda blijkt het aantrekkelijk te zijn om een moslimidentiteit aan te nemen. Marokkaan- of Nederlander-zijn biedt immers weinig duidelijkheid; beide identiteiten zijn zwak. Dus zoeken de jongeren naar iets wat meer houvast geeft en komen ze bij de islam terecht. Interessant genoeg willen ze een islam die ontdaan is van de Marokkaanse cultuur. Vandaar de ‘zuivere islam’ van De Konings boektitel. Daarmee zetten ze zich af tegen hun ouders, maken ze zich los van hun Marokkaans-zijn en vinden ze in de islam een wereldwijde gemeenschap.

Alle onderzoeken laten zien dat door de generaties heen vrijwel alle Marokkanen en Turken zich moslim noemen. Wat dat precies betekent, is minder duidelijk. Net als Joods-zijn heeft het een culturele en een geloofscomponent en die twee zijn niet voor iedereen even sterk. In elk geval kun je vaststellen dat de tweede generatie moslims zich veel minder houdt aan de voorgeschreven rituelen. Moslims met een hogere opleiding die economisch actief zijn, vullen de dagelijkse praktijk van het geloof persoonlijker in. Volgens George Groenewold van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) suggereert dat ‘een opkomend individualisme in de vorm van een Nederlandse islam’. Tegelijkertijd gaan alle processen door die onder autochtone Nederlanders tot secularisatie hebben geleid. Dat zijn sterke processen die ook allochtonen in hun greep

hebben en die ook bij hen tot een toenemende secularisering zullen leiden.

Het TIES-onderzoek naar tweede generaties bevat ook op dit terrein interessante gegevens. Zo komt maar een van de tien tweede generatie Marokkanen en Turken wekelijks of vaker in de moskee. Ongeveer de helft van de tweede generatie zegt nooit of zelden een moskee te bezoeken. Slechts tien procent voert alle officiële gebeden uit. In alle groepen, zowel allochtonen als autochtone, is de overgrote meerderheid het erover eens dat geloof een privézaak zou moeten zijn. Ook over gedrag binnenshuis is iedereen het eens: dat moet je zelf weten. Buitenshuis houdt men er gevarieerder meningen op na, maar de helft van de tweede generatie allochtonen vindt ook dat je buitenshuis zo veel mogelijk naar Nederlandse normen en gewoontes moet leven. Ook de andere helft, die dat minder sterk of niet meent, doet het in de praktijk wel. En daar gaat het natuurlijk om. Groenewold concludeert dat jongeren van de Turkse en Marokkaanse tweede generatie zich sterk identificeren met hun eigen etnische groep en bovendien met de islam. Maar opnieuw blijken dit geen identiteiten die andere identificatieprocessen uitsluiten. Veel jongeren identificeren zich vooral met de stad waar ze wonen, wat overigens ook sterk geldt voor autochtonen.

Lokale identiteit en geloof

In het algemeen blijkt lokale identiteit sterker dan nationale identiteit. Dat geldt voor allochtonen en waarschijnlijk nauwelijks minder voor andere Nederlanders. Rotterdammers zijn en voelen zich anders dan Amsterdammers. Het zijn natuurlijk ook heel verschillende steden. Uiteraard heeft dat ook beleidsmatige gevolgen. Grof gezegd zit Amsterdam meer op de ‘empowerment’-lijn, gericht op individuele emancipatie. Rotter-

dam denkt meer in groepsgericht beleid. Dat is deels een gevolg van de bevolkingssamenstelling. In Amsterdam is de clash tussen laagopgeleide autochtonen en allochtonen anders en minder sterk, simpelweg omdat er minder laagopgeleide autochtonen wonen. De grachtengordel staat welwillend tegenover wat er elders in de stad gebeurt, om het zo maar eens te zeggen. Het is een betrekkelijk kostenloze tolerantie: ze merken er gewoon weinig van. Terwijl de discussie in Rotterdam veel meer gaat over cultuur en geloof (denk aan de islamdebatten en de Tariq Ramadan-soap), gaat het in Amsterdam vaker over sociaal-economische zaken, over huizen en scholen.

Allochtone jongeren groeien op in de steden. Dat verklaart dat hun stadsidentiteit sterker is dan die van vergelijkbare groepen autochtonen. Overigens vertoont deze identificatie wel overeenkomsten met die van Amsterdamse autochtone middelbare scholieren, die zich ook meer Amsterdammer dan Nederlander voelen en zelfs wat neerkijken op de provincie, dat wil zeggen: op de rest van Nederland. In modieuze termen: deze jongeren voelen 'ownership'. Of ze nu allochtoon of autochtoon zijn, het is hún stad en het is gemakkelijk om zich daarmee te identificeren. Een nationale identiteit is altijd gecompliceerder, meer politiek en rechtsstatelijk ingevuld, met de Verenigde Staten als duidelijkste voorbeeld.

In *Ruimte voor islam* maakt Marcel Maussen de intrigerende opmerking dat allochtonen zich heel bewust liever met de steden identificeren, omdat die staan voor veelkleurigheid, pluriformiteit en diversiteit, terwijl de Nederlandse identiteit in hun belevingswereld veel bekrompener is. Autochtone Amsterdamers denken er vaak net zo over. Overigens voelen allochtonen zich, net als een niet gering aantal Nederlanders, sterker Europeaan dan Nederlander.

Privé versus publiek

Keren we terug naar geloof als onderdeel van de identiteit van veel klassieke allochtonen, met name van de Turken en de Marokkanen, dan valt op dat de moeite die veel Nederlanders hebben met de islam geheel en al hun probleem is. Daar lijken twee aspecten aan te zitten: de islam zelf, maar vooral de aanwezigheid van een diep geloof. Daar zijn we niet meer aan gewend in Nederland. Het is tamelijk ongebruikelijk geworden om diep te geloven, om geloof tot een belangrijk onderdeel van het leven te maken. Of in elk geval denken we dat dat zo is. Onze moderniteit is gebouwd op een fundament van bestudeerde seculariteit. Diep geloven wordt in de dagelijkse praktijk niet alleen ongebruikelijk geacht en on-modern, maar bijna on-Nederlands. Dat is, zoals eerder beschreven, een mythe, want een groot deel van de autochtonen is wel degelijk met geloof bezig. Maar het is een hardnekkige mythe die de intellectuele seculiere elite koestert.

Soms zijn de resultaten van het nationale emancipatoire ploeteren tamelijk verwarrend. Als vrouwen een hoofddoekje dragen en zeggen dat op eigen initiatief te doen, worden ze niet geloofd. Niemand kan in vrijheid voor zo'n symbool kiezen, menen vrijdenkende Nederlanders. In een vreemde corrumpering van het begrip 'vals bewustzijn' gaan links én rechts in dit onliberale debat over een kledingstuk ervan uit dat het geen vrije keuze had kunnen zijn. Ze geven niet de vrijheid die ze claimen te verdedigen.

Een interessante vraag is nog in hoeverre de privésfeer van het geloof invloed kan en mag hebben op de publieke sfeer. Dit boek wil kijken naar de nuchtere feiten van de integratie. In principe maakt het niet uit wat mensen denken, privé of publiek. Of ze geloven in Allah, God of Big Foot is niet interessant, evenmin hun visie op homoseksualiteit, vrouwen, con-

dooms of celibaat. Het gaat erom wat ze doen. Als geloof een privézaak is, wil dat niet zeggen dat er geen publieke uitingen van geloof zouden mogen zijn of dat mensen niet op basis van hun geloof bepaalde stellingen zouden mogen betrekken. Hoe zouden ze anders kunnen opkomen voor de waarden die ze verdedigen? Maar in Nederland is de afspraak dat individuele waarden ondergeschikt zijn aan de gezamenlijk gemaakte wetten, aan de publiek afgesproken norm die de gemeenschappelijke waarden weerspiegelt. Iemand mag tegen abortus zijn, maar als besloten is dat abortus gelegaliseerd moet worden, dan is dát de publieke norm, al verplicht dat niemand tot daden die tegen het geweten of geloof in gaan.

Dat geloof beslissingen en politieke stellingnames beïnvloedt, lijkt geen twijfel. Daarom zijn er ook christelijke partijen. Het probleem ontstaat als bijvoorbeeld de tien geboden of kruisbeelden in openbare ruimtes aan de muur hangen, als ‘God zij met ons’ op de rand van munten staat of als er een bede in de Troonrede verwerkt is. Strikte rechtsstatelijke interpretaties zouden dat allemaal verbieden. In de Verenigde Staten zijn daarvan soms sterke staaltjes te vinden – denk aan het verbod op kerststalletjes op publiek terrein. Nederland is minder streng in de leer. De tien geboden en kruisbeelden zijn lastig in overeenstemming te brengen met de scheiding van Kerk en Staat. Beden en spreuken zijn wat makkelijker te hanteren. Nederlanders gaan er ‘katholiek’ mee om en laten behoorlijk veel toe. Dat leidt altijd tot problemen met seculiere scherpshijpers, maar eigenlijk heeft Nederland daar eeuwen geleden al een *modus* voor gevonden.

Ligt dat anders voor moslims en voor de islam? Nee, al zegt menig moslim dat zijn geloof een manier van leven is en dat hij daarom politiek en geloof niet kan scheiden. Veel katholieken zullen dat ook vinden. Gelovigen hebben de opdracht om een

manier te vinden om zich zowel aan de geloofsregels als aan de seculiere wetten te houden. Iedereen mag naar zijn geloofsregels leven, tot die manier van leven botst met de rechtsstaat. En dat gebeurt minder snel als mensen denken. Rechtsregels bepalen de grenzen totdat een meerderheid besluit tot verandering. In de praktijk levert dat nauwelijks problemen op. Als er opschudding ontstaat, gaat het meestal om wat mensen geloven en wat hun leiders verkondigen, niet om wat mensen daadwerkelijk doen. Het is, zoals gezegd, niet strafbaar om er conservatieve, niet-moderne of in elk geval afwijkende ideeën op na te houden. Dat doen veel Nederlanders. Als hun handelingen maar niet botsen met het stelsel van normen. Die normen zijn verplichtend, ook voor wie andere waarden hanteert dan die waarop de normen zijn gebaseerd. Andere waarden hanteren, dat mag iedereen. Maar de wet overtreden mag niet.

Al is geloof een privézaak, dat betekent niet dat je er niets van mag merken in de publieke sfeer. Neem hoofddoekjes. Er is geen enkele reden om die buiten de publieke sfeer te houden. Wat is het probleem met uiterlijke kenmerken die iemands functioneren niet verhinderen? De stelling dat hoofddoekjes niet in een rechtszaal thuishoren, lijkt in Nederland haast onomstreden. Rechters behoren neutraal te zijn. Ze dragen zwarte jurken en witte befjes om formeel die neutrale uitstraling te hebben. Hoofddoekjes kunnen als geloofssymbool de schijn van partijdigheid oproepen. Maar dat geldt alleen voor aanhangers van de stelling dat moslims nooit onpartijdig ons recht kunnen toepassen. Wie dat vindt, moet moslims weren als rechter en zich niet storten op de hoofddoekjes. Maar dan is de volgende vraag veel lastiger: als moslims niet neutraal recht kunnen spreken, waarom zouden katholieken, gereformeerden of ongelovigen dat dan wel kunnen? Als je het probleem zo formuleert, wordt duidelijk dat het niet gaat over gerechtvaardigde

twijfel maar over een vooroordeel. Het is niet de hoofddoek die twijfel oproept, maar het vooroordeel over de hoofddoek.

Goed leven

De filosofe Baukje Prins pleit ervoor open te staan voor verschillende visies op 'het goede leven'. Niet cultuurrelativisme dus, maar 'goed-leven-relativisme'. In haar visie miskennen zelfverklaarde verlichtingsliberalen zoals Ayaan Hirsi Ali 'de autonomie van moslimvrouwen die welbewust voor een leven kiezen waarin het geloof richtinggevend is'.

Seculiere Nederlanders begrijpen niet meer wat geloof betekent en schrikken zich een ongeluk als iemand zich gelovig verklaart en er ook nog naar handelt. De schrik slaat hen helemaal om het hart als het een onbekend geloof is dat de nieuwe seculiere heilige huisjes niet zonder meer accepteert. Nederland zou beter moeten weten. Het land is namelijk helemaal niet zo seculier is als Nederlanders elkaar wijsmaken.

Zo eindigt dit hoofdstuk over geloof bij identiteit. Dat is niet verrassend, want een geloof dat geen invloed heeft op identiteit is geen bijzonder sterk geloof. Filosoof en publicist Paul Cliteur stelde in 2004 dat 'de dominante Nederlandse monocultuur' superieur is omdat zij een goede bodem vormt voor individualisme. Het is in dat licht ironisch te moeten vaststellen dat de ontwikkeling van allochtone jongeren tot individuele burgers juist wordt gedwarsboomd door de collectivisering van hun persoon en gedrag. Geen wonder dat menig Marokkaan of Turk verzucht: 'Ik ben hier geboren, ik heb een goede opleiding en een goede baan. Ik ben net zo Nederlands als ieder ander. Ik ben een geslaagd individu. En nu word ik ineens in een groep gestopt.'

Ook het omgekeerde is het geval: individuen die zich onder druk van de omstandigheden ineens tot een groep gaan reke-

nen. Een rapport over de ‘interculturele verhoudingen’ op Amsterdamse scholen voor voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs legt direct verband tussen 9/11 en het gevoel van Turkse en Marokkaanse leerlingen dat ze minder geaccepteerd worden in de Nederlandse samenleving. Juist daardoor zouden ze meer geïnteresseerd zijn geraakt in hun moslim-identiteit. De moord op Theo van Gogh en wat Jean Tillie in *Gedeeld land* ‘de hysterische Nederlandse politiek’ noemt, zal daar ook aan hebben bijgedragen. Het is een lastig probleem: hoe meer er wordt ‘gedebatteerd’ over ‘de moslims’, hoe meer jongeren zich ervan bewust worden dat ze in het ‘moslim-zijn’ een identiteit kunnen vinden en dan ook nog een die een bepaald soort Nederlanders dwars zit en bang maakt. Dat geeft hen een provocatiemacht die mensen van alle tijden en alle achtergronden moeiteloos zullen herkennen. Zo scheppen populistten zowel de vermeende vijand als hun eigen achterban. Mensen zijn bang omdat ze bang gemaakt worden. En als ze eenmaal bang zijn, staan ze meer open voor de bangmakers. Verstandige lieden moeten die vicieuze cirkel doorbreken, niet erin meedraaien.

Na een kleine tien jaar van aanvallen van de anti-islambrigades op het islamitisch geloof is het geen grote verrassing dat volgens een opiniepeiling maar liefst 51 procent van de Nederlanders negatief staat tegenover moslims. Maar het zou toch echt aan het denken moeten zetten. Nederland is het enige westerse land waar een meerderheid van de bevolking er zo over denkt. In Engeland heeft veertien procent negatieve gevoelens, in Amerika 22, terwijl ze in beide landen toch heel wat meer last hebben gehad van moslimterrorisme. Het negativisme over hun geloof leidt er juist toe dat jonge moslims uit ongenoegen over het disrespect voor hun godsdienst en het gebrek aan acceptatie openstaan voor radicalere varianten. We creëren zo

onze eigen extreme monsters, onder moslims én aan de anti-moslimkant.

Het ontbreken van de scheiding van Kerk en Staat in het traditionele gedachtegoed van moslims levert nauwelijks problemen op in de Nederlandse praktijk. Wat de islam er ook over mag zeggen, de moslims in Nederland bedreigen onze scheiding van Kerk en Staat niet. Geleerde verhandelingen over de islam en zijn problemen van de hand van zwaarwichtige filosofen, maatschappijvorsers of provocerende politici, doen daar niets aan af, net zomin als een ongefundeerde angst voor de islam onder de spraakmakende elite. Het wachten is niet op een liberale islam, het is voldoende om liberale moslims te hebben.

POSITIEVE ONTWIKKELINGEN

- De secularisering onder moslims gaat heel snel.
- Nederlandse moslims vullen hun geloof naar eigen behoefte in.
- Veel moslims noemen zich zo zonder in de praktijk erg gelovig te zijn.
- De stijl van discussiëren over de islam leidt tot defensieve reacties van moslims.

MINDER POSITIEVE ONTWIKKELINGEN

- De spraakmakende elite heeft secularisme tot norm verheven en heeft daarom moeite met uitingen van sterk geloof.
- Moslims voelen zich gedwongen om hun geloof te verdedigen en komen daardoor vaak fanatieker over dan ze daadwerkelijk zijn.
- Er vindt een discussie plaats over de inhoud van een geloof, terwijl dat in Nederland heel ongebruikelijk is.

MINDER POSITIEVE ONTWIKKELINGEN

- Te veel discussies gaan over niet ter zake doende uiterlijkheden, zoals hoofddoekjes of triviale zaken, zoals begroetingsrituelen.
- Nederlanders vergeten dat er al een heleboel regels bestaan voor gelovigen, variërend van speciale verzekeringen tot een alternatief vaccinatiebeleid.
- De rol van het geloof in het dagelijks leven van veel autochtone Nederlanders wordt vaak vergeten.

Wonen, wijken, criminaliteit en gezondheid

‘Ik vind het ronduit beledigend om geassocieerd te worden met boefjes op de Schiphollijn die laptops stelen. Het is alsof je een Italiaanse professor in de geschiedenis van de Renaissance ter verantwoording roept voor de misdaden van de Italiaanse maffia.’

**FOUAD LAROUÏ, MAROKKAANS-NEDERLANDSE WISKUNDIGE,
WINNAAR E. DU PERRONPRIJS 2002**

Een van de beleidsdoelstellingen die de overheid zich in de jaren tachtig stelde, was dat allochtonen en autochtonen in huizen van dezelfde kwaliteit moeten kunnen wonen. Dat beleid is geslaagd. Alle onderzoeken geven aan dat de omstandigheden op de woningmarkt voor allochtonen sterk zijn verbeterd. Dat wil niet zeggen dat ze in de beste wijken wonen, zelfs niet dat ze altijd goed wonen, maar wel dat ze stukken beter wonen dan dertig jaar geleden. De opwaartse mobiliteit in de woningmarkt is nog beperkt, maar het is een kwestie van tijd dat de tweede generatie het hogerop zoekt.

Inmiddels belegen, maar nog steeds veelzeggend, is de anekdote van de befaamde socioloog uit Chicago, William Julius Wilson. Als hij wordt meegetroond naar de Nederlandse achterstandswijken in Amsterdam Zuidoost blijft Wilson zich maar afvragen waar de getto's zijn die hem waren voorgespiegeld. Als hij te horen krijgt dat de term getto geplakt wordt op

de omgeving waar hij zich nu bevindt, lacht hij besmuikt over zo veel Nederlandse naïviteit. Nederlanders praten elkaar dingen aan. De vaak treurige beschrijvingen van allochtonenwijken, soms ronduit tendentiekus, doen weinig recht aan de feitelijke kwaliteit van de behuizing.

Homogene wijken

Het huisvestingsbeleid is dus een succes. In een aantal wijken is de concentratie van etnische groepen wel toegenomen. Sommigen formuleren het scherper en stellen dat de segregatie in Nederland sterk is toegenomen. Ze bedoelen dan dat er steeds meer exclusief etnische wijken zijn gekomen, wijken waar een hoog percentage van de ene of de andere groep woont. Dat is altijd een wat problematische vaststelling. Nergens wordt immers meer afgescheiden gewoond dan in volledig autochtone, rijke wijken, ook al is die scheiding een gevolg van verschillen in inkomen. Denk aan Amsterdam Oud-Zuid, Rotterdam en plaatsen als Wassenaar, Vught of Bloemendaal.

Sprekers hebben het veelal op waarschuwendende toon over segregatie en bedoelen dan de geografische afstand tussen etnische en niet-etnische Nederlanders. Ze menen dat ze steeds vaker apart van elkaar wonen en willen dat daar iets aan wordt gedaan. Om dat streven kracht bij te zetten, gebruiken ze het woord segregatie. In de Verenigde Staten is die term erg beladen. Segregatie stond daar voor de van boven opgelegde, juridisch onderbouwde scheiding van rassen. In de wet stond dat niet iedereen gelijk was en dat bepaalde groepen van elkaar gescheiden mochten, soms zelfs moesten worden. In de jaren zestig werd dat beleid formeel beëindigd, dankzij de successen van de burgerrechtenbeweging. Maar het is waar, in Amerikaanse steden bestaat letterlijk afstand tussen bevolkingsgroepen, vooral – maar niet alleen – tussen zwarte wijken en de rest. In

Detroit, een van de ergste voorbeelden, belandt de bezoeker buiten het stadscentrum al snel in een schil van vervallen, slecht onderhouden en gevaarlijke woonwijken. Waar de suburbs beginnen, houdt het verval abrupt op en wordt de omgeving weer leefbaar. De scheiding tussen arm en rijk, die in dit geval vrijwel samenvalt met zwart en blank, is er duidelijk en onontkoombaar. In Californië zie je weer precies het omgekeerde. De krottenwijken zijn er minder erg dan in Chicago of Philadelphia, maar in de Golden State wonen de echt welgestelden juist weer achter grote hekken. Voor zover de Verenigde Staten nu nog segregatie kennen, gaat het vooral om een sociaal-economisch fenomeen.

Hoewel in Nederland nu vrijuit wordt gepraat over gesegregeerde woonwijken, is hier van dat soort afstand geen sprake. Allochtonen zijn wel ongelijk verdeeld over steden en stadsgewesten, maar die onevenwichtigheid was er altijd al en is gebaseerd op inkomens. Als de afstand al toegenomen is, dan is dat het gevolg van de aanleg van suburbs, tuinsteden en vinexwijken rondom zowat alle Nederlandse steden. In eerste instantie werden die nieuwbouwwijken bevolkt door sociaal-economisch net wat sterkere burgers die de steden verlieten, op zoek naar ruimte en een tuintje. De stad kende altijd al arbeiderswijken, maar over segregatie ging het nooit.

Natuurlijk toont de woningmarkt grote verschillen. Zestig procent van de autochtone Nederlanders is eigenaar van zijn huis, bij Surinamers is dat dertig, bij Antillianen twintig, bij Turken 26 en bij Marokkanen veertien procent. Die verschillen hebben te maken met het inkomen, de levensfase en de woningmarkt. Om te beginnen woonden de meeste allochtonen altijd al in huurwijken, zo eenvoudig is het soms. Het woongedrag van allochtonen met een middenklasse-inkomen, meestal de tweede generatie, lijkt echter steeds meer op dat van autochtonen

met een gelijksoortig inkomen. Ze willen, met andere woorden, net als iedereen graag een eigen huis, meer ruimte en een tuin. En dus verlaten ze steeds vaker de grote steden. Zo mobiel is de eerste generatie allochtonen niet. Als die verhuist, is dat vaak binnen de wijk. Daar ligt hun dagelijkse leven.

De analyse is simpel. De meest homogene wijken in Nederland zijn de wijken met de duurste huizen of het hoogste percentage sociale huurwoningen. Voor zover er sprake is van scheiding is de grondslag voornamelijk sociaal-economisch. Er wordt heel wat afgediscussieerd over achterstandswijken, maar vergeleken met andere landen zijn die wijken in Nederland veel kleiner, minder eenzijdig samengesteld en via goed en frequent openbaar vervoer beter verbonden met de rest van de stad. Ze kennen zelfs een redelijk hoog voorzieningenpeil, vaak juist dankzij de achterstanden, die subsidies en extra faciliteiten opleveren. Er zijn verschillende ontwikkelingen tegelijkertijd gaande. In sommige steden is sprake van een afnemende concentratie van allochtonen, in andere wijken van meer concentratie. Daar is volgens onderzoekers geen eenduidige oorzaak voor aan te wijzen.

De etnische concentratie valt in Nederland trouwens nogal mee, zeker vergeleken met de Amerikaanse en Engelse steden, en ook met de Franse banlieus. Slotervaart, voor veel mensen van buiten Amsterdam de ultieme Marokkanenwijk, heeft 45.000 inwoners, onder wie negenduizend Marokkanen. Die wonen inderdaad dicht bij elkaar, maar het gaat wel heel ver om dat een gesegregeerd bestaan te noemen, zo dicht bij de rest van de wijk en bij de stad zelf. De wijkendiscussie krijgt op die manier onnodig een negatieve ondertoon. Zoals in hoofdstuk 2 is opgemerkt, telt Nederland maar een paar wijken die echt door allochtonen worden gedomineerd, en dan nog zelden door één etnische groep. De meeste buurten zijn gevarieerder of juist in meerderheid autochtoon van samenstelling.

Mensen neigen, zeker op buurtniveau, naar soort zoekt soort. Het idee dat de timmerman en de advocaat, de wao'er en de it'er gezellig bij elkaar over de vloer komen, was altijd al een illusie. Na de desastreus verlopen Europese verkiezingen, in juni 2009, riepen de PvdA'ers zichzelf op om weer contact te krijgen met 'de mensen'. Minister Plasterk, fedora stevig op het hoofd, beloofde zich te gaan oriënteren op het marktplein van Volendam. Daar zou hij ongetwijfeld stevige opinies horen, maar niet veel mensen tegenkomen die ooit bij hém in de buurt zouden wonen.

Natuurlijk is het lastig als een wijk van aard verandert. Als mensen in een keurige, niet-welvarende arbeiderswijk plotse-ling moeten omgaan met andere talen, andere culturen, grotere gezinnen en een minder hechte samenhang, schept dat problemen. Onmiskenbaar heeft de komst van immigranten proces-sen versneld en problemen vergroot, maar zonder allochtonen zouden deze wijken zich echt niet in pais en vree hebben vernieuwd.

Een van de problemen van het samenleven in oude wijken is het verschil in levensfase van de 'oude' arbeidersgezinnen en de 'nieuwe' allochtonen. De samenstelling van die arbeidersgezin-nen was anders. De kinderen van de naoorlogse wederopbouw-generatie waren al het huis uit, hadden hun eigen gezin gesticht in de nieuwe kernen rondom de grote steden. De achterblijvers kregen de drukte van een grote groep nieuwkomers over zich heen. Ineens waren de straten weer vol met kinderen en waren appartementen overbevolkt en lawaaierig. Onvermijdelijk en onontkoombaar, maar een bron van veel dagelijkse problemen.

Jan Willem Duyvendak constateerde in zijn *Nieuw West Pam-flet. Een Amsterdamse benadering* (2006) dat rommel op straat en het luidruchtige en intimiderende gedrag van jongeren de grootste zichtbare ergernissen waren. Stadsbesturen waren niet

al te effectief op die terreinen. Bovendien raakte de woningvoorraad – voornamelijk huurwoningen van corporaties – uitgeput. De kwaliteit van de appartementen voldeed niet meer. De grootscheepse renovatie en vaak totale vernieuwing, zoals die bijvoorbeeld heeft plaatsgevonden langs de A10 in Amsterdam, zou sowieso nodig zijn geweest. Nu ging dat sneller. Veel autochtonen grepen de kans aan om te verhuizen naar Nieuw Sloten, Noord of andere wijken met aanzienlijk nieuwere en betere huizen. Daardoor nam de concentratie juist toe én verbeterde het woningbestand in die wijken.

Tevreden bewoners

Aanvankelijk hadden allochtonen er moeite mee hun weg te vinden op de Nederlandse woningmarkt. Zo deden veel rechtshabenden geen beroep op de regelingen voor huurtoeslag. Ze wisten niet van het bestaan; ze wisten niet hoe dat werkte in Nederland. Volgens de meest recente cijfers vraagt driekwart van zowel de autochtone als allochtone rechthebbenden de toeslag aan. Voor zover daarop beleid is gevoerd, mag dat als een succes gelden. Zoals het SCP het formuleert in *Goede burens kun je niet kopen*: ‘De opgave om “de minderheden” te laten aanhaken op de mogelijkheden van onze verzorgingsstaat, zoals toegang tot sociale huurwoningen en gebruik van de huurtoeslag, is geslaagd.’

Meer dan ooit zijn allochtonen tevreden met hun woning en dat is een duidelijke indicatie van de verbetering van de woningvoorraad waarop zij een beroep doen. Misschien hebben ze ook minder noten op hun zang, want ze zijn tevredener dan autochtonen in dezelfde buurten. De concentratie neemt nu nog toe omdat de groep niet-westerse allochtonen sterker groeit dan de autochtone bevolking en ze afhankelijk blijft van dat deel van de woningmarkt. Maar concentratie is een relatief begrip; de etni-

sche variatie binnen de wijken neemt ook toe. In een etnische wijk wonen zelden alleen Turken, Marokkanen of Surinamers. Terwijl tweede generatie Turken en Marokkanen vertrekken, nemen andere allochtonen hun plaatsen in, afkomstig uit Irak of andere niet-westerse landen. Het gaat hier om een derde deel van de niet-westerse allochtonen.

Niet elke allochtone wijk is een achterstandswijk. Er zijn nu ook allochtone wijken ontstaan met een gemiddelde sociaal-economische status, zoals delen van Amsterdam Zuidoost. De grote steden kennen ook wijken waar een kwart tot de helft van de bewoners allochtoon is en de welstand bovengemiddeld (denk aan IJburg in Amsterdam en het cs-kwartier in Rotterdam). Het zijn er nog niet veel – zeven procent van de wijken met minstens een kwart allochtone bewoners – maar er ontstaan nu ook gemengde wijken die niet per se ‘arme wijken’ zijn.

Koopwoningen

Immigranten van de eerste generatie kochten van hun spaargeld vaak een huis in het land van herkomst. Het was hun bedoeling om daar na hun pensioen te gaan wonen. Bovendien konden de immigranten zo aan de achterblijvers laten zien dat ze succes gehad hadden; aan hun huizen is de emigrantenstatus af te lezen. Het probleem voor de mensen van de eerste generatie is dat het voor hen helemaal niet zo aantrekkelijk is om terug te gaan als ze eenmaal zijn opgehouden met werken en de vrijheid hebben om te vertrekken. De voorzieningen in het land van herkomst zijn minder en wie zijn kinderen en kleinkinderen vaak wil zien, moet niet in Turkije of Marokko gaan wonen maar in Nederland blijven. En zo wordt het huis in het land van herkomst niet gebruikt, of alleen in de vakanties, en ook dat steeds minder.

De tweede en derde generatie sparen voor een huis in Ne-

derland en werken gestadig aan een middenklassebestaan. Het vaak gevoelsmatige verzet dat de eerste generatie had tegen het aangaan van grote schulden, het nemen van een hypotheek, zal verdwijnen. Een praktisch probleem is dat sommige moslims uit geloofsoverwegingen geen hypotheeken willen. Dat zal een tijdelijk probleem blijken, want de markt is interessant genoeg voor een speciaal op moslims toegesneden financieel product dat daar rekening mee houdt. Misschien moeten er speciale regels voor komen. Dat zal in de politiek op verzet stuiten, maar daar is geen reden voor. Sommige diepgelovige gereformeerden willen niet ingeënt worden of weigeren zich te verzekeren. Daar heeft Nederland altijd oplossingen voor gevonden, waarom dan niet voor dit hypotheekprobleem?

Bij elkaar wonen

Dat de eerste generatie immigranten bij elkaar ging zitten, kan geen grote verrassing geweest zijn. Immigranten zoeken automatisch de meest toegankelijke wijken op. In Nederland waren dat de huurwijken waar tot dan toe vooral arbeiders woonden. Bovendien weet iedereen die ooit de immigratieontwikkeling van Amerika of welk ander immigratieland ook heeft bekeken, dat immigranten overal en altijd bij elkaar gaan zitten. Ze proberen de omgeving die ze net hebben verlaten te hercreëren. Niets is menselijker dan dat. Dat lukt natuurlijk nooit, maar ze proberen het wel en vinden ondertussen steun bij elkaar. Overal ter wereld vormen etnische wijken een beschermende omgeving voor nieuwkomers en een springplank voor de volgende generaties. Historici van de immigratie hebben uitgebreid beschreven hoe belangrijk die wijken voor de nieuwkomers waren om hun weg te vinden. Het was armoe troef, dat wel. In de grote steden waren het steeds de ergste, meest vervallen buurten die dienden als doorgangswijken voor de volgende generatie nieuw-

komers. In Manhattan verjoegen de Ieren de zwarte bewoners van Five Points, waarna Russen en Italianen weer hun plek innamen. Altijd bleven het afgrijselijke getto's.

In Nederland gingen de immigranten natuurlijk ook bij elkaar zitten. Maar de kwaliteit van de woningen in de Nederlandse immigratiewijken, ook de minder goede, was stukken hoger dan in de Verenigde Staten. De verdere ontwikkeling is tamelijk voorspelbaar. De tweede generatie vertrekt uit etnische wijken, verspreidt zich, gaat naar andere steden. De nieuwe middenklasse wil niet alleen beter en vrijer wonen, ze heeft de etnische netwerken minder nodig en neemt misschien liever wat afstand van de veeleisende sociale claims van familie en vrienden. Jonge gezinnen met kinderen willen ergens anders wonen, misschien in een wijk waar de scholen gemengder zijn. De oude wijk blijft een contactpunt voor familie, voorzieningen en, zij het in steeds mindere mate, de plek om naar de moskee te gaan. Dat soort patronen is van alle tijden en samenlevingen.

Over het geheel genomen is de woningmarkt in Nederland open en toegankelijk. Dat wil niet zeggen dat iedereen toegang krijgt tot de omgeving, dat de buurt of de burens met open armen staan te wachten. Het kan nog steeds een drempel zijn om als enige allochtoon in een wijk te gaan wonen, maar dat zal niet lang meer duren. Op de arbeidsmarkt, zo merkt het Sociaal en Cultureel Planbureau op, is de situatie omgekeerd. Daar is het moeilijk om binnen te komen, maar wie er eenmaal actief is, ondervindt weinig discriminatie.

Inmiddels maakt de verbetering van naoorlogse wijken dicht bij de centrale stad het voor de allochtone middenklasse wel wat aantrekkelijker om daar te blijven. Het grotestadsleven heeft zijn voordelen. De trek naar Almere en andere buitensteden zal doorgaan. Tegelijkertijd zullen allochtone middenklas-

segezinnen zich ook in de oude tuinsteden vestigen, in elk geval zolang ze geen kinderen hebben. En dat zal meer gebeuren als de woningvoorraad daar beter en gevarieerder is. Nu al komt een menging tot stand, omdat ook autochtonen de nieuwe woningen weten te vinden. Wie afstudeert in Amsterdam en in de hoofdstad wil blijven wonen, heeft weinig andere keus dan te kopen of te huren in wijken als Bos en Lommer en Slotervaart. Vandaar dat die wijken nu al een gemengde samenstelling hebben, zowel etnisch als sociaal-economisch. Die trend zal sterker worden. De vermeende segregatie neemt daardoor af, zeker nu veel steden proberen gemengd te bouwen.

Zijn er dan geen slechte wijken in Nederland? Natuurlijk wel. Die zijn er altijd geweest en er kan ongetwijfeld veel verbeterd worden, maar dat is geen integratieprobleem op zich. Woningbouw en huisvesting staan al sinds de Tweede Wereldoorlog hoog op de politieke agenda. Het beleid heeft succes gehad. Pasgetrouwde stellen hoeven niet meer thuis te blijven wonen, de algehele kwaliteit van de woningvoorraad is verbeterd. In de zin van de doelstelling zoals die in het kader van integratiebeleid werd geformuleerd – het verschaffen van evenredige woonvoorzieningen – is het beleid geslaagd.

Criminaliteit

Veiligheid op straat wordt vooral op wijkniveau beleefd, ook al hebben rondzwervende groepen jongeren een effect op de hele stad, of ze nu kwaad in de zin hebben of niet. Veel problematisch normoverschrijdend gedrag komt van een relatief kleine groep jongens van tussen de tien en 25 jaar. Dat geldt voor geweld op straat en op school, in het openbaar vervoer en het verkeer, en voor de wekelijkse rellen rondom voetbalstadions. Van de klassieke allochtone groepen zijn de Marokkaanse jongeren sterk oververtegenwoordigd in de criminaliteitscijfers, net als

de Antillianen. Turkse jongeren zorgen voor minder problemen, maar stappen vaker over naar kleine en grote georganiseerde misdaad. Ook autochtone lastpakken, zoals de Lonsdale-jeugd in Uden en Venray en de licht ontvlambare supporters van Ajax en Feijenoord, zitten in deze leeftijdsgroep. Ze zijn als groep diffuser, maar veroorzaken wel behoorlijk wat schade.

Binnen groepen gelden vaak andere normen dan de algemeen aanvaarde. Maar evenmin als in het studentencorps kunnen leden van jeugdgroepen de maatschappelijke waarden en normen als geheel verwerpen. Dat allochtone jongens dat soms toch doen, blijkt samen te hangen met hun onvermogen om in de gewone maatschappij een plaats te veroveren of erkenning te krijgen. Dat is geen excuus voor, maar een verklaring van wangedrag, categorieën die in de media nog weleens door elkaar worden gehaald. Veel gewone burgers gedragen zich on hoffelijk in het verkeer, ontduiken belasting of werken zwart. Als normoverschrijdend gedrag toeneemt, kan dat het gevolg zijn van een afname van sociale controle. Probleem is dat herstel on evenredig veel inspanning vraagt. Zonder achterlicht rijden was een normale activiteit geworden, in elk geval in grote steden. Het kostte veel energie om die gewoonte te keren. Een normerend optreden door het uitschrijven van bekeuringen was daar een onderdeel van. Het heeft gewerkt. Het herstellen van sociale controle onder sommige groepen jongeren is veel moeilijker, maar niet onmogelijk.

Criminoloog Frank Bovenkerk veroorzaakte in mei 2009 enige opschudding door de noodklok te luiden over de mate waarin Marokkaanse jongens in aanraking komen met de politie. Het aandeel van 55 procent jongeren die gemeten over een langere periode een strafblad kregen, was goed voor chocoladeletters op de voorpagina's. Inderdaad een probleem. Maar Bovenkerk was buitengewoon genuanceerd in zijn verklaring van

die cijfers en in de mogelijke oplossingen. Om te beginnen stelde hij vast dat de criminaliteit van uiteenlopende groepen nogal verschilde. Marokkaanse delinquenten scoren relatief hoog bij vermogensdelicten met en zonder geweld en bij het verstoren van de openbare orde. Antilliaanse Nederlanders worden vaker verdacht van vermogensdelicten met geweld en van drugs- en wapendelicten, Surinamers vaker van drugshandel. Turkse delinquenten hebben lage cijfers voor diefstal, maar komen vaak in aanraking met geweld, aldus Bovenkerk. Autochtone jongeren scoorden hoog op vandalisme, vaak in de context van voetbal, op hennepsteelt en op de fabricage van chemische drugs.

Speelt cultuur daarbij een rol, zoals vaak wordt verondersteld? Om er geen doekjes om te winden: zijn Marokkaans-Nederlandse jongens crimineel omdat ze Marokkaans zijn? Zit dat ingebakken in hun cultuur? Frank Bovenkerk is een van de mensen die daar niets van geloven. Volgens hem zijn er twee factoren die jeugdcriminaliteit beïnvloeden. De eerste is de lage sociaal-economische positie. Dat is een noodzakelijke voorwaarde voor hoge criminaliteit in een groep. In combinatie daarmee zorgt de tweede factor ervoor dat cijfers exploderen: het ontbreken van sociale controle, zowel op het niveau van de groep als binnen het gezin. Zo wordt het plaatje genuanceerder. Niet het Marokkaans-zijn (of Antilliaans of wat dan ook) van jonge criminelen verklaart hun gedrag, maar het feit dat in Marokkaans-Nederlandse gezinnen sociale controle een probleem is. Daarvoor is een waslijst van redenen aan te voeren, maar het punt is dat het Marokkaans-zijn op zich niet tot die criminaliteit leidt.

Culturele verklaringen

Ook criminoloog Jan Dirk de Jong toonde in zijn boek over Marokkaanse straatcultuur, *Kapot moeilijk*, dat crimineel gedrag

zich vrij goed laat verklaren door groepsdynamische processen en helemaal niet door culturele achtergrond. De meeste analisten stellen, net als De Jong en Bovenkerk, dat het geen Marokkaans probleem is maar een probleem van jongeren die Marokkaanse Nederlanders zijn. Een afwijkende mening heeft de criminoloog Hans Werdmölder, die cultuur wel degelijk de belangrijkste factor acht. Werdmölder heeft het over 'jeugdbendes'. Voor wie iets weet van Amerikaanse grote steden en hun bendes, is die verwijzing niet op zijn plaats. Vergeleken met de Bloods en de Crips zijn Marokkanen in Nederland kleine jongens. Werdmölders pleidooi om Marokkaanse jongens een tijdje naar Marokko te sturen zodat ze daar in het gareel geslagen kunnen worden, is gelukkig nooit serieus genomen.

Volgens De Jong is de culturele verklaring van criminaliteit zelf deel van het probleem geworden. In een soort vicieuze cirkel van beschuldiging en duiding, ontkenning en relativering, is de berichtgeving over een beperkt aantal problematische jongeren nu een permanente mediahype geworden. Elk nieuwsbericht van een misdrijving bevestigt de plaag die over ons land trekt, geholpen door de media die de excessen van deze jongeren graag in de schijnwerpers zetten. Deze overdreven aandacht vertekent het beeld van de werkelijkheid en dat heeft een sterke invloed op jongeren die geen problemen hebben, de overgrote meerderheid. Op deze manier wordt de hele Marokkaanse gemeenschap verantwoordelijk gesteld voor wat feitelijk Nederlandse problemen zijn.

Een artikel in *Het Parool*, in 2004, liet zien hoe problematisch de media-aandacht kan zijn. Het verhaal stelde dat van de 6500 jongeren die in Osdorp wonen er ongeveer honderdvijftig deel uitmaken van een 'naar criminaliteit neigende groep'. Het is een weinig specifieke beschrijving die niettemin recht doet aan het gebrek aan samenhang in deze groep jongeren. In de

kop van het artikel stond echter dat sprake was van ‘negen jeugdbendes’, wat al een heel stuk dreigender klinkt. Verderop in het verhaal ging het weer over kleine ‘criminele straatgroepen’. Voor een slachtoffer is het natuurlijk niet erg relevant hoe die groepen genoemd worden, maar voor de analyse van het dreigingsgevoel dat veel mensen ervaren doet dat er wel degelijk toe. Zeker als het mensen betreft die niet zelf te maken hebben met deze problemen maar er alleen over lezen in de krant. Wie het verhaal in *Het Parool* goed las, kon alleen maar concluderen dat het om een klein aantal jongens ging, die behoorlijk wat overlast veroorzaakten. Vervelend, lastig aan te pakken, maar zeker niet het geweldige probleem dat sommigen ervan maakten. Het kan al helpen om gewoon strikt de wet toe te passen.

Volgens verscheidene onderzoeken zijn de jongens zelf zo slecht georganiseerd dat ze nauwelijks een groep vormen, laat staan een bende. De ‘oplossingen’ worden gezocht in de Marokkaanse cultuur, omdat dáár de oorzaak zou liggen. Zo vindt de pvv van Geert Wilders dat Marokkaans-Nederlandse jongeren terug moeten naar Marokko. Hij vergeet gemakshalve dat die jongeren zijn geboren in Gouda, Rotterdam of Amsterdam. En dan hebben we het nog niet eens over de rechtsongelijkheid die onvereenigbaar is met de rechtsstaat. Dat geldt ook voor het voorstel van PvdA-Kamerlid Spekman om speciaal voor Marokkanen ‘vernederende’ straffen in te stellen of voor de andere proefballonnetjes om speciale regels te maken voor een bepaalde groep. Van andere plannen – politieagenten stage laten lopen in Marokko, zodat ze daar de cultuur kunnen opsnuiven – valt meteen op dat niet alleen de probleemanalyse te wensen overlaat, maar vooral dat de voorgestelde maatregel grenst aan totale absurditeit. Dat geldt natuurlijk ook voor oriëntatietripjes voor de jongens zelf, om te laten zien dat ze in Marokko veel

harder zouden worden aangepakt. Terecht wordt over dit soort beleid veel ophef gemaakt. De enige oplossing die recht doet aan het probleem is gewoon de wet toepassen en, inderdaad, hard optreden. Maar niet zonder de rechtsgelijkheid die de essentie is van onze rechtsstaat.

Preventief beleid

Het is de moraal van de straat die deze jongens drijft, niet de Marokkaanse cultuur. Dat ouders te weinig controle uitoefenen, is geen uniek allochtoon verschijnsel. Zoals Jan Dirk de Jong liet zien, geldt voor veel jongeren dat ze geen enkele institutionele controle meer hebben. Ouders, kerk, omgeving, school, niemand heeft meer invloed op hen. Ze zijn ongeleide projectielen geworden, binnen en buiten hun gemeenschap. Want het is zeker niet zo dat Marokkaanse jongeren alleen overlast bezorgen aan niet-Marokkanen, zoals een oude mythe wil doen geloven. Zo zou een Marokkaans vlaggetje in een auto inbraak voorkomen. In de praktijk blijken de slachtoffers van misdragingen vaak wijkgerelateerd: Marokkanen vallen steeds vaker andere Marokkanen lastig.

Natuurlijk kan ook de Marokkaanse gemeenschap zelf bijdragen aan een oplossing. Maar veel belangrijker is dat de rest van de samenleving het hoofd koel houdt en niet meegaat in de simpele analyses en de schijnbaar eenvoudige oplossingen. In elk geval is het onverstandig om beleid op dit terrein onderdeel te maken van een of ander 'integratiebeleid', zoals sommigen willen. Jeugdcriminaliteit is een probleem dat verder gaat dan Marokkaanse jongeren en moet dan ook in die sfeer aangepakt worden.

De echte uitdaging is het voorkomen van criminaliteit. Frank Bovenkerk pleit er terecht voor om de twee allesbepalende factoren aan te pakken: de sociaal-economische positie en de

gezinssituatie. Zolang daar niets aan gedaan wordt, blijft de zuigkracht van de straat te groot. In elk geval is helder dat hogere straffen niet helpen bij het voorkomen van criminaliteit. Beleidsmaatregelen moeten gezocht worden in de sfeer van het voorkomen van schooluitval en het bieden van hulp om een plek te vinden op de arbeidsmarkt – sowieso goede investeringen. Op de arbeidsmarkt gaat het vooral om het voorkomen van discriminatie en het bijsturen van gewoontes en attitudes die het moeilijk maken om een baan te vinden en die daarna te behouden. Opvoedingsondersteuning is een moeilijker verhaal; hulp achter de voordeur is lastig als er niet nadrukkelijk om gevraagd wordt.

Marokkaanse jongens zijn een probleem. Maar een deel van dat probleem is wel degelijk perceptie. Als een groepje mediteraan ogende jongens met zwarte jacks en bontkragen over straat loopt, blijft dat niet onopgemerkt. Op sommige mensen komt het bedreigend over, ook als er niets gebeurt, als er niets gezegd wordt of er zelfs geen blikken worden uitgewisseld. Voelen die mensen zich echt onveilig? Ongetwijfeld, maar dat zit vooral in hun hoofd. Het is een illustratie van de stelling dat iedereen zijn eigen hangjongere creëert. Die paar jongens op de hoek of bij het bankje, zijn die gevaarlijk of vervelend? Wel als iemand het altijd vervelend of gevaarlijk vindt dat daar een paar jongens staan. De Rotterdamse onderzoeker Iliass Elhadioui kon wel eens gelijk hebben als hij zegt dat hangjongeren alleen bestaan voor wie ze wil zien.

Een hangjongere mag een ‘sociaal construct’ zijn, zoals dat heet in de vaktaal van sociologen, als mensen iets als ‘echt’ definiëren, kan het ‘echt’ worden in zijn gevolgen. Anders gezegd: als veel mensen iets als een probleem ervaren, dan is het een probleem. Overigens zijn het niet alleen de autochtonen die hier een probleem ervaren. Volgens het CBS-onderzoek uit 2008

voelen allochtonen zich over het geheel genomen onveiliger dan autochtonen. Dat geldt niet alleen in de steden, waar allochtonen zelf vaak in relatief onveilige wijken wonen, maar ook op het platteland of in kleinere gemeenten, waar een klimaat van voortdurende, verbale aanvallen op allochtonen het gevoel van onveiligheid vergroot, zowel onder allochtonen als onder autochtonen.

De volgende vraag is wat te doen met die gevoelens. Als heel Volendam wegens een hekel aan allochtonen op de pvv stemt, terwijl er in het dorp geen allochtoon woont, dan moet dat probleem serieus genomen worden. Maar om welk probleem gaat het precies? Dat de Volendammers kennelijk van alles weten over een groep die ze niet kennen? Dat is een paradox in het integratiedebat: er zou nauwelijks contact zijn tussen autochtonen en allochtonen, we zouden steeds meer gesegregeerd raken. Als dat zo is, hoe kunnen die autochtonen dan zo'n helder beeld hebben van allochtonen? Of hebben ze dat helemaal niet? Wordt het enkel bepaald via de media en is het niet gebaseerd op contacten of kennis? Zeker is het een probleem dat politici gebruikmaken van deze vooroordelen om stemmen te winnen. Hoe kunnen we voorkomen dat populisten ermee aan de haal gaan?

De Amerikaanse politicoloog Robert Putnam merkte op dat etnische diversiteit, maar eigenlijk alle diversiteit die nieuw is, op de korte termijn ontregelt. Diversiteit leidt tot sociale desoriëntatie en wat Putnam omschrijft als 'schildpaddengedrag': mensen trekken zich terug in hun beschermende schild. In een andere metafoor: ze gaan in een fort zitten, omringd door een diepe gracht, trekken de bruggen op en bezien de sociale omgeving met wantrouwen. In hun isolement wordt de buitenwereld steeds bozer. Of hun gevoel van onveiligheid en ontheemding in een globaliserende wereld toegeschreven moet worden aan al-

lochtonen weten ze niet, maar ze zijn in elk geval een makkelijke zondebok. Het enige verweer daartegen is met feiten laten zien dat het probleem dat kiezers zeggen te hebben grotendeels denkbeeldig is. Dat vergt leiderschap en een ander soort lef dan we de afgelopen jaren hebben gezien.

De problemen met criminele jongeren zijn zeker reëel, maar in het grote verband van de Nederlandse samenleving zijn ze beperkt van omvang. Omdat het vaak, maar lang niet altijd gaat om Marokkaanse jongens is dat een onderdeel geworden van het integratiedebat. De hele Marokkaanse gemeenschap wordt ermee besmeurd. Dat is geen goede zaak. De excessen van kleine aantallen rotjongens mogen niet de hele groep worden aangewreven. We roepen ook niet ‘de autochtonen’ voortdurend collectief ter verantwoording voor wat er her en der in Nederland gebeurt. De jongerencriminaliteit is een Nederlands, een maatschappelijk probleem. Het is niet een integratieprobleem, ook al legt het een enorme last op de discussie over integratie.

Gezondheid

Het CBS heeft een onderzoekscategorie toegevoegd aan zijn tweejaarlijkse integratiemonitor: gezondheid. Allochtonen blijken als totaalgroep meer fysieke en geestelijke problemen te hebben dan autochtonen. ‘Op een aantal gebieden,’ zet het CBS er voorzichtig bij. Met name de eerste generatie immigranten heeft een lagere levensverwachting dan de gemiddelde Nederlander.

Onder jongeren blijken de verschillen tussen allochtonen en autochtonen veel kleiner te zijn. Ook dat is niet zo vreemd. Neem een fantastisch Nederlands instituut als de prenatale en zuigelingenzorg via de consultatiebureaus. Die zorgen ervoor dat basisvoorzieningen alle sociale groepen bereiken. Onervaren ouders krijgen vroeg advies en de hier geboren allochtonen kampen minder met gezondheidsproblemen.

De Nederlandse gezondheidszorg staat open voor iedereen, op dat terrein is geen sprake van discriminatie of drempels. Allochtonen maken er ook intensief gebruik van. Daar kunnen we trots op zijn. Als het de doelstelling is om basisvoorzieningen voor iedereen toegankelijk te maken, dan functioneert dit deel van onze verzorgingsstaat uitstekend. Er zijn geen drempels, alle burgers weten wat de voorzieningen zijn en hoe ze te gebruiken.

Natuurlijk zijn er problemen, zoals een gebrek aan allochtone werkers in de zorgsector. Oudere mensen of late immigranten (huwelijkspartners) hebben misschien moeite om te communiceren met verzorgers. Naarmate bejaarde allochtonen meer verzorgingstehuizen nodig hebben en daarin graag ook wat te kiezen hebben, zal blijken dat er een gebrek is aan voorzieningen die speciaal op deze groep gericht zijn. Voorlopig zou het nog weleens een voordeel kunnen zijn dat allochtonen zich meer en langer verantwoordelijk voelen voor hun ouders dan autochtonen inmiddels gewend zijn.

Ook zijn er cultureel bepaalde problemen, zoals het weigeren van behandeling door mannelijke of vrouwelijke artsen. Hoewel dat koren op de molen van de mediabespekers is, gaat het niet om systeemproblemen. Bovendien zal een flink aantal van deze problemen voor de tweede en de derde generatie niet meer bestaan. Naarmate de integratie vordert, verdwijnen ze vanzelf. Tijdelijk lastig maar niet iets om het hoofd over te breken. Veel belangrijker is dat iedereen in het systeem is opgenomen en dat Nederland niet een grote groep onverzekerde gezinnen kent, zoals in de Verenigde Staten, aan wie medische zorg enkel via noodhulp wordt verleend. Toegankelijke ziektekostenverzekeringen horen bij een beschaafd land.

Veel gezondheidsproblemen van de eerste generatie hebben te maken met hun zware werkomstandigheden, de psychologi-

sche nood die een immigrantenbestaan veroorzaakt en slechte eet- en leefgewoonten, die gedeeltelijk het resultaat zijn van een luxer leven in Nederland. Daarbij komt een aantal meegebrachte problemen uit hun jeugd die te maken hebben met de armoedige gezondheidszorg in het land van oorsprong. Overigens hebben allochtonen minder alcoholgerelateerde problemen dan autochtonen en je mag hopen dat ze wat dat betreft hun leeftijdgenoten niet volgen. Kanker komt ook minder voor en dat geldt ook voor de klassieke welvaartsziekten, in elk geval onder Marokkanen.

Nederlandse problemen

Op het terrein van wonen heeft het beleid effect gehad. Of het wijkenbeleid van de huidige regering daar veel aan toevoegt, blijft afwachten. De opwinding over de vermeende segregatie lijkt nogal overdreven. Het is een lelijk woord voor een fenomeen dat zijn eigen oorzaken kent en sowieso lang niet zo vreselijk is als de onheilsprofeten beweren. De goede voorzieningen, met dank aan de verzorgingsstaat, maken dat wonen geen allesoverheersend probleem is, zoals in sommige steden in de Verenigde Staten. We moeten ook niet doen alsof dat zo is, door te lamenteren over segregatie als die feitelijk niet aan de orde is.

Jeugdcriminaliteit daarentegen is ontegenzeggelijk een probleem, een breed maatschappelijk probleem wel te verstaan. Als we het erover eens kunnen worden dat de belangrijkste oorzaken daarvan liggen in de sociaal-economische sfeer, dan is ook meteen duidelijk dat beleid zich daarop moet richten. Groepsbeleid of zelfs specifiek integratiebeleid dient geen enkel zinnig doel. Het biedt een schijnoplossing.

De gezondheidszorg mag dan voortdurend onder vuur liggen, hij functioneert behoorlijk goed en dient de integratie prima. Zuigelingen­zorg is goed voor iedereen en helpt, zoals inder-

tijd ook de bedoeling was, vooral sociaal-economisch zwakkere gezinnen, ten bate van het grote geheel. Dat is precies het soort solidariteit waarvoor de verzorgingsstaat bedoeld was.

WAT GOED GAAT

- De woningvoorraad is heel behoorlijk.
- Allochtonen zijn tevreden met hun woonomstandigheden.
- Wijken zijn beter gemengd dan we denken.
- De tweede generatie gedraagt zich op de woningmarkt niet veel anders dan autochtonen.
- De toegang tot de gezondheidszorg is open.

WAT BETER KAN

- De jeugdcriminaliteit onder allochtonen is veel te hoog.
- Er is te weinig gezinscontrole.
- De stigmatisering van bevolkingsgroepen is het gevolg van de misdragingen van een beperkt aantal leden van die groep. Dat is onterecht.
- De eerste generatie immigranten heeft een lagere levensverwachting.
- De gezondheidszorg stelt specifieke eisen.

Politiek

‘We voeren in de gemeenten geen aparte campagne om allochtone zieltjes te winnen. We voeren gewoon algemene campagnes. Wel houden we er rekening mee dat er voldoende allochtonen op onze kieslijsten staan.’

EEN PVDA-WOORDVOERDER IN HET *NEDERLANDS DAGBLAD*,

22 FEBRUARI 2006

In 2004 onderzocht een parlementaire commissie onder leiding van vvd-Kamerlid Stef Blok de integratie van allochtonen in Nederland. Een van de gehoorde deskundigen, Rinus Penninx, wees op de samenstelling van de commissie om duidelijk te maken dat het met de evenredige vertegenwoordiging van allochtonen in de politieke instituties lang niet slecht ging. Hij stelde vast dat van de oorspronkelijke zes leden van de commissie er drie allochtoon waren: Nirmala Rambocus (CDA), geboren in Suriname; João Varela (LPF), een Kaapverdiaanse immigrant die op zesjarige leeftijd naar Nederland kwam en Ali Lazrak (SP), een Marokkaanse Nederlander. De laatste stapte overigens al vrij snel weer uit de commissie, omdat hij vond dat de onderzoekers wegens belangenverstrengelingen niet objectief waren. Penninx had volstrekt gelijk met zijn observatie.

Het Nederlandse parlement heeft al tamelijk lang een sterke vertegenwoordiging van allochtonen, afkomstig uit alle etnische groepen van enige omvang. De politici zijn redelijk verdeeld over de grote partijen. In 2003 ging het volgens het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) om dertien parlementsleden,

in 2006 waren het er twaalf. Het parlement dat in 2002 werd gekozen, tijdens ‘de Fortuyn-verkiezingen’, telde zeventien allochtonen (elf procent). In 2007 was Fatma Koser Kaya van D66 de enige die vanuit een onverkiesbare plek op haar kieslijst (nummer 6) met voorkeurstemmen het parlement bereikte. Alle anderen stonden op verkiesbare plaatsen.

Met acht procent van de Kamerleden zijn allochtonen in het parlement evenredig vertegenwoordigd. Op landelijk niveau gaat het dus goed. Beter dan in bijvoorbeeld de Verenigde Staten of Groot-Brittannië, waar de volksvertegenwoordiging allesbehalve representatief is. Ironisch genoeg danken we dat succes aan de weinig democratische manier waarop in Nederland kieslijsten tot stand komen. Terwijl kandidaten in Amerika of in Engeland per kiesdistrict een gevecht van één tegen één moeten aangaan, is het bij ons zaak zo hoog mogelijk op de lijst van een partij te komen. Dat leidt tot heel andere processen. Aangezien alle politieke partijen proberen een representatief aantal etnische vertegenwoordigers op die lijsten te krijgen, komen allochtonen in Nederland gemakkelijker in aanmerking voor een verkiesbare plaats dan in Angelsaksische landen. Overigens heeft dat met name op gemeentelijk niveau soms geleid tot grote problemen, omdat onbekwame of politiek niet-geteste kandidaten op onverkiesbare plekken werden gezet en vervolgens met voorkeurstemmen werden gekozen. Maar het resultaat is wel dat de democratie in Nederland een respectabele vertegenwoordiging van de verschillende etnische groepen kent.

Kijken we naar het stemgedrag, dan is de situatie sterk aan het veranderen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 stemde de overgrote meerderheid van de allochtonen op de PvdA: meer dan tachtig procent volgens een steekproef in vier grote steden, gehouden door Jean Tillie en anderen. Hoewel minder dan vroeger gebruikten allochtonen nog steeds vaak een

voorkeurstem. Van de PvdA-gemeenteraadsleden is nu zo'n negen procent allochtoon, deels via die voorkeurstemmen. Dat leidde direct na de succesvolle verkiezingen in 2006 tot bezorgde geluiden van Wouter Bos over de kwaliteit van zijn eigen raadsleden. Die zorgen konden in 2010 weleens voorbij zijn, want er lijkt zich een kentering aan te dienen. Bij de Europese verkiezingen van juni 2009 liep het percentage allochtonen dat op de PvdA stemde behoorlijk terug. Bij die verkiezingen bleek zo'n twaalf procent op D66 te stemmen, een partij die vooral bij de tweede generatie een alternatief lijkt te zijn voor de PvdA of de SP. De opkomst van allochtonen steeg bij de laatste verkiezingen sterk: bij de parlementsverkiezingen van 2006 stemde bijna zeventig procent van de kiesgerechtigde allochtonen, tegen iets meer dan tachtig procent van de autochtonen.

Kamerlid Nebahat Albayrak en de Amsterdamse wethouder Ahmed Aboutaleb – na een korte periode als staatssecretaris van Sociale Zaken werd hij in 2008 burgemeester van Rotterdam – traden toe tot de regering, een hoogtepunt van de voortschrijdende integratie. Het is een duidelijk teken dat allochtonen succesvolle carrières kunnen opbouwen. Personen die als rolmodel fungeren, zijn van groot maatschappelijk belang, vooral in een rol waarin ze het algemeen belang en niet een of ander groepsbelang dienen. Daarom was het relevant dat ze in de regering niet werden opgezaald met minderhedenportefeuilles. Toen Aboutaleb net was benoemd, kreeg dat aspect in de media veel aandacht. Had hij niet integratiebeleid onder zijn hoede moeten nemen? Zelf leek Aboutaleb verstandig genoeg om tevreden te zijn met een positie buiten het integratiebeleid. Als burgemeester van Rotterdam is hij op een ander niveau een rolmodel, waarschijnlijk belangrijker en in elk geval zichtbaarder.

Participatie

Allochtonen die hun plek hebben gevonden, gaan volgens politicoloog Jean Tillie als vanzelf hun sociale kapitaal benutten en participeren in de politiek. De onderzoeken van Meindert Fennema, Jean Tillie en anderen laten zien dat participatie in hechte zelforganisaties (organisaties die zijn opgezet en geleid worden door immigranten en hun nakomelingen; Turken zoeken elkaar in dergelijke verbanden op, meer dan Marokkanen) bijdraagt aan politieke participatie in brede zin. Zij concluderen dat vanaf 1986 het aantal allochtone gemeenteraadsleden in de grote steden aanmerkelijk is gestegen. Partijen als GroenLinks en het CDA hebben een actief beleid gevoerd om allochtonen aan te trekken, maar ze deden dat nadrukkelijk niet via de etnische organisaties.

Vanaf het begin zijn de Turkse Nederlanders beter geweest in het opzetten van netwerken en het gebruiken van de Nederlandse institutionele structuur. Op die manier socialiseren ze leden in de politieke cultuur van Nederland en bieden hun de mogelijkheid om informatie over het politieke bedrijf te vergaren. Marokkaanse participatie in de politiek gebeurt meer op persoonlijke titel, althans niet vanuit het Marokkaanse middenveld, want dat is er niet. Het verklaart misschien waarom Marokkanen op landelijk niveau ondervertegenwoordigd zijn.

Terugblikkend zijn Fennema en Tillie helemaal niet zo negatief over het opbouwen van organisaties op etnische grondslag, zoals dat in de eerste fase van 'integratie met behoud van eigen cultuur' gebeurde. Ze betogen dat etnische gemeenschappen een 'civiliserende werking' hebben, dat ze meehelpen aan de integratie. Als je groepsidentiteiten erkent, zoals gebeurde toen we nog verzuild dachten over de allochtonen, bevordert dat aantoonbaar de politieke integratie van immigranten. Sowieso vermindert dat het sociale isolement van de radicale elementen

in een gemeenschap, omdat die zo verleid worden om te participeren. Bovendien zijn er ‘vertegenwoordigers’ die opgeroepen kunnen worden om een rol te vervullen. Kortom, het oorspronkelijke beleid was minder slecht dan nu alom wordt betoogd.

Het bezwaar is dat zo een laag van organisatorisch gemachtigden ontstaat – de mensen van het middenveld, van organisaties en moskeeën – en niet van de vertegenwoordigden zelf. Maar is dat niet de essentie van het Nederlandse systeem? In elk geval besloten bestuurders indertijd deze organisaties te steunen. Dat leverde ‘aanspreekpunten’ op in de moslimsfeer, mensen die in besturen zaten, ontvangers van subsidie. De ironie was dat de vertegenwoordigers, de aanspreekpunten, niet helemaal representatief waren. Zo bleken ze al snel meer seculier dan hun directe omgeving. Wel wisten ze hun subsidietrekkracht op volleerd bureaucratische wijze in stelling te brengen, waardoor ze in hun gemeenschap meer macht kregen dan hun feitelijk toekwam. Maar opnieuw, dat is in autochtone organisaties niet veel anders.

Gemeenteraden

Het wordt interessant om te zien wat voor reactie er komt bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2010. Al in 2006 bleek de participatie behoorlijk te zijn opgelopen. Toen leidde dat tot een flinke winst voor de PvdA. Dat zou in 2010 anders kunnen uitpakken. Na de publicatie van en discussies over de tamelijk bruuske PvdA-integratienota, begin 2009, vol met ‘wij’ en ‘zij’, zouden allochtonen hun stem weleens op een andere partij kunnen uitbrengen. Ongetwijfeld gaan andere partijen inspelen op de ontevredenheid over de PvdA.

Een aantal politici van etnische afkomst weigert zich te laten ‘gebruiken’ als woordvoerder van een allochtoon deel van de samenleving. Ze hebben geen zin steeds als allochtoon benaderd

te worden als hen om een opinie wordt gevraagd en weigeren die vraag daarom met enige regelmaat te beantwoorden. Hoewel dat begrijpelijk is, is het ook jammer, want het zou juist heel normaal moeten zijn dat een Marokkaans-Nederlands of Turks-Nederlands Kamerlid zich uitspreekt over onderwerpen die raken aan immigratie en integratie. Alle partijen nemen standpunten in over belangen van sociale groepen, waarin zich veel (potentiële) kiezers bevinden: de boerenlobby in het CDA, de vakbondsclub in de PvdA en de autolobby in de VVD, om maar een paar voor de hand liggende voorbeelden te noemen.

Onmiskenbaar heeft Nederland een heel eigen ontwikkeling doorgemaakt, het afgelopen decennium, van politiek correct problemen ontlopen tot politiek correct problemen benoemen. Inmiddels is het in Nederland vaste prik om te vertellen hoe erg het was in het verleden, wiens schuld dat was en hoe moedig jij nu bent door de dingen bij de naam te noemen, ook al deelde je vijftien of twintig jaar geleden net zo goed de toenmalige brede consensus. Het probleem is dat op deze manier reëel bestaande tegenstellingen en problemen worden aangescherpt tot een onrealistisch niveau. Als alle keuzes elkaar uitsluiten of een *zero sum game* zijn, dan wordt het lastig om afspraken te maken of compromissen te sluiten. Zeker als bij het poneren van stellingen – een uitwisseling van argumenten is het niet echt – ook de laatste fatsoensnormen het moeten ontgelden.

Actief burgerschap

Politieke participatie past bij uitstek in de door de regering breed neergezette norm voor actief burgerschap. In de meest recente nota wordt actief burgerschap opgevoerd als een doel van het emancipatiebeleid. Inhoudelijk vallen er nogal wat kanttekeningen te zetten bij deze nota, maar eindelijk laat de regering zien dat integratiebeleid alle burgers aangaat en niet al-

leen allochtone burgers. Het gros van de Nederlanders voldoet immers niet aan de gestelde norm van actief burgerschap. De meeste mensen zal het een zorg wezen wat er om hen heen gebeurt. Ze kankeren wel, maar doen weinig of niets om er iets aan te veranderen. Politieke partijen hebben weinig leden, sommige doen het zelfs helemaal zonder. Kortom, burgerschap is voor veel Nederlanders een problematische notie.

Op wel meer plekken is vast te stellen dat het zelfbeeld van Nederlanders afwijkt van de dagelijkse werkelijkheid. Hoe geëmancipeerd is de Nederlandse burger? Is iedereen in Nederland genezen van vooroordelen tegen homo's of Joden? Dat is de officiële lijn, maar in de praktijk kon dat nog weleens tegenvallen. De weldenkende elite reageert dan ook verkrampd in het beschermen van wat formeel bereikt is. Zo meten activisten voor homo-emancipatie ieders vrijzinnigheid af aan concrete activiteiten, zoals bijvoorbeeld deelname aan en enthousiasme voor de Gay Pride in Amsterdam. Wie dat een overwegend smakeloze, overdreven en weinig interessante exhibitie van seksuele voorkeur vindt, is volgens homoactivisten ongeëmancipeerd. Van de weeromstuit pleit stadsdeelvoorzitter Ahmed Marcouch van Slotervaart voor een Gay Pride in zijn stadsdeel. Daarmee 'bewijst' hij zijn ruimdenkendheid.

Dit is de plek om een aantal moeilijk te categoriseren onderwerpen aan de orde te stellen, waarover in de politiek voortdurend rumoer ontstaat. Soms terecht, maar veel vaker gaat het nergens over of worden de trommen van het populisme geroffeld, met heilige verontwaardiging over problemen die niet of nauwelijks voorkomen of die helemaal niets met integratie te maken hebben. Neem vrouwenbesnijdenis, altijd goed voor oprechte opwinding (die de besnijdenis van jongens nooit ten deel valt). Vrijwel iedereen is het erover eens dat vrouwenbesnijdenis verwerpelijk is, een aantasting van de integriteit van het li-

chaam zonder toestemming van degene die het ondergaat. Daar hoeven we geen debat over te voeren. Sterker, daar is geen discussie over. Er zijn geen noemenswaardige verdedigers van vrouwenbesnijdenis en in Nederland is de praktijk verboden. Zelfs als ouders de ingreep in het buitenland laten plaatsvinden, kunnen ze hier voor verminking worden vervolgd.

Als we er toch over discussiëren, dan is het omdat scherp-slijpers vrouwenbesnijdenis graag koppelen aan de islam. Zelfs een polemist als Christopher Caldwell misbruikt het onderwerp in zijn boek *De Europese revolutie*, op deze manier: kijk, daar heb je weer die achterlijke islam met zijn vrouwenbesnijdenis. Door die koppeling te maken, vervuilen de anti-islambrigades het publieke debat. Maar vrouwenbesnijdenis is gewoon verboden in Nederland. Of de maatregelen om te voorkomen dat ouders uitwijken naar het buitenland wat uithalen, is moeilijk te overzien. Maar we hoeven over dit onderwerp geen geloofsdiscussies te voeren.

Twintig jaar geleden toonden Shadid en Van Koningsveld in hun boek *De mythe van het islamitische gevaar* al aan dat vrouwenbesnijdenis met geloof niets te maken had. Het is geen islamitisch voorschrift maar een cultureel fenomeen, beperkt tot een aantal Afrikaanse landen. Zo worden wel meer culturele zaken onterecht aan geloof gekoppeld. Zoals de socioloog Abram de Swaan opmerkte: gelovige mannen slaan hun vrouwen niet omdat de Koran dat voorschrijft, maar omdat ze afkomstig zijn uit stamverbanden in een agrarische, pre-industriële samenleving, waarin de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen hoogst ongelijk zijn. In China, Latijns-Amerika, Afrika en India worden vrouwen net zo vaak gekleineerd, achtergesteld en geschoffeerd. Daar heb je Allah en zijn profeet helemaal niet voor nodig. De Swaan voegde eraan toe dat Ayaan Hirsi Ali er beter aan had gedaan zich tegen het patriarchaat te keren in plaats

van tegen de religieuze rechtvaardiging waarvan een deel van dat patriarchaat zich bedient. En zoals H.J. Schoo schreef, voor hij zich verloor in de strijd tegen de ‘multiculturalisten’: ‘Vrouwvijandigheid, xenofobie en homohaar zijn geen monopolies van de islam. Het christendom en de westerse samenleving kenden en kennen deze kwalen evenzeer.’

Een ander voorbeeld van het schaamteloos uitbuiten van latente anti-islamgevoelens is de vermeende dreiging van ‘het invoeren van de sharia’ die politici als Geert Wilders en het voormalige vvd-Tweede-Kamerlid Arend Jan Bokestijn regelmatig van stal halen. Ze doen alsof de warhoofden die zeggen de sharia te willen invoeren een trend of beweging zijn. Er is geen groep in Nederland, zelfs geen klein groepje, die voor een sharia pleit. Het is wat de Amerikanen een *straw dog* noemen: een doelwit dat je zelf opstelt om het vervolgens met veel bombarie omver te schoppen. Hetzelfde geldt voor handen schudden, boerka’s, koranlessen en ander klein bier.

Algemener gesteld: waarom zouden we discussiëren over wat mensen geloven, of het nu geloof is in wedergeboorte, de menswording van Christus, de onfeilbaarheid van de paus of de heiligheid van een boek? Geloof leent zich per definitie niet voor discussie. Belangrijker is dat mensen in een volwassen samenleving beoordeeld worden op wat ze doen, niet op wat ze geloven. Als gelovigen echt geloven, is daarover geen debat mogelijk. In die zin heeft de sgp gelijk dat ze niet over haar waarden wil debatteren. Waarom zouden gelovige katholieken wel met een ongelovige in debat gaan over abortus, euthanasie of seks voor het huwelijk? Waarom discussiëren met streng gereformeerden over de letterlijke uitleg van de Bijbel? Mensen hebben een geloof of niet, maar dat heeft geen betekenis voor de rechten en plichten die ze als burgers hebben.

Nederland is erg flexibel in het rekening houden met het ge-

loof. Zo is het bepaalde groepen toegestaan dat ze geen polio-vaccinaties accepteren, terwijl die voor ieder ander verplicht zijn. Of kunnen aanhangers van een bepaald geloof zonder aansprakelijkheidsverzekering rijden, ook al moet ieder ander zo'n verzekering wel hebben. Een discussie over de vraag of dat verstandig is of niet, dát is een maatschappelijke discussie. De samenleving vereist dat mensen iets doen, namelijk vaccineren of zich verzekeren, maatschappelijk georganiseerde dingen. Het kan ter discussie staan of dat verplicht moet zijn of niet. Maar het wordt lastig om een verbod op gedachten in te voeren: mensen verplichten om niet na te denken over sharia of jihad, zoals pvv-leider Wilders wenst. Dat kan alleen gerealiseerd worden met de gedachtepolitie in een land dat de rechtsstaat overboord heeft gezet.

In onze samenleving hebben mannen en vrouwen gelijke rechten. Dat staat in de wet en kan worden afgedwongen. Maar het is niet verplicht voor fundamentalistische christenen, orthodoxe joden of conservatieve moslims om te vinden dat mannen en vrouwen gelijkwaardig zijn. Iedere concessie van die groepen zou onoprecht zijn. Ze vinden dat de seksen ongelijkwaardig zijn en in onze samenleving mogen ze dat vinden. Maar ze moeten zich wel aan de wet houden en de samenleving kan verlangen dat ze mannen en vrouwen gelijk behandelen als burgers dat recht claimen. Als vrouwen toch lid willen worden van een politieke partij die hen niet als gelijkwaardig beschouwt, kunnen ze dat besluit heel best zelfstandig nemen.

Nederland is niet hét verlichte land van de wereld en gelijkwaardigheid van man en vrouw is helemaal niet zo'n diep gevoelde waarde in westerse democratische samenlevingen. Als dat wel zo was, waren de diverse feministische golven overbodig geweest. Hetzelfde geldt voor de acceptatie van homo's. We doen alsof dat een fundamentele, diep gevoelde waarde is, inhe-

rent aan onze samenleving. Maar dat is niet zo. Het recht is bevochten en heeft, gelukkig, daarna ook minder verlichte lieden de ogen geopend. Maar dat wil niet zeggen dat tegenwoordig de hele samenleving iemands seksuele geartheid zonder meer accepteert. We weten wel beter. Ongeacht die acceptatie of de afwezigheid ervan: in de wet is vastgelegd dat discriminatie niet is toegestaan. In Staphorst, Blerick en Putten mogen ze daar heel anders over *denken*, maar ze mogen niet anders *handelen*.

In een democratische samenleving mogen spanningen bestaan tussen vrijheid van geloof, van geweten, van denken en van opinie. We eisen geen conformiteit op straffe van. De conclusie kan dan alleen maar zijn dat elke discussie over 'de islam' of over geloof in het algemeen nutteloos en irrelevant is. Nutteloos, omdat de inhoud van geloof niet ter discussie staat. Irrelevant, omdat we mogen geloven wat we willen. Gelovigen zijn burgers, medeburgers in deze samenleving. Op hun burgerschap en hun daden mogen burgers worden aangesproken. Als gedrag botst met de rechtsstaat, is dat geen probleem om over te discussiëren, maar om het recht en de wet op toe te passen.

Eerwraak is ook zo'n vlag die uiteenlopende ladingen dekt. Er zijn gevallen bekend van broers die de vermeende ontering van hun zussen wreken. Dat moet bestraft worden zoals iedere andere moord of doodslag aangepakt wordt. Maar er zijn betrekkelijk weinig gevallen die als eerwraak gekwalificeerd kunnen worden. Een bekend geval van de moord op een studerende vrouw in Alkmaar bleek niet veel meer dan jaloezie van een teleurgestelde en gefrustreerde echtgenoot. Ook eerwraak is niet een probleem waarover we ons dagelijks het hoofd hoeven te breken.

De zogenaamde 'islam'-discussie heeft niets met de uitwisseling van standpunten of ideeën te maken. Het is een campagne om mensen met een bepaalde culturele achtergrond verdacht te

maken. Geen politicus zou de algemene uitspraken die dagelijks over 'de moslims' worden gedaan over 'de Joden' willen doen. Wilders zegt alleen maar over 'de islam' te spreken, maar dat is een sofisme. In sommige opzichten lijkt de *framing* van het debat in termen van 'de islam' op wat veel immigrantengroepen in Amerika overkwam. Daar ging het in raciale termen. Immigranten werden neergezet als 'zwarten' of in elk geval het rassenequivalent daarvan. Een Ierse dronkenlap was dan wel niet zwart, maar door de associatie met de op dat moment laagste groep in de samenleving, konden de anti-immigratie-activisten de Ieren aan zwarten koppelen. Dat maakte het een stuk gemakkelijker, want ineens wist iedereen waar het over ging: inferieur volk. We mogen niet accepteren dat onze integratiediscussie zo wordt vervuild. Als dat het niveau is waarop we debatteren, dan hebben we een veel groter probleem dan we dachten.

Burgemeester Job Cohen, de favoriete kop van Jut voor de anti-islambrigades, heeft het mooi geformuleerd. Volgens Cohen hebben we onze nieuw verworven secularisatie zo verabsoluteerd, dat ze bij botsingen met een nieuwe godsdienst leidt tot onbehagen en conflict. 'Of misschien met godsdienst in het algemeen,' voegde hij eraan toe, want onze oude godsdiensten zien we eigenlijk niet meer op die manier. Daar hebben we geen problemen meer mee, blijkbaar.

Overheidsbeleid

Ten slotte in dit hoofdstuk over politiek nog een paar opmerkingen over de rol van de overheid bij integratie. Het zijn uiteindelijk de politici die 'iets willen doen', die beleid maken en oplossingen voorstellen. De commissie-Blok stelde dat de integratie grotendeels geslaagd was, maar dat overheidsbeleid daarbij geen grote rol had gespeeld. De combinatie van deze twee conclusies was onaanvaardbaar voor de rest van de politiek. Door te conclu-

deren dat de rol van de overheid irrelevant was, tekende de commissie-Blok zijn doodvonnis. De politiek laat zich niet ongestraft buitenspel zetten. Nog voordat de inkt van het rapport droog was en nog voordat veel critici het omvangrijke document hadden gelezen, werd het afgeserveerd.

Het is onderdeel van een breder probleem: de rol van de overheid in het algemeen. Maar als we ons beperken tot integratiebeleid, dan was de conclusie van de commissie-Blok helemaal niet zo verrassend. Al in 2001 was de WRR kritisch over de rol van de overheid in het integratiebeleid (en over overheidsbeleid in het algemeen). De WRR stelde dat als op een zeker moment blijkt dat de effectiviteit en de effecten van een bepaald beleid onduidelijk zijn, dat vrijwel nooit leidt tot verbetering van het bestaande beleid, maar meestal tot politieke druk om met nieuw beleid te komen. Niet uitvoeren waar men mee bezig was, maar weer iets anders proberen, wat vervolgens ook niet afgemaakt wordt. Juist in de tijd dat ‘maakbaarheid’ officieel uit de mode was, kreeg de overheid steeds maar weer nieuwe taken in de maag gesplitst, de ene nog onuitvoerbaarder dan de andere.

In zijn in 2008 door het SCP uitgegeven proefschrift *De sociale pijler. Ambities en praktijken van het grotestedenbeleid*, velt Jeroen Hoenderkamp een vernietigend oordeel. Hij stelt vast dat het voeren van een ambitieus en omvangrijk sociaal beleid behoort tot de kern van onze nationale identiteit. Zelfs als het rendement van dat beleid laag is, blijft het draagvlak ervoor onverminderd groot. De Nederlandse samenleving, zegt Hoenderkamp, ‘kent een egalitaire, sociale, feminiene cultuur die onder andere tot uiting komt in een breed gedragen afkeer van “Amerikaanse toestanden”’. Nederlanders willen graag een ‘sociale samenleving waarin zorgzaamheid, delen, solidariteit, respect en tolerantie kernwaarden zijn, aldus Hoenderkamp. Tegelijkert-

tijd bestaat er een sterk bewustzijn van de onmacht van de overheid op dit terrein, of misschien van de overheid in het algemeen.

Entzinger en Fermin komen met een soortgelijke klacht. Zij wijten het gebrek aan beleidsresultaat aan de drang van opeenvolgende kabinetten om zich op dat terrein te profileren. Daarom moest het beleid telkens radicaal omgegooid worden. Steeds probeerde het kabinet aan een vermeend volksgevoel tegemoet te komen. Niets werd afgemaakt. Altijd moest weer iets anders op touw gezet worden. Integratiebeleid, wat dat ook mocht zijn, werd van het ene departement naar het andere verhuisd, als een kleefbal waar je vanaf probeert te komen. Ambtenaren verhuisden mee of schoolden zich om, om vier jaar later weer ergens anders terecht te komen met een nieuwe, geheel verbeterde opdracht.

Elders in zijn proefschrift constateert Hoenderkamp dat gemeentelijk beleid vooral veel nota's produceert en voornamelijk reageert op maatschappelijke druk. Daarom worden beleidsoplossingen voorgesteld waarvoor geen enkele reden is om aan te nemen dat ze nuttig of zelfs maar relevant zouden zijn. De verantwoordelijke politici kunnen dan tenminste laten zien dat er wat gebeurt, ook al is het niet meer dan het produceren van geschreven papier.

Als de overheid iets onderneemt, dan doet ze dat zonder goed te weten wat werkt. Dat komt doordat de problemen lastig zijn, moeilijk te definiëren en nog moeilijker te vatten in beleidsdoelstellingen. Hoenderkamp noemt het 'wicked problems', pestproblemen. De meest gebruikte oplossing is het afvuren van een schot hagel, zodat altijd wel iets getroffen wordt en altijd wel ergens een succesje kan worden geclaimd. De interventies zijn licht en de resultaten navenant. Noem het Postbus 51-beleid: veel voorlichting, veel uitleg, onmeetbare re-

sultaten en een vaag, niet onderbouwd gevoel dat je tenminste wat gedaan hebt.

Hoenderkamp stelt ook de ‘hindermacht’ van betrokkenen in de Nederlandse beleidscultuur aan de orde. Daardoor duurt alles lang en wordt alles stroperig. Het leidt tot niets anders dan suboptimale compromissen. De politieke druk om te handelen is enorm. Doe wat. Regel het. Los het op. Maar ‘sturen op resultaten’ is vrijwel onmogelijk. In het geval van integratie, die Hoenderkamp speciaal heeft bestudeerd, verheft de bureaucratie het middel al snel tot doel. Organisaties proberen budgetten te krijgen of te consolideren, leiding te geven, macht te vergroten, kortom alles te doen wat organisaties doen om zichzelf gewicht te geven. Hoenderkamp verwijst naar de situatie in Gouda waar een zogenoemd ‘oudkomerbeleid’ werd georganiseerd, enkel en alleen omdat er een potje was ‘dat de gemeente niet mocht laten lopen’. Vervolgens vlogen diverse afdelingen elkaar in de haren over de vraag wie het geld mocht uitgeven. In Amsterdam is sprake van een permanente strijd tussen stadsdelen en de centrale stad. En overal weet iedereen dat ‘een plan’ een voorwaarde is voor geld uit Den Haag. Dus maken ze een plan.

Hoenderkamp stelt vast dat overheidsbeleid eigenlijk niet anders kan dan doormodderen, omdat ‘niets doen geen optie is’. Net als bij files of andere heikele problemen wordt niet geaccepteerd dat een historisch gegroeid probleem simpelweg niet valt op te lossen. Hoenderkamps analyse biedt angstwekkend leesvoer over het grotestedenbeleid. Het is niet zo dat er niets wordt bereikt. Ongetwijfeld heeft het enig effect, van taalcurssussen tot barbecues en straatfeesten. Maar de verwachtingen van succes zijn al bij voorbaat laaggespannen en het rendement van geïnvesteerd kapitaal is laag, te laag om gerechtvaardigd te zijn, te laag om staande te houden dat het effect heeft.

Een van de schijnbare winstpunten van de jaren zeventig en

tachtig was het besef dat de samenleving niet maakbaar is. Sommige problemen laten zich niet oplossen met beleid. En zodra er blauwdrukken voor gecompliceerd beleid worden ontworpen, is de creativiteit snel verdwenen en raken allerlei natuurlijke processen gecompromitteerd. Bovendien zijn ook de mooiste plannen vaak niet uitvoerbaar of hebben ze onaantrekkelijke en onvoorziene neveneffecten. Iedereen leek dat te beseffen, iedereen leek wijs geworden. Maar terwijl politici luidkeels bezweren dat ze niet zo naïef zijn om in die maakbaarheid te geloven, doen ze eindeloos voorstellen om de overheid van alles en nog wat te laten oplossen. Ze zijn hardleers.

WAT GOED GAAT

- Allochtonen zijn goed vertegenwoordigd in het parlement.
- Allochtonen zijn goed vertegenwoordigd in gemeenteraden.
- Nederlandse partijen zijn zich bewust van de noodzaak om allochtonen te engageren.
- Er zijn steeds meer rolmodellen.
- Het resultaat van zelforganisatie is positief.
- Het bewustzijn ontwaakt dat maakbaarheid beperkt is (zonder dat dat veel verandert).

WAT BETER KAN

- Vertegenwoordiging via moskeeën en organisaties moet representatief zijn.
- Een negatieve teneur in de politiek maakt het lastig om al polderend allochtonen te laten participeren.
- Nederlanders hebben een onrealistisch beeld van zichzelf als een progressief en ruimdenkend volk.
- Het ‘debat’ over ‘de islam’ zuigt alle zuurstof weg.
- De overheid wil veel te veel beleid maken.

WAT BETER KAN

- De politiek wil zich te veel profileren op actueel terrein, ook als daar niets te doen valt.
- Overheidsbeleid wordt slecht geëvalueerd.

Trouwen en man-vrouwrelaties

‘Van jongs af aan was het bij ons thuis de omgekeerde wereld. Meestal hoor je: “Wanneer ga je trouwen?” Ik hoorde van mijn ouders: “Niet trouwen! Ga naar school, ga studeren, maak iets van je leven!”’

SAMYA, MAROKKAANS-NEDERLANDSE VROUW, 27 JAAR,
GECITEERD IN HET ONDERZOEK VAN OUAFILA ESSAYAH, 2007

In een radioreclame voor een onlinedatingservice zegt een man met een stem die lijkt op die van premier Balkenende uitdagend: ‘Deze boodschap is niet bedoeld voor wie hij... niet bedoeld is. Durft u het aan? Dating, alleen voor hogeropgeleiden.’ Los van de kwaliteit van het script, *what else is new?* Was het niet altijd al zo dat mensen hun partners zoeken uit dezelfde sociale klasse, bij voorkeur met hetzelfde geloof, dezelfde opleiding, dezelfde achtergrond? Enigszins weemoedig merkte demograaf Jan Latten in 2005 in zijn oratie *Zwanger van segregatie* op dat dokters vroeger tenminste nog regelmatig met hun assistente trouwden. Tegenwoordig kiezen ze voor een collega. Hij gebruikte het als opstapje om te betogen dat de segregatie in Nederland is toegenomen, zowel naar klasse als naar etnische afkomst.

In een langdurige relatie hebben partners meer dingen wél dan niet gemeen. Sociaal-economische en culturele elementen spelen daar een belangrijke rol in. Het kan dus geen grote verrassing zijn dat veel kinderen en kleinkinderen van immigranten binnen hun eigen gemeenschap trouwen. Niettemin is er

nogal wat verschil tussen de vier klassieke groepen. Turken en Marokkanen trouwen bijna allemaal binnen hun eigen groep, Surinamers en Antillianen huwen veel vaker met partners die niet tot hun eigen gemeenschap behoren. Dat verbaasde de Amerikaanse socioloog John Mollenkopf weer, die niet zo gewend was aan interraciale huwelijken, maar interetnische huwelijken wél heel gewoon vond.

Conflict ouders

Trouwen buiten de eigen groep is nog steeds ongebruikelijk, zeker als die groep een geloof, sociale klasse of etniciteit gemeenschappelijk heeft, zoals bij allochtonen het geval is. Voor de eerste generatie Turken en Marokkanen bestond het vraagstuk niet: zij haalden veelal later hun gezin naar Nederland. Maar hun kinderen en kleinkinderen, geboren en opgegroeid in Nederland, hebben een ruimere keuze. Althans, zo lijkt het. Maar zo gemakkelijk is het potentiële aantal partners niet uit te breiden. De kans is groot dat een partner van buiten niet hetzelfde geloof heeft. Dat is voor de partners een probleem en het garandeert haast een emotioneel conflict met de ouders.

Hoewel dat proces voor autochtonen uit duidelijk omschreven groepen, zoals leden van zwartekousengemeenschappen, Jehova's of zelfs Friezen, niet veel anders is, wordt het vaak gezien als een recent probleem dat te maken heeft met de onvolkomen integratie van allochtonen. Voor mensen die het staartje van de verzuiling hebben meegemaakt, klinkt het verhaal maar al te bekend. Veertig, vijftig jaar geleden trouwden weinig Nederlanders met iemand van een ander geloof. Het motto was eenvoudig: twee geloven op één kussen, daar slaapt de duivel tussen. Dat zei de pastoor, dat zei de dominee en dat zeiden de ouders. En jongeren handelden ernaar.

Niet alleen de naar geloof of levensovertuiging georganiseer-

de zuilen probeerden hun mensen binnenboord te houden. Er waren klassenlijnen, regionale en zelfs dorpslijnen die niet werden overschreden. Indertijd ontstonden de grootste kermisruziezies als jongens uit een nabijgelegen dorp een lokaal meisje veroverden. Dat kon leiden tot flinke kloppartijen. Naar de mode van die tijd werden jongens als veroveraars gezien en de veroverde meisjes als verraadsters. En de kloppartij als deel van de kermislol.

Zelfs de meest ruimdenkende ouders zien voor hun kinderen graag een partner die niet te veel afwijkt van wat ze gewend zijn. De drang om relaties binnen de groep te zoeken, is sterk en blijft lang bestaan. Vandaar dat gemengd huwen, of *intermarriage* zoals sociologen trouwen buiten de groep noemen, zowat het laatste stadium van integratie is. Het gebeurt niet al te snel. Logisch, want naast het koesteren van het geloof is trouwen binnen de gemeenschap dé manier om een immigrantengroep bij elkaar te houden, en dat willen ouders graag. In het thuisland van de ouders bestonden daarvoor belangrijke redenen: erfrecht en bescherming van groepsbelangen. Maar ook als die formele redenen niet meer gelden, blijft het gedragspatroon bestaan. Druk van de ouders of van de gemeenschap is daar lang niet altijd voor nodig, meestal niet zelfs.

In de westerse wereld is de partnerkeuze een individuele zaak geworden. Dat geldt voor de voormalig verzuilde Nederlanders en zal ook steeds meer opgaan voor allochtonen. Een vrijere partnerkeuze betekent overigens niet automatisch dat allochtonen buiten hun groep trouwen. Oude klasse- of geloofsgrenzen overleven ook bij autochtonen nog steeds. Wat wel veranderde, is de praktijk om partners uit het land van de ouders te halen. Als de partner uit dezelfde groep komt, is dat toch steeds vaker uit Nederland.

Huwelijksmigratie

De laatste jaren deden importhuwelijken veel stof opwaaien. Door het laten overkomen van steeds nieuwe immigranten als huwelijkspartners moet het proces van integratie telkens een stap terugdoen, moeten partners opnieuw de taal leren en wennen aan Nederland. En er blijven altijd gezinnen waarin de kinderen opgroeien met minstens één ouder die geen Nederlands spreekt. Dat proces is in 2003 beschreven door Erna Hooghiemstra in haar proefschrift over huwelijksmigratie, *Trouwen over de grens*. Ze stelde vast dat aan de immigratie uit Turkije en Marokko geen eind was gekomen met de hereniging van de meeste immigrantengezinnen in Nederland. Ook de in Nederland geboren tweede generatie bleek in overgrote meerderheid huwelijkspartners uit het land van de ouders te halen, ook al was op dat moment de groep mensen die daar oud genoeg voor waren nog beperkt van omvang. Op basis van de ervaringen in andere immigratiesamenlevingen viel te verwachten dat het fenomeen zou afnemen, maar voorlopig gebeurde dat niet.

Aanvankelijk had Nederland, liberaal als altijd, hier ruimhartig tegen aan gekeken. Wie zijn wij om mensen te verbieden hun huwelijkspartner uit het buitenland te halen? Dat was de conclusie nog van het WRR-rapport uit 1989. In 2001 werd al heel wat kritischer naar huwelijksmigratie gekeken, ook door de WRR. De raad constateerde 'een gevoel van onbehagen' over de participatie van de betrokken groepen in de Nederlandse samenleving. Begin 2002 legde de minister van Grotesteden- en Integratiebeleid de link, geholpen door de scherpe woorden van Pim Fortuyn: importhuwelijken kunnen het integratieproces vertragen. Sindsdien worden alleen maar negatieve gevolgen toegeschreven aan huwelijksmigratie. Trouwen met een partner uit het land van herkomst wordt beschouwd als een te-

ken van gebrekkige integratie. En zoals dat gaat in de politiek: daar moet wat aan gebeuren.

De regels werden inderdaad veranderd. Sinds 1 november 2004 moet de inwonende partner 120 procent van het minimumloon verdienen en om te kunnen trouwen moeten beide partners minimaal 21 jaar zijn. Uit gegevens van 2006 en later blijkt het aantal importhuwelijken sterk te zijn gedaald, maar die dalende trend was er al voordat de nieuwe maatregelen werden ingevoerd. In 2008 liep het aantal importpartners weer op. Volgens minister Van der Laan van Wonen, Wijken en Integratie ging het vooral om gezinshereniging van vluchtelingen, niet om stijgende aantallen Turken en Marokkanen die hun partners uit het land van hun ouders haalden. Gezinshereniging is een heel andere categorie dan gezinsvorming, omdat getrouwde immigranten, zoals vluchtelingen, volgens het internationaal recht hun gezin zonder voorwaarden vooraf mogen laten overkomen. Niettemin scherpte de Kamer de regels opnieuw aan, onder meer door huwelijken tussen neven en nichten te verbieden. Iedereen erkent dat er met alle gegevens gesjoemeld kan worden. Het is sowieso problematisch om in een samenleving die individualisme en zelfstandigheid op prijs stelt te controleren of huwelijken wel uit liefde worden gesloten. 'Met vrije liefde heeft het ook niets te maken,' zei minister Van der Laan in het voorjaar van 2009. Dat zou best waar kunnen zijn, maar dat gaat de overheid niet aan.

Volgens onderzoek van Mila van Huis van het CBS is het aantal migratiehuwelijken de laatste jaren sterk gedaald. Het onderzoek in Rotterdam van Entzinger en Dourleijn komt met dezelfde resultaten. De meeste Turken en Marokkanen in Nederland zoeken weliswaar een huwelijkspartner in de eigen herkomstgroep, maar kiezen die uit de mensen die hier al wonen. Volgens de meest recente gegevens trouwden in 2006 in totaal

zo'n drieduizend Turken en evenveel Marokkanen. Volgens Van Huis haalt een kwart van de Turkse huwende mannen en vrouwen de partner nog steeds uit het buitenland. Voor Marokkaanse mannen geldt hetzelfde percentage, voor Marokkaanse vrouwen is het zeventien procent. Rond 2002 lagen die percentages nog rond de vijftig of hoger, dat verschilt per onderzoek.

Het ministerie van Wonen, Wijken en Integratie hanteert vergelijkbare percentages en stelt dat van de Turkse en Marokkaanse Nederlanders twintig respectievelijk vijftien procent nog kiest voor een partner uit het land van hun (groot)ouders. Er is dus wel degelijk sprake van een sterke daling. Voor het perspectief is het ook goed om naar de absolute aantallen te kijken. In 2006 was sprake van vierhonderd migratiehuwelijken van Turks-Nederlandse mannen en 360 van Marokkaans-Nederlandse mannen. In 2001 ging het nog om aantallen van respectievelijk boven de elfhonderd en ruim boven de duizend. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat in de tweede generatie de inporthuwelijken op hun retour zijn. Eigenlijk precies zoals je mocht verwachten, maar wellicht heeft het beleid het proces versneld.

De cijfers leveren overigens de nodige problemen op. De IND kwam met sterk toegenomen aantallen huwelijksmigranten in de loop van 2009, tot wel vijftienduizend. Het gaat om aanvragen voor een machtiging tot voorlopig verblijf en niet helemaal duidelijk is in welke mate die tot huwelijken leiden. Minister Van der Laan meldde ook dat er vooral sprake was van toename van gezinshereniging en -vorming onder vluchtelingen van de eerste generatie, niet onmiddellijk van meer Turken en Marokkanen die partners elders zoeken. Om de zo veel tijd laait ook weer een discussie op over de zogenoemde Belgiëroute, een omweg om een buitenlandse partner naar Nederland te halen. Het is in België makkelijker om een verblijfsvergunning te krij-

gen. Na zes maanden mag een nieuwkomer zich vrij door Europa bewegen en dus naar Nederland vertrekken. Volgens sommigen zouden duizenden mensen van die route gebruikmaken, maar harde cijfers zijn lastig boven water te krijgen. Erna Hooghiemstra betwijfelt of het om zulke grote aantallen gaat. 'Je moet een huis zoeken, een baan. De weg is lang.'

Overigens hadden ook allochtone ouders zich al gerealiseerd dat er nogal wat problemen zitten aan importhuwelijken. De sociologen Leen Sterckx en Carolien Bouw onderzochten in 2005 de achtergronden van de partnerkeuze van Turkse en Marokkaanse jongeren. Zij schreven *Liefde op maat* in opdracht van Turkse en Marokkaanse belangenorganisaties die zich zorgen maakten over importhuwelijken. Ze zagen er namelijk de gevolgen van: vaker echtscheiding, sociaal isolement en de continuering van sociaal-economische achterstanden. Want in één opzicht lijken Turkse en Marokkaanse gezinnen helemaal op de autochtonen: een op de zes gezinnen is inmiddels een eenoudergezin.

Verder bleken de door Sterckx en Bouw geïnterviewde importbruiden blij met de inburgeringscursussen. Die stelden hen in staat om zich op Nederland te oriënteren en beter voorbereid aan te komen. Ze voorkwamen ook dat de kersverse bruiden meteen in het keurslijf van de schoonfamilie werden geduwd. De cursussen worden door de Turkse en Marokkaanse gemeenschap beter ontvangen als ze voor mannen en vrouwen gescheiden worden aangeboden. In het voorjaar van 2009 stelde minister Van der Laan om die reden dat het verstandig leek om gescheiden inburgeringscursussen toe te staan. Onder politieke druk leverde hij dat standpunt snel in en de huidige lijn is weer dat de gemeenten gemengde cursussen moeten aanbieden. Het voorspelbare resultaat is dat veel vrouwen niet naar de cursus zullen komen.

Minder invloed familie

De tweede generatie gedraagt zich duidelijk anders dan de eerste, dat staat vast. In de Verenigde Staten duurde het een paar generaties voor de nakomelingen van immigranten in grote aantallen buiten hun etnische gemeenschap trouwden. Soms ging het sneller, zoals bij Chinezen en Joden, soms duurde het langer, zoals bij Polen en Italianen. In Nederland zou het weleens een paar generaties kunnen duren voordat tweede generatie allochtonen substantieel buiten de etnische groep trouwen, omdat geloof zo'n belangrijke rol speelt, hetzij direct hetzij indirect als culturele factor. Moslim-allochtonen willen graag iemand trouwen 'die moslim is', ook als hij of zij een niet praktiserende moslim is. Alle onderzoekers verwachten dat dat gaat veranderen.

Naarmate moslims minder druk bezig zijn met hun geloof – en we zagen al dat de beleving daarvan verandert – worden de obstakels om buiten de groep te trouwen minder dwingend. Zoals bij zo veel onderwerpen is ook hier een hogere opleiding cruciaal. Meer onderwijs leidt tot meer werk buiten de deur, tot meer netwerken, meer activiteiten en dus tot een grotere kans op contacten buiten de groep.

In het algemeen laat de tweede generatie zich minder gelegen liggen aan de invloed van ouders en familie op hun partnerkeuze. Hooghiemstra wees daar al op in haar proefschrift. Haar stelling wordt bevestigd in het latere TIES-onderzoek, waarin zo'n 65 procent van de Turken en Marokkanen zegt dat de invloed van hun ouders beperkt is. Overigens was een van de meest opmerkelijke gegevens in dat onderzoek dat ook veertien procent van de autochtonen aangaf dat hun familie druk uitoefende op de beslissing om te trouwen.

De regeringsmaatregelen verklaren voor een deel de daling van het aantal importhuwelijken, maar dat is niet het hele verhaal. Volgens Hooghiemstra, nu directeur van de Nederlandse

Gezinsraad, zijn de opvattingen onder Turken en Marokkanen de laatste jaren veranderd. ‘De generatie die nu opgroeit is minder gericht op het land van herkomst en meer aangestoken door westerse opvattingen over het huwelijk,’ aldus Hooghiemstra. Jonge Turken en Marokkanen lijken steeds meer op hun autochtone leeftijdsgenoten in de eisen die ze aan hun huwelijkspartner stellen qua opleidingsniveau, ambities en gedeelde opvattingen. Ze permitteren zich meer vrijheid dan hun ouders destijds en rekken langzaam en behoedzaam de grenzen op van wat mag en kan. Leeftijdgenoten ontmoeten ze op school en in mindere mate bij het uitgaan, contacten onderhouden ze via de mobiele telefoon en het internet. Vooral hogeropgeleiden trouwen vaker met iemand die ze al hebben leren kennen door een verkering. Blind trouwen met een door de ouders voorgestelde partner komt steeds minder voor.

Moderne opvattingen

Als het gaat om de combinatie werk en zorg voor jonge, schoolgaande kinderen, blijken jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen er redelijk moderne opvattingen op na te houden, althans opvattingen die in Nederland gangbaar zijn. Sterker, ze zijn soms ‘moderner’ dan autochtone vrouwen met dezelfde sociaal-economische achtergrond. Daar staat tegenover dat Turkse en Marokkaanse mannen een traditioneler idee hebben van kostwinnerschap dan autochtone mannen. Dat blijkt onder meer uit het *Onderzoek Gezinsvorming Jonge Allochtonen*, in 2004 uitgevoerd door het CBS. De overgrote meerderheid van alle onderzochte Turken en Marokkanen vindt dat vrouwen geschikter zijn om kinderen op te voeden dan mannen. Officieel denken autochtonen daar anders over, maar gezien de dagelijkse praktijk lijkt dat vooral een sociaal wenselijke pose.

De ideeën over gezin en huwelijk zijn zo belangrijk omdat

allochtonen van de tweede generatie nu op de leeftijd zijn gekomen dat ze zelf gezinnen vormen en aan kinderen beginnen. Er is al sprake van een (kleine) derde generatie. Nog steeds zijn Turken en Marokkanen jonger als ze aan een gezin beginnen dan autochtonen, maar de gemiddelde leeftijd stijgt. Samenwonen wordt populairder: in 2004 deed al dertig procent van de Turkse stellen van de tweede generatie dat, en twintig procent van de Marokkaanse stellen. Eenmaal getrouwd hebben Turkse gezinnen sneller kinderen dan Marokkaanse. Voor beide groepen geldt dat ze kinderen krijgen vanzelfsprekender vinden dan autochtonen. Voor Turkse vrouwen is dat zowat een levensdoel, Marokkaanse vrouwen lijken wat dat betreft meer op hun autochtone leeftijdgenoten. Ondertussen is het aantal kinderen van Turkse en Marokkaanse gezinnen van de tweede generatie de afgelopen jaren beduidend afgenomen. Het clichébeeld van grote gezinnen, zoals dat in publieke discussies nog weleens wordt aangevoerd, is achterhaald. Het is wel zo dat Turken en Marokkanen meer kinderen verwachten dan autochtonen: tussen de dertig en de veertig procent verwacht minstens drie kinderen te krijgen. Bij autochtonen verwacht slechts een vijfde deel van de vrouwen dat, en maar twaalf procent van de mannen. Twee of minder is de norm.

Zoals we al eerder zagen, hangen de meeste veranderingen in de tweede generatie samen met het niveau van de opleiding. Hoe hoger allochtonen zijn opgeleid, des te ‘moderner’ zijn de opvattingen en des te dichter liggen ze bij die van autochtonen met vergelijkbare opleidingen. In *De lat steeds hoger* stellen Entzinger en Dourleijn vast dat er sprake is van ‘een niet onbelangrijke verwestering’ die zijn weerslag zal gaan vinden in demografisch gedrag. Kort samengevat: de verschillen tussen allochtonen en autochtonen worden steeds kleiner.

Ook traditionele opvattingen over kostwinnerschap en zorg

voor kinderen lijken in de allochtone gemeenschappen behoorlijk aan het schuiven. Jongvolwassen Turkse en Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie vinden het normaal om buitenshuis te werken. Sterker nog, ze vinden dat met meer overtuiging dan autochtone vrouwen. Negentig procent van de Turkse en Marokkaanse vrouwen vindt het belangrijk dat moeders met jonge kinderen een eigen inkomen hebben. Dat vindt maar driekwart van de autochtone vrouwen. De mannen, vooral de Turken, zijn overigens traditioneler als het gaat om het belang van een eigen inkomen voor vrouwen.

Over het geheel genomen blijken allochtone vrouwen op het terrein van kostwinnerschap en zorg voor de kinderen opvattingen te hebben die niet ver afwijken van de meningen die in Nederland gemeengoed zijn en die vaak als ‘modern’ worden bestempeld. Het bevestigt wat we al dachten, namelijk dat vrouwen veel sneller gebruikmaken van de geboden mogelijkheden dan mannen; als dat integreren heet, doen ze dat in hoog tempo. Hogeropgeleide allochtone vrouwen hebben ongeveer dezelfde opvattingen als autochtone vrouwen. Verrassender is dat ook onder laagopgeleide allochtone vrouwen vrij moderne opvattingen bestaan, zeker vergeleken met laagopgeleide autochtone vrouwen, die er vaak nogal traditionele opvattingen op na houden. Er is ook verschil binnen de groepen. Zo zijn Turkse vrouwen met een hogere opleiding stukken moderner dan Turkse mannen, in elk geval als het gaat om een eigen inkomen. Dat leidt weer tot frictie op de huwelijksmarkt, maar dat is een probleem van een andere orde.

Dagelijkse praktijk

Allochtonen in de huwbare leeftijd zijn bijna allemaal van de tweede generatie. Misschien dat vrouwen te optimistisch zijn en te gemakkelijk zeggen dat ze zullen blijven werken. De prak-

tijk is moeilijker, zoals ook veel autochtone vrouwen ondervinden. Maar het simpele feit dat ze de ambitie hebben om door te werken en dat ze steeds vaker een behoorlijke opleiding hebben gevolgd, maakt het waarschijnlijk dat ze meer en meer op autochtone vrouwen gaan lijken. We zagen in het hoofdstuk over de arbeidsmarkt al dat hoogopgeleide allochtone vrouwen goedbetaalde banen innemen en niet zo snel meer stoppen met werken als ze kinderen hebben.

Allochtone mannen zullen geleidelijk aan hun opinie over kostwinnerschap bijstellen in autochtone richting, al was het maar omdat de praktijk hen ertoe dwingt. Ook hier groeien allochtonen en autochtonen naar elkaar toe, zeker nu autochtone mannen in het dagelijks leven helemaal niet zo vreselijk ruimdenkend en progressief zijn als ze zichzelf graag wijsmaken. Zo modern zijn we in Nederland nou ook weer niet. Wat we hier zien, zijn vooral verschillen binnen de groepen en niet het 'achterblijven' of het afwijken van specifieke groepen. Anders gezegd: worden ze gelijkgeschakeld voor inkomen en opleiding, dan blijken de verschillen tussen autochtone en allochtone gezinnen snel kleiner te worden. En binnen de Marokkaanse of Turkse gemeenschap bestaat steeds meer diversiteit die het hele spectrum van mogelijke opvattingen beslaat.

In de simplistische versie van het islamdebat wordt gesteld dat islam en emancipatie van vrouwen niet te combineren zijn. De dagelijkse praktijk laat zien dat die stelling niet is vol te houden. Hoe is anders de snelle emancipatie van de Marokkaanse vrouwen te verklaren? Een probleem in deze discussie is dat voor sommige autochtonen elke vorm van geloof of leven naar geloofsverplichtingen als ongeëmancipeerd geldt. Hoofddoekje? Dat betekent voor deze mensen per definitie dwang en kan nooit een vrije keuze zijn. Zo verklaarde de toenmalige hoofdredacteur van *Opzij*, Cisca Dresselhuys, dat een vrouw met een

hoofddoek om niet voor haar blad mocht werken, ook niet als die vrouw geheel zelfstandig, vrij en bij volle bewustzijn haar hoofddoek droeg. Femke Halsema, liberaal op dit terrein, veroorzaakte verwarring toen ze zei dat ze hoofddoekjes ‘liever niet heeft’ maar er geen enkel bezwaar tegen heeft ‘zolang die in vrijheid worden opgedaan’. Lastig om dat te bewijzen. Misschien doen liberalen er verstandiger aan ervan uit te gaan dat mensen zelf kunnen beslissen tot het tegendeel is bewezen.

We zagen eerder al dat onderwijs moslima’s macht geeft. De sociologe Ouafila Essayah stelt vast dat vrouwen met een hogere opleiding in staat zijn en blijven ‘een rol in het buitendomein te spelen’. Ze winnen het vertrouwen van hun ouders, inclusief meer beslissingsvrijheid over hun huwelijk en eventueel uitstel daarvan. Onderwijs is hét middel om dat te bereiken en we zagen in het hoofdstuk over onderwijs al dat de Marokkaanse vrouwen de grootste sprongen maken. Tot verrassing van onderzoekster Essayah zelf bleek ook dat Marokkaanse mannen en vrouwen weinig van elkaar verschillen in hun opinies over trouwen en gezinsvorming.

Een hot topic in de media zijn de verhalen over de manier waarop allochtone vrouwen door hun mannen behandeld worden. Het is een probleem en de tweede generatie is zich daarvan wel degelijk bewust. Helaas werkte de schrille toon waarop Ayaan Hirsi Ali de onderdrukking van vrouwen binnen de islam aan de orde stelde averechts. Niet alleen bevestigde Hirsi Ali alle mogelijke clichés over ‘de islam’ bij autochtonen, ze drong moslims ook in de verdediging, alleen was dat de verdediging van hun godsdienst, niet die van het wangedrag van de mannen. Hirsi Ali’s optreden zette de verhoudingen op scherp, zonder veel te doen aan de door haar gesignaleerde problemen, die meestal weinig te maken hebben met de islam op zich. Door een team te vormen met Theo van Gogh, maakte Hirsi Ali het

haar primaire doelgroep wel heel moeilijk om zich met haar te associëren. Dat was jammer, want het onderwerp was serieus genoeg om aan te werken.

Slechte match

Het onderzoek van Erna Hooghiemstra naar het huwelijksgedrag van Turken en Marokkanen is inmiddels meer dan vijf jaar oud, maar blijft waardevol in zijn observaties. Zo stelde ze vast dat er binnen de categorie importhuwelijken een behoorlijk grote variatie bestaat. Het gaat zeker niet altijd om uithuwelijking. Soms zoeken hoogopgeleide allochtone vrouwen in Turkije een hoogopgeleide Turkse partner die ze in Nederland niet kunnen vinden. Soms gaat het om laagopgeleide mannen die in Nederland geen aantrekkelijke huwelijkspartij zijn en hier geen vrouw kunnen vinden. Cru gezegd: ze kunnen niet de conservatieve, traditionele vrouw vinden die ze zich wensen. De beter opgeleide vrouwen van de tweede generatie ontlopen hen.

In 2002 was er al een fors overschot van allochtone jongens van tussen de 25 en 35 jaar. In gesprekken bleek volgens Hooghiemstra dat jongens met onduidelijke activiteiten haast per definitie hun partner uit het buitenland moeten halen. Voor slimme moslimmeiden die hun huwelijk uitstellen door lang verder te studeren, is het een groeiend probleem om een passende partner te vinden. Het is aannemelijk dat dat alleen maar erger is geworden. De vrouwen weten heel goed hoe Marokkaanse jongens van twee walletjes eten en proberen daar niet het slachtoffer van te worden. Maar ja, dan liggen de partners niet voor het opscheppen.

Het valt te verwachten dat hoogopgeleide allochtone vrouwen geleidelijk aan hoogopgeleide autochtone huwelijkspartners zullen vinden. Of allochtone mannen met traditionele opvattingen even goed in staat zijn om gelijkgestemde autochtone

vrouwen te vinden, staat te bezien. In theorie zouden laagopgeleide, traditionele vrouwen van autochtone afkomst aantrekkelijk kunnen zijn voor allochtone mannen, en omgekeerd. Dat is theorie. Voorlopig is geloof in religieuze of in culturele zin nog een sta-in-de-weg, maar over een paar generaties is dat geloof voldoende afgezwakt om trouwen buiten de groep tot een reële optie te maken. Ondanks de mediaonrust ligt een afname van huwelijksmigratie voor de hand.

Voor Marokkaanse meisjes is internet een belangrijke plek om te discussiëren over onderwerpen die ze belangrijk vinden. Volgens antropologe Lenie Brouwer van de Vrije Universiteit in Amsterdam leveren de discussies op de Marokkaanse websites een belangrijke bijdrage aan de identiteitsvorming van Marokkaanse meisjes. Onderzoekers van sites als *Yasmina*, ‘Marokkaans lifestyle magazine voor de zelfbewuste Marokkaanse meid’, zien dat er vaak wordt gepraat over thema’s als seksualiteit, relaties en geloof (*Yasmina* is nu onderdeel van de site marokko.nl). Er wordt vrijuit over geschreven en gepraat, zij het dat kritiek op het geloof niet snel wordt geaccepteerd, zeker niet als die, zoals meestal, van buitenstaanders komt. De strijd tegen de negatieve beeldvorming over de islam laat de leden op het forum weinig ruimte voor reflectie. De levendige debatten die worden gevoerd, lijken zich meer te richten op het anti-islamdiscours in Nederland dan op een kritische houding ten opzichte van de islam zelf. Maar de sites zijn enorm belangrijk voor de Marokkaanse meisjes. Ze weten dat er een plek is waar ‘iemand je begrijpt’. Nog belangrijker is volgens Brouwer dat ze actief bezig zijn zich een plaats te verweren in de Nederlandse samenleving door de ervaringen uit hun directe omgeving in een breder perspectief te plaatsen.

De oratie van Jan Latten over de bestendiging van sociaal-economische verschillen door huwelijken tussen gelijksoortige partners echoot door in ander onderzoek. Zo meent Maurice

Crul dat mensen zich terecht zorgen maken over de groeiende kloof binnen de allochtone gemeenschap. De tweedeling wordt versterkt, zegt hij, doordat jongeren zonder startkwalificaties meestal jong trouwen, jong kinderen krijgen en sociaal-economisch weinig mobiel zijn. De hoogopgeleiden trouwen ook binnen hun groep, maar stellen het huwelijk uit en krijgen later kinderen. In hun levenswijze staan ze steeds verder van elkaar. Hier valt ook nog een echo te beluisteren van Scheffers zorg voor een permanente onderklasse, al lijkt dat nog steeds een te harde formulering voor de groep die voor zichzelf weinig kansen creëert.

De discussie tussen de seksen staat in allochtone kring nog in de kinderschoenen. Er is geen reden om te denken dat die veel anders zal verlopen dan onder autochtone jongvolwassenen, ook al zullen de accenten anders liggen. Overigens duikt hier een interessant probleem op dat opiniepeilingen regelmatig in de war stuurt. Zodra westerse culturele waarden heel abstract geformuleerd zijn, zeggen hogeropgeleide Turken en Marokkanen die niet zonder meer te accepteren. Tegelijkertijd geven ze aan in de praktijk te leven met heel concrete zaken die wel degelijk acceptatie van de waarden impliceren, zoals moderne gezinsverhoudingen. Dat er een botsing plaatsvindt tussen de nogal vrije waarden die in Nederland gebruikelijk zijn geworden en de traditionele waarden waarmee ze in allochtone gemeenschappen zijn opgegroeid, is voorspelbaar en onvermijdelijk. De afloop is dat ook. Individuele keuzes zullen de doorslag geven. Als dát geen integratie is!

Het zal zonder twijfel nog een tijdje duren voordat allochtonen in grote aantallen buiten hun groep trouwen. Dat is niets om ons zorgen over te maken. De *frontrunners*, de hoogopgeleide allochtonen met een goede baan en een dagelijks leven dat niet erg afwijkt van dat van autochtonen, zullen ook hier de eersten zijn die hun gedrag veranderen. En ook hier zal zich, zoals

op zo veel terreinen, een scheiding aftekenen binnen de grote groep van allochtonen. Maar over twee generaties, over dertig à veertig jaar, zullen de relatiepatronen zich heel anders hebben ontwikkeld.

WAT GOED GAAT

- Steeds meer allochtone jongeren kiezen zelf hun partner.
- Vrouwen verwerven een positie voordat ze trouwen; daardoor slagen ze er beter in zelf hun toekomst te bepalen.
- Hogere opleidingen en betere banen leiden tot meer contacten buiten de groep en dat leidt op den duur onvermijdelijk tot meer gemengde huwelijken.
- Man-vrouwopvattingen ontwikkelen zich snel in de richting van het Nederlandse gemiddelde.
- De huwelijksleeftijd, het aantal kinderen en de opvattingen over opvoeding trekken in de richting van het Nederlandse gemiddelde.

WAT BETER KAN

- Turken en Marokkanen trouwen voornamelijk binnen hun eigen groep; Surinamers en Antillianen in veel mindere mate.
- Er zijn nog steeds importhuwelijken, al neemt hun aandeel snel af.
- Er is sprake van relatief veel huiselijk geweld, zowel fysiek als emotioneel.
- De discussie gaat vaak over de islam, terwijl het over de dagelijkse praktijk zou moeten gaan.
- De huwelijksmarkt is uit balans: kansloze jongens én hogeropgeleide meisjes hebben moeite met het vinden van een partner in Nederland.

Hoezo mislukt?

‘Integratieproblematiek is in de eerste plaats achterstandsproblematiek. En de bijzonderheden van die achterstand moet je benoemen.’

MARCEL VAN DAM IN *VRIJ NEDERLAND*, 21 NOVEMBER 2009

Nederland is geen paradijs. We kennen problemen in onze samenleving en een aantal daarvan heeft te maken met het feit dat we tot het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw flinke aantallen gastarbeiders hierheen hebben laten komen. Maar wat ooit een gastarbeiderprobleem was, is nu een Nederlands probleem. Wie nog wil afrekenen met ‘de schuldigen’, of dat nou de toenmalige werkgevers waren, de naïeve overheid of de favoriete boeman van integratiecritici: de linkse kerk met zijn politieke correctheid, voert een nutteloos achterhoedegevecht dat niets verandert aan de dagelijkse werkelijkheid. Anders dan de samenzweringsmythe van politieke scherpslijpers wil doen geloven, zijn de problemen rond integratie helemaal niet decennialang bewust ‘ontkend’. Integendeel, meestal was sprake van een brede consensus over het te volgen beleid.

De basisanalyse is heel eenvoudig. Verreweg de meeste mensen die in de loop der jaren hierheen kwamen, de oorspronkelijke gastarbeiders, zijn nu Nederlands staatsburger. Hun kinderen, meer dan de helft van de allochtonen waar we het over hebben, zijn hier geboren en opgegroeid. Ze zijn deel van de Nederlandse samenleving. Ze zijn Nederlands. Zij zijn wij, voor wie in die termen wil denken. Het is waar dat Nederland er anders

uitziet dan veertig jaar geleden. Gelukkig maar. De wereld staat niet stil. Nederland veranderde revolutionair. Het schudde de verzuiling van zich af. Het moderniseerde in hoog tempo. Het land veranderde van een gesloten, behoudende en gelovige samenleving met keurig afgescheiden zuilen in een open gemeenschap van wereldburgers, vaak tegen wil en dank meegesleept in een globaliserende wereld. De gekoesterde maar besloten arrangementen van de verzorgingsstaat begonnen scheuren te vertonen. Zekerheden verdwenen. Dat alles zou ook gebeurd zijn als geen enkele buitenlander hierheen was gehaald of als ze allemaal van het keurige Máxima-soort waren geweest. In elke levende samenleving is verandering een constante. En verandering is altijd lastig.

Eigen dynamiek

Een deel van de verandering was dat Nederland een immigratieland werd, althans een land waarin honderdduizenden burgers leefden met andere culturele en etnische achtergronden dan Nederlanders gewend waren. Of iemand dat nu als een verrijking beschouwt of als een verarming, er is geen ontkomen aan. Die verandering gaf alle Nederlanders de opdracht een modus te vinden om de diversiteit in te passen in hun dagelijks bestaan en op te nemen in hun collectieve zelfbeeld. Nederlanders hadden er al ervaring mee. Zo emancipeerden de katholieken aan het einde van de negentiende eeuw; ze maakten van Nederland een meer gevarieerde samenleving. Na de oorlog emancipeerden onze arbeiders. En honderdduizenden Indische Nederlanders gingen in de jaren vijftig en zestig relatief geruisloos op in de Nederlandse samenleving. De komst van arbeidsmigranten betekende dat het hele proces nog eens over moest, dit keer met mensen die niet alleen sociaal-economisch op achterstand stonden, maar ook het hele pijnlijke proces van immigratie moesten doormaken.

Wat dit boek wil laten zien, is dat Nederland daar aardig in geslaagd is, soms ondanks zichzelf. Turkse en Marokkaanse gastarbeiders kwamen naar Nederland om werk te doen dat de autochtone bevolking niet meer wilde doen. Vrijwel niemand beseftte wat de gevolgen zouden zijn, maar als indertijd verwachtingen waren uitgesproken op basis van de ervaringen in andere immigratielanden, zouden die ruimschoots overtroffen zijn. Niet omdat politici en ambtenaren fantastisch beleid maakten of geweldige inzichten hadden. Verre van dat. Ze begrepen er weinig van, overheidsbeleid schoot heen en weer tussen het ene uiterste en het andere. Maar eigenlijk deed dat beleid er niet veel toe. De integratie van Nederland had zijn eigen dynamiek en daar heeft overheidsbeleid weinig aan veranderd. Inmiddels bezondigt geen politicus zich meer aan het uitspreken van de ‘maakbaarheid van de samenleving’. Ironisch genoeg echter vinden juist degenen die dat toejuichten het moeilijk om de autonome gang van ons integratieproces te accepteren en te waarderen. De drang om beleid te maken voor van alles en nog wat, blijft een merkwaardige eigenschap die álle politici lijken te hebben, ongeacht hun ideologische achtergrond.

De commissie-Blok die in januari 2004 een volumineus verslag van een parlementair onderzoek naar het integratiebeleid aan de Kamer aanbod, constateerde het al en er is sindsdien niet echt verandering in gekomen: grosso modo is de integratie een succes. De feiten liegen er niet om. Natuurlijk waren er problemen. Problemen zijn er altijd en ze zijn niet allemaal te voorzien of op te lossen. Maar wie het geheel op een rijtje zet, kan alleen maar concluderen dat Nederland als samenleving, autochtonen én allochtonen, een heel behoorlijke manier heeft gevonden om met de problemen om te gaan en alle burgers zodanig te laten participeren dat ze zich optimaal kunnen ontplooiën.

Zo voelt het niet, zullen veel Nederlanders opmerken. Dat zou goed kunnen, want hoe iets voelt en hoe het werkelijk is, zijn twee heel verschillende verhalen. Het heeft geen zin te ontkennen dat er gevoelens zijn van ongemak en irritatie met andere, vreemde culturen, met een onbekend en vaag bedreigend geloof, met een samenleving waarin de balans veranderd is. Die gevoelens zijn er en ze zijn legitiem. Maar ongemak is deel van een samenleving, ook al is het ongenoegen daarover per definitie niet rationeel onderbouwd en daarom moeilijk weg te nemen.

Veranderingen brengen ongenoegen met zich mee en de meeste veranderingen zijn helemaal niet gewenst, ook al stelt een volk zich nog zo modern en open op. Verandering overkomt mensen, het maakt hen hulpeloos. Daar ligt een verantwoordelijkheid voor politici en andere gezagsdragers die moeten wijzen op de feiten, die ontwikkelingen in hun context moeten plaatsen en niet gemakzuchtig moeten meedrijven met alleszins begrijpelijke emoties. Ze moeten uitleggen, duiden en, jazeker, moraliseren, al was het maar omdat die ongemakkelijke gevoelens anders worden uitgebuit door mensen die de feiten negeren.

Succes van de verzorgingsstaat

Een deel van de uitleg door politici en andere gezagsdragers moet zijn dat Nederland eigenlijk behoorlijk goed in elkaar zit. De verzorgingsstaat droeg eraan bij dat in korte tijd heel veel kinderen van ouders met een klassieke arbeidersachtergrond de kans kregen om zich te ontwikkelen. Een groot aantal van hen heeft die kans gegrepen. Was het in de jaren vijftig van de vorige eeuw nog hoogst ongebruikelijk dat arbeiderskinderen op een universiteit terechtkwamen, nu kijkt niemand daar meer van op. Een flink deel van de arbeiderskinderen is nu van allochtone afkomst. In één generatie is een groep allochtonen die laagop-

geleid was en homogeen in zijn kansloosheid veranderd in een bevolkingsgroep die divers is en sociaal mobiel. Vooral meisjes weten gebruik te maken van de geboden voorzieningen. Anno 2010 kunnen kinderen van Turkse en Marokkaanse immigranten zowel arbeider zijn als gewone middenklasseburger, zowel ondernemer als promovendus, zowel ambtenaar als advocaat; er zijn weinig analfabeten over. Dat is een formidabele prestatie, van die kinderen maar ook van Nederland. We zijn er lang niet trots genoeg op.

De diversiteit binnen de totale groep allochtonen, mede te danken aan het onderwijs, gaat leiden tot nog meer verandering en tegelijk tot meer van hetzelfde. Want naarmate meer Turkse en Marokkaanse Nederlanders hogeropgeleid zijn, zullen ze meer gaan lijken op hun autochtone leeftijdgenoten. Net zomin als hoogopgeleide autochtone vrouwen zullen hoogopgeleide allochtone vrouwen thuis blijven zitten. Alle onderzoeken laten zien dat voor hogeropgeleiden geloof een minder prominente rol speelt, dat traditionele opvattingen veranderen, dat mensen gaan wonen in wijken met huizen die horen bij hun hogere inkomen, soms ver weg van hun ouders en hun etnische gemeenschap. Kort samengevat: allochtonen bewegen naar het nationale gemiddelde. En dat nationale gemiddelde verandert ook. Nederlanders zijn misschien wat minder modern geworden, mogelijk zelfs conservatiever en wie de ogen open heeft, moet onderkennen dat religie niet zover uit het dagelijks leven was verdwenen als hij graag wilde geloven. Wie ervoor open staat, en waarom niet, waardeert de culturele diversiteit die de Nederlandse dorps sfeer heeft doorbroken. Het proces van veertig jaar integratie was een straat met tweerichtingsverkeer.

Sociologen noemen dat assimilatie, een proces waarin een kleinere groep deel wordt van een grotere groep, terwijl beide groepen in dat proces veranderen in een andere, nieuwe groep.

In de definitie van een van de grondleggers van de sociologie, Robert Ezra Park, is het 'een proces van wederzijds doordringen (*interpenetration*) en vermenging waarin personen en groepen de herinneringen, sentimenten en attitudes verwerven van andere groepen of personen, en door hun ervaring en geschiedenis te delen, met hen worden geïncorporeerd in een gemeenschappelijk cultureel leven'. Een hele mond vol, maar in essentie gaat het om een proces waarin verschillende groepen elkáár beïnvloeden om tot een gezamenlijk leven te komen. Ook veel decennia later lijkt dat nog steeds een goede omschrijving van het proces, al is assimilatie inmiddels een vies woord geworden omdat het zou verwijzen naar immigranten en hun kinderen die gedwongen worden hun eigen cultuur op te geven. Daarvan is geen sprake, maar inmiddels is besloten om dat proces integratie te noemen. Veel maakt het niet uit. Wat voor naam het beestje ook kreeg, het proces ging gewoon door. Professor Park zou het onmiddellijk herkend hebben.

Diversiteit binnen de groep

Het hele assimilatie- of integratietraject werd aangejaagd door de immigranten zelf. Zij zetten de eerste, de grootste stap. Zij namen het besluit huis en haard achter zich te laten en zich in een nieuwe wereld te vestigen. Voor hun kinderen is die nieuwe wereld hún wereld en zij zien de verschillen tussen zichzelf en hun ouders in alle scherpte. De volgende generatie weet al niet beter. Dat is een vrijwel universele ervaring. Amerikaanse immigranten en hun kinderen maakten hetzelfde mee, sinds 1830 al een aantal keren met heel verschillende groepen. Het hele proces van integratie in een nieuwe wereld kan generaties duren. Wat Nederlanders zich soms niet realiseren, is dat het hier op een aantal terreinen eigenlijk een stuk sneller gaat dan verwacht mag worden.

Vanaf de tweede generatie ontstaan binnen de groepen allochtonen verschillen. Niet langer is iedereen laagopgeleid, heeft iedereen een laag inkomen of een uitkering, woont iedereen in dezelfde wijk. De groep vertoont een enorme variatie, eigenlijk doen zich alle varianten voor die elders ook te zien zijn. Dat is een goede zaak, want het betekent dat de diversiteit ook opgaat voor groepen allochtonen. Mensen met wie het minder voorspoedig gaat, kunnen daardoor afgunstig worden, ressentiment ontwikkelen omdat ze beseffen dat ze kansen gemist hebben. Dat kan weer leiden tot een beroep op etnische solidariteit om de achterblijvers te helpen. Natuurlijk is er een groep die minder vooruitgang boekt, die vast lijkt te zitten in een weinig beloftevolle situatie. Maar de ‘permanente onderklasse’ waarvoor ooit werd gewaarschuwd, is geen werkelijkheid geworden.

Neem de Marokkaanse gemeenschap, veel besproken en zelden op een positieve manier. Marokkanen worden beschreven aan de hand van de minst voorbeeldige individuen uit die groep. Dat is zuur en onterecht. De Marokkaanse gemeenschap is nu al oneindig gevarieerder en complexer dan mensen denken. Sommige Marokkanen gaan snel, razendsnel. Andere gaan traag, een aantal staat stil. Marokkanen zijn gelovig en hun geloof is belangrijk in hun dagelijks leven. Tegelijkertijd hangen ze zich niet op aan hun geloof en vullen ze dat tamelijk individueel in. Het maakt hen conservatiever dan de gemiddelde Nederlander, al is niet duidelijk hoe progressief die Nederlander nu precies is. Tegelijkertijd hebben ze over het geheel genomen modernere ideeën over de samenleving dan andere allochtonen. Marokkanen lijken in hun wat dwarse individualisme op hoe autochtonen zichzelf graag zien. De Marokkaanse successen zorgen ervoor dat ze over het geheel genomen meer ‘contact’ hebben met autochtonen en volgens die maatstaf dus beter

geïntegreerd zijn. Beter dan Turken bijvoorbeeld, zij het weer minder goed dan Surinamers. Bovendien blijken Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie behoorlijk geëmancipeerd. Marokkanen zijn duidelijk bezig met een opmars in het onderwijs en op de arbeidsmarkt.

Ook de Turkse gemeenschap, die in de media veel minder prominent aanwezig is dan de Marokkaanse, steekt anders in elkaar dan de clichés ons willen doen geloven. Turken waren vanaf het begin een nogal gevarieerde groep, mensen van het platteland, mensen uit Ankara, Istanbul en andere steden die groter zijn dan de grootste Nederlandse stad. Zeker in de jaren tachtig, toen de militairen in Turkije de scepter zwaaiden, waren ze politiek verdeeld van uiterst links tot aanhangers van de Grijsse Wolven. De Turken vormen een nogal gesloten gemeenschap en in een aantal opzichten is dat een rem op de integratie. Ze spreken thuis en met elkaar meer Turks dan Nederlands. In het onderwijs boeken ze minder vooruitgang, maar ze doen het wel goed op de arbeidsmarkt. Ze zijn ondernemend. De sterkere sociale controle zorgt ervoor dat ze minder betrokken zijn bij kleine misdaad. Anderzijds hebben ze meer te maken met georganiseerde misdaad. Door de geslotenheid van de groep en het minder uitgedaagde conservatisme van de Turkse gemeenschap, is de rol van Turkse vrouwen anders. Een deel van hen stopt sneller met studeren, trouwt eerder en heeft minder moderne ideeën over de verhouding tussen man en vrouw. Anderzijds heeft de Turkse gemeenschap altijd vrouwen gekend die hun eigen weg gingen, van politici als Nebahat Albayrak en Fatma Koser Kaya tot een actrice als Funda Müjde.

De grote probleemgroep van de jaren zeventig en tachtig, de Surinamers, lijkt haast van de radar verdwenen. Bij hen was en is taal geen probleem, maar hun voortgang in het onderwijs stagneert. Bovendien is de uitval van Surinaamse jongeren op de

middelbare school hoger dan gemiddeld en ook de jeugdwerkloosheid is nog te hoog. Maar als het over integratie gaat, dan zijn Surinamers al nauwelijks meer een issue. In veel opzichten lijken ze op autochtonen. Dat is ook de reden waarom dit boek relatief weinig ruimte besteedt aan hun ontwikkeling. Als groep zijn Antillianen op hun beurt weer niet te vergelijken met de andere drie. Laat ik daarom de conclusie overnemen van het *Jaarrapport Integratie 2008* van het CBS. De Antillianen tonen twee gezichten, zegt het rapport. Een groep die onverminderd hoog scoort en een groep nieuwkomers die op alle indicatoren onderpresteert.

Geen moslimprobleem

Sinds het artikel van de toenmalige VVD-voorman Frits Bolkestein over de vermeende onverenigbaarheid van het geloof van moslims en westerse waarden, in 1991 gepubliceerd op de opiniepagina van *de Volkskrant*, is er heel wat afgediscussieerd, zinnig en onzinnig. Maar de cijfers en observaties leiden onontkoombaar tot een afwijzing van de stelling dat een westerse leefwijze en de islam elkaar niet verdragen. Honderdduizenden moslims bewijzen dagelijks dat die stelling niet klopt. Niet iedere allochtoon is zo verlicht als de gemiddelde autochtoon denkt dat hij zelf is. Dat is geen probleem. Het is geen misdaad om conservatief te zijn of om door geloof beïnvloede ideeën te hebben. Nederland zit vol met dat soort burgers, ze zitten zelfs in de regering.

We hebben een maatschappelijk probleem, niet een moslimprobleem. We staan toe dat moslims op dubieuze gronden in het verdomhoekje worden gezet, soms met de ergste motieven die iemand in een samenleving kan hebben: mensen tegen elkaar opstoken en medeburgers angst aanjagen. Wie gewoon met een koel oog naar de feiten kijkt, kan niet volhouden dat

moslims in Nederland slecht of niet geïntegreerd zijn. Maar nog los van de morele verwerpelijkheid ervan heeft het onophoudelijke offensief van de anti-islambrigades een hoge prijs: aan de autochtone kant ongerechtvaardigd pessimisme en bij de mensen die het volgens onze eigen standaarden heel goed doen machteloze woede. Hoe hoger opgeleid allochtonen met een moslimachtergrond zijn, des te meer storen ze zich aan het gebrek aan respect voor hun geloof en daarmee ook voor henzelf, als succesvolle, gelovige Nederlanders. En ze hebben gelijk. Als je volgens alle gangbare maatstaven gewoon Nederlands burger bent, je als zodanig gedraagt en nog maatschappelijk succes boekt ook, waarom zou je dan lastiggevallen moeten worden met opmerkingen over je geloof?

Steeds maar weer beleid

Een terugkerend probleem is de onophoudelijke zucht naar specifiek, gedetailleerd beleid voor nauw omschreven doelgroepen. Terwijl we toch kunnen vaststellen dat bijvoorbeeld het algemene onderwijsbeleid met zijn vrije toegang, de mogelijkheden tot stapelen en lage kosten voor de burgers prima lijkt te werken voor individuele allochtonen die het willen gebruiken. Ook het algemene huisvestingsbeleid heeft goed gewerkt. De woonomstandigheden van allochtonen zijn enorm verbeterd. Algemeen beleid is het trefwoord. Niets werkt beter om de samenleving te integreren dan algemeen sociaal-economisch beleid. Iedereen profiteert van economische groei, van goed onderwijs, goede huisvesting en een flexibele arbeidsmarkt. De overheid, de politici zouden zich daarop moeten concentreren, niet op allerlei specifiek en ad-hocbeleid.

Maar helaas, sinds Fortuyn, of misschien al langer, zit Nederland in een permanente politieke kramp. Hoewel iedereen die het onderzocht heeft, bevestigt dat beleid weinig uitmaakt

voor integratie, willen politici dat er 'iets gebeurt'. En dus komen er nota's, voorstellen en ander geduldig papier. Hoewel daarmee weinig tot stand komt, zegt het soms wel wat over de trend in de samenleving. Zo publiceerde het kabinet in 2007 een integratienota die niet alleen een bizarre titel heeft, *Zorg dat je erbij hoort!*, maar ook een wat onplezierige toon aanslaat. Het begint al in de eerste paragraaf. Volgens het kabinet komt integratie alleen tot stand als allochtonen en autochtonen deze samenleving als hún samenleving accepteren. Het is misschien flauw om te vragen of de regering denkt dat allochtone en autochtone burgers verschillende samenlevingen hebben, maar verderop lijkt dat toch het geval: 'zij' moeten die samenleving van 'ons' accepteren. Wie zoekt naar voorbeelden van marginaal beleid zonder meetbare doelstellingen, kan in deze nota zijn hart ophalen aan de 'contact'projecten: barbecues, straatfeesten, interculturele markten, open dagen, koken voor elkaar, buurtuitstapjes, buurtkrantjes. Verder is er een Deltaplan inburgering, een 'voortzetting van de toolkit participatie' en uitvoering van het project 'Duizend en één kracht'. Het is moeilijk om dat allemaal serieus te nemen en het roept veel weerstand op, niet alleen tegen dit beleid maar tegen de overheid als geheel.

De effectiviteit van veel van dit beleid is niet of nauwelijks te meten. Een schot hagel levert altijd wel iets op maar de vraag moet altijd zijn of dit de beste besteding is van publieke fondsen. Met het vertrek in 2006 van mevrouw Verdonk als minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie zou ook de portefeuille 'integratiebeleid' hebben moeten verdwijnen. De verhuizing ervan naar weer een ander departement (dit keer Volkshuisvesting) gaf al aan dat het vooral gaat om het heen en weer schuiven van beleid en ambtenaren. Specifiek detailbeleid leidt alleen maar tot simplistische, politiek correcte analyses en voorgestel-

de ‘oplossingen’ van dubieuze kwaliteit en was in het geval van minister Verdonk ook aanleiding tot gezochte verdeeldheid over triviale onderwerpen. Bovendien is specifiek beleid met een kleine doelgroep en kleine doelstelling uiterst kwetsbaar, zowel in de meningsvorming als in de politieke besluitvorming. Het kan gemakkelijk belachelijk gemaakt worden en ondermijnt zo de geloofwaardigheid van de overheid als geheel. Houd daar nou mee op, maak beleid dat integreert. Sterker: alle beleid moet integreren.

Het probleem van de multiculturele samenleving is niet dat er meerdere, vaak overlappende culturen bestaan, maar dat er een risico is van gebrek aan sociale cohesie. Sociale cohesie is gebaseerd op vertrouwensrelaties tussen mensen, een proces dat in zijn diepste wezen berust op vrijwilligheid. Voor de overheid is hier weinig eer te behalen. Help mensen zichzelf te helpen. Help bewoners, geen wijken. Door te beloven iets op te lossen, *presto*, binnen vier jaar, en dan te falen, ondermijnt de regering juist het vertrouwen in de overheid. Dát is slecht voor de sociale cohesie.

Wat de overheid, of beter gezegd: wat onze politici wél kunnen doen, is tweeledig. Ten eerste kunnen ze duidelijk maken dat de problemen van een aantal groepen Nederlanders vooral het gevolg zijn van ouderwetse klassenverschillen, dat deze problemen hun wortels vinden in sociaal-economische factoren. Het tweede dat ze kunnen doen is niet voortdurend hameren op problemen of mislukkingen, maar ook eens aandacht besteden aan successen. Dat is niet sexy, het levert minder media-aandacht op van de praatprogramma’s die op zoek zijn naar hoge kijkcijfers, maar het is wel de werkelijkheid. Het glas is niet eens half vol, het is meer dan driekwart vol.

Snelle vooruitgang

Geleidelijk aan wordt duidelijk dat een deel van de problemen in allochtonengemeenschappen het gevolg is van de snelle vooruitgang van een flink aantal van hun leden. De marginalisering van laagopgeleide mannen, de opgelegde inactiviteit van de eerste generatie, de criminalisering van kansarme jongeren en het zoeken naar identiteit door middel van geloof: het zijn allemaal verschijnselen die direct te maken hebben met het gat tussen de eerste en tweede generatie, maar vooral met de steeds grotere verschillen binnen de tweede generatie. Daarmee is het geen integratieprobleem meer, maar een maatschappelijk probleem van een geïntegreerde samenleving.

Een deel van de door de politiek gesignaleerde en soms veroorzaakte problemen heeft direct te maken met die groeiende interne diversiteit. Paradoxaal genoeg komt er steeds meer druk te staan op allochtonen als groep, terwijl ze in hun gevarieerdheid steeds meer op autochtonen gaan lijken en steeds minder homogeen zijn. Anders gezegd: hoe keuriger individuele allochtonen integreren, des te vaker duiden autochtonen hen als groep. Het proces van individualisering waaraan autochtonen onderhevig zijn, geldt natuurlijk evenzeer voor allochtonen. Als gevolg van de ontwikkeling van een postindustriële samenleving heeft dat proces een sterke autonome component; alle burgers zijn er onderhevig aan. Het laten vallen van de doelstelling van integratie met behoud van eigen identiteit, begin jaren negentig, paste in die ontwikkeling. De individualisering van de allochtoon vormde de opmaat naar zijn veel nadrukkelijker aanwezigheid in de algemene, brede cultuur van Nederland. Juist dat succes wordt door sommigen als bedreigend ervaren. Individuele successen leveren zichtbare mensen op, rolmodellen. Maar ook modellen om je aan te ergeren, mensen die je kunt aanvallen of op wie je kunt afreageren. Het rare is dat die indi-

viduen dan toch weer in de groep geplaatst worden.

Vanuit historisch perspectief heeft Leo Lucassen gelijk als hij stelt dat de huidige probleemimmigranten sneller opschieten dan groepen vóór hen of sneller dan immigranten die als minder problematisch ervaren worden. Er mogen sterke sentimenten spelen, de politiek mag de zaak opjuinen, tegelijkertijd zijn de kansen voor immigranten en hun kinderen enorm. Door ons open onderwijssysteem, de geringe echte armoede, maar vooral ook de aantrekkelijkheid van West-Europa: de westerse cultuur, de consumentenvrijheid, de mensenrechten en de emancipatie.

Want dat is de ironie van de anti's: ze claimen dat wij een sterkere, betere cultuur hebben, maar ze ontkennen het sterkste bewijs daarvan, namelijk de bijna vanzelfsprekende en onontkoombare integratie van grote groepen nieuwkomers. Een aantal van hen vervalt zelfs in een paniekerig verhaal over de islamisering of arabisering van Europa. Hier is sprake van een vreemd soort cultuurpessimisme, een gelamenteer over de zwakte van onze Europese, westerse samenleving, terwijl die juist dagelijks haar aantrekkingskracht bewijst.

In de loop van de geschiedenis hebben eerdere immigranten de weg naar volledige integratie op heel verschillende manieren afgelegd. Sommige groepen migranten zijn lang zichtbaar gebleven in de Nederlandse samenleving, soms zelfs in de geschiedenis, door hun taal, hun religie of hun beroep. Andere groepen hebben weinig sporen nagelaten. Maar altijd hadden integratieprocessen minstens twee en eerder drie generaties nodig om enigszins uit te kristalliseren. Is groepsvorming voor dat proces een probleem, zoals sommige pessimisten stellen? Werkt dat integratie tegen? Wie de geschiedenis van immigratie bestudeert, kan alleen maar zeggen dat dat zelden het geval is. Eigenlijk is groepsvorming alleen problematisch als een groep wordt uitgesloten door een samenleving. In de regel is een combinatie

van een intern redelijk samenhangende groep én een open samenleving juist goed voor de integratie en emancipatie.

Nederland heeft het al eens meegemaakt. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen heel uiteenlopende immigranten naar Nederland. De overheid maakte zich grote zorgen over hun integratie en assimilatie. Denk aan de Indische Nederlanders, de Chinezen, de Italianen en Spanjaarden en eigenlijk ook de Molukkers en de Surinamers. Ze zijn allemaal geïntegreerd. Dat wil zeggen: ze zijn herkenbaar als je ze wilt zien, maar ze worden niet als een speciale groep beschouwd. Ze voldoen geheel aan de verschillende definities van integratie die ik in een eerder hoofdstuk heb gegeven. Met Marokkanen en Turken zal het precies zo gaan.

Volgens verwachting

We hadden het over enige generaties. Het is dan ook nogal kras om in 2000, nog geen halve eeuw na de eerste grote naoorlogse immigrantengolven, te stellen dat ‘alle onuitgesproken verwachtingen, als zou integratie vooral een kwestie van tijd zijn, niet [worden] bewaarheid’, zoals Paul Scheffer deed in zijn veelbesproken *NRC*-artikel. Hij had dan ook ongelijk. De integratie gaat volgens verwachting. Het zal nog jaren duren voordat alle plooiën zijn gladgestreken en er zullen ongetwijfeld nieuwe problemen opduiken, maar er is geen reden om te spreken van een mislukking van de integratie van de vier grote groepen die in dit boek aan de orde kwamen. Ik hoop dat ik heb laten zien dat Scheffer een veel te somber beeld heeft neergezet, zowel in zijn artikel als later in zijn boek.

De invoering van cultuur als dominante factor in het integratiedebat, het getob over de Nederlandse identiteit en de over het geheel genomen negatieve discussies sinds 2000 hebben niet geholpen. In zijn artikel had Paul Scheffer het over een

‘ernstige dreiging voor de maatschappelijke vrede’. Het is goed mogelijk dat die vrede inmiddels ernstig wordt bedreigd, maar dat komt niet doordat het zo slecht gaat met de integratie. De reden daarvoor is eerder de polarisering en de vergroving van het debat. Daardoor spelen de feiten niet meer de hoofdrol, maar emoties, vooroordelen en onbestemde gevoelens van ongenoegen. Dat is niet de schuld van Paul Scheffer; hij heeft ook een aantal keren laten weten er niet blij mee te zijn. Hij was niet gelukkig met de bruuskerende nota van zijn eigen PvdA, die hem in de voorbereidingen wel hoorde, maar niet naar hem luisterde. Het heeft iets van de tovenaarsleerling die de door hem in gang gezette processen niet meer kan intomen.

Sommige criticasters van de integratie, vooral de aanjagers van wat doorgaat voor een open debat over ‘de islam’, claimen dat juist de door hen gevoerde discussie heeft geleid tot de in dit boek vermelde successen. Daar geloof ik niets van. Er is geen enkel bewijs dat ‘bewustwording’ of scherpstelling via dat debat ook maar iets heeft veranderd aan de trends op alle terreinen die aan de orde zijn geweest. Niet in het negatieve, niet in het positieve. Wel heeft de door hen veroorzaakte polarisatie geleid tot onplezierige maatschappelijke verhoudingen. En het benadrukken van de problemen en het negeren van alle andere informatie heeft geleid tot een algemeen gevoel dat het niet goed gaat met de integratie. Sociale processen die immigranten doormaken, hebben hun eigen dynamiek en de ervaring van talloze immigratielanden had ons kunnen vertellen welke resultaten we hadden kunnen verwachten, zo aan het begin van de derde generatie. En dat is precies waar we nu zijn aangekomen. Terwijl vooral autochtone Nederlanders zich een ongeluk ‘discussieerden’ zonder ook maar een stap verder te komen, ging het proces gewoon door.

Het is de paradox van de integratie: naarmate het beter gaat

met onze diverse en in vele opzichten gevarieerde samenleving, herkennen we dat minder. We voeren een maatschappelijk gesprek dat alles problematiseert, dat moedeloos makend pessimistisch stemt, terwijl het in de praktijk van alledag behoorlijk goed gaat. Beide onderdelen van die paradox zijn in dit boek duidelijk geworden. Ik heb geprobeerd te laten zien dat het wel degelijk goed gaat, gemeten aan onze eigen standaarden. Ik heb ook vastgesteld dat we er onnodig somberend en pessimistisch over zijn of ons die gemoedstoestand laten aanpraten.

Ook minder meetbare eenheden kwamen aan de orde: Nederlandse waarden, de veelbesproken Nederlandse identiteit. Ik heb de vraag gesteld of die typisch Nederlandse waarden waarmee de Nederlander zichzelf complimenteert en waarvan menigeen denkt dat 'zij' die weleens niet zouden kunnen delen, of die waarden eigenlijk wel zo breed verankerd zijn in de samenleving. Gelijkheid van mannen en vrouwen, liberale opvoeding van kinderen, seksuele vrijheid, disrespect voor autoriteit en een onsociaal soort individualisme: zijn dat typisch Nederlandse waarden? Althans, worden die zo breed gedeeld als de spraakmakende elite denkt? Stel dat dat niet zo is, *for the sake of the argument*, stel dat Nederlanders gemiddeld veel conservatiever en traditioneler in hun waardenpatronen zijn dan ze willen doen geloven, wat betekent dat dan voor de discussie over een 'clash van waarden'?

Wie botst er eigenlijk met wie en waarover? Het surrealistische gevoel bekruipt me weleens dat de Wilders-aanhangers, de mensen die bang zijn dat hun traditionele Nederlander-zijn wordt bedreigd door mensen met 'andere culturen' en 'andere waarden', in feite dichter bij de waarden van die andere culturen staan dan bij de waarden van de elite. Niet voor niets gaat een deel van de Nederlandse politiek nu tekeer tegen 'de grachten-gordel'. In *Murder in Amsterdam*, het boek dat de stemming in

Nederland na de moord op Van Gogh beschrijft, voert de publicist Ian Buruma daarvan een mooi voorbeeld op. Hij is op bezoek bij Paul Scheffer en ze hebben het over de Canadese journalist/filosoof Michael Ignatieff die toen net had besloten in de politiek te gaan (inmiddels is hij leider van de Canadese Liberals). ‘Kijk,’ zei Scheffer tegen Buruma, ‘dat is nou precies wat ik bedoel: jij en ik ontmoeten elkaar voor het eerst en je noemt Ignatieff alsof ik vanzelfsprekend van hem heb gehoord. En daarin heb je natuurlijk gelijk. Ik *ken* hem. Dat is omdat wij dezelfde cultuur delen. We kunnen een gezamenlijk basisbegrip vooronderstellen.’ Buruma krabt zich op het hoofd, in opperste verbazing, omdat hij wel weet dat de gemiddelde autochtone Nederlander noch de gemiddelde Marokkaan of Turk ooit van Michael Ignatieff heeft gehoord. Hij realiseert zich, schrijft hij, dat juist de elite nostalgisch is. Het is de elite die terug wil naar een tijd van gedeelde waarden, jarenzestigwaarden, die voor hén als vanzelfsprekend gelden, en als ‘typisch Nederlands’. ‘De moslims zijn de dwarsliggers, ongenode gasten op het feestje,’ schrijft deze scherpe waarnemer. De elite is zich druk gaan maken over de moslims, omdat ze een bedreiging zijn voor hun recent verworven waarden. De ironie is dat deze door de elite aangejaagde discussie is uitgelopen op een populistische opstand tégen diezelfde elite. Het is extra ironisch dat de opstand wordt geleid door iemand die het product is van die elite, Geert Wilders. Geen wonder dat de PvdA het ook niet meer wist toen de partij een integratienota opstelde.

De Europese verkiezingen, de toon van het debat, de weerzin van Geert Wilders tegen de elite en tegelijkertijd tegen de vijand van die elite, de niet modern geachte moslims: wat heeft die fameuze identiteit van ons Nederlanders nu werkelijk te betekenen? De oproep om onszelf te definiëren, onder anderen door Paul Scheffer, door SCP-directeur Paul Schnabel en door

premier Balkenende, de canon van onze geschiedenis, het Nationaal Historisch Museum waarover een heerlijke polderruzie ontstond, het zijn allemaal tekenen, inderdaad, van een dolende elite die met haar identiteitsvraag een debat heeft aangejaagd waarvan ze nog weleens spijt zou kunnen krijgen. In plaats van eenheid zal ze verdeeldheid oogsten.

Want de opstandige burgers maken zich helemaal niet zo druk over die identiteit en de mogelijke bedreigingen ervan. Die burgers hebben een veel eenvoudiger agenda: ze zijn onwillig om verandering te accepteren. Het zijn niet de waarden op zich die de burger als bedreigend ervaart, maar alles wat er anders uitziet of wat op een andere manier wordt aangeboden. Een kerktoren is geen probleem, een moskeetoren wel. Niet als toren, maar als symbool van het andere, als bedreiging van de bestaande orde. Het is nostalgische behoudzucht, de ergste vorm van conservatisme, omdat het terugverlangt naar iets wat er niet was. Een echte conservatief weet ten minste wat de stabiele fundamenten zijn waarop hij zijn wereldbeeld bouwt. Hij heeft dan ook geen brede maatschappelijke discussie nodig om zijn nationale identiteit te bepalen.

Liberale rechtsstaat

Op basis van de ervaringen in Amerika concludeerde ik in mijn boek over dat land dat immigranten altijd en overal een gelijksoortig proces doormaken. Het zou wel heel raar zijn, stelde ik in *The American Way*, als dat in Nederland helemaal anders zou gaan. Die conclusie kan ik op basis van de Nederlandse ervaringen overeind houden. Of beter gezegd: die rariteit heeft zich niet voorgedaan. Nederland ontwikkelt zich zoals de gemiddelde immigrantensamenleving zich ontwikkelt. Er is geen sprake van mislukte integratie, hoe je dat ook zou willen definiëren.

Natuurlijk zijn er tempoverschillen en die hebben te maken

met de achtergrond van de immigranten. Sommige aspecten gaan sneller bij de Turken, andere langzamer. Idem bij de Marokkanen. De Surinamers hadden geen taalprobleem en kenden Nederland voordat ze kwamen; hoewel ze dertig jaar geleden als probleemgroep golden, zou je nu bijna vergeten dat ze allochtonen zijn. De processen zijn hetzelfde, het tempo varieert. Het eindresultaat over twintig, over veertig, over zestig jaar is voorspelbaar: een geïntegreerde samenleving, anders dan die van nu. Met ook daarin weer nieuwe groepen nieuwkomers.

Dat de immigranten en hun hier geboren nazaten gewoon Nederlandse burgers zijn, net als zij, is een vaststelling die veel mensen moeilijk valt. Dat maakt haar niet minder waar. In een liberale rechtsstaat hebben deze medeburgers dezelfde rechten en dezelfde plichten als ieder ander. In een open samenleving die allerlei vormen van levensvervulling accepteert, zou je verwachten dat een andere thuiscultuur niet of nauwelijks problemen oplevert. ‘Moet kunnen,’ zouden Amsterdammers nog maar een paar jaar geleden hebben gezegd. Debatten over aanpassing aan de Nederlandse cultuur zijn daarom volstrekke onzin. De Nederlandse cultuur van 2009 is er een waarvan nu al miljoenen mensen deel uitmaken die één of twee generaties terug een buitenlander in de familie hadden. Kon toenmalig wethouder Ahmed Aboutaleb een paar jaar geleden nog zeggen dat je maar moest vertrekken als de Nederlandse samenleving je niet beviel, nu kun je met evenveel recht tegen autochtone toeberegers zeggen dat ze geen andere keuze hebben dan te accepteren dat Nederland gevarieerder is dan ooit. Dat we een multiculturele samenleving zijn die behoorlijk goed in elkaar zit.

Conclusie

‘In het debat over integratie hoor ik voortdurend mensen roepen dat er minder gepolariseerd moet worden. Ongelooflijk. Mijn stelling is: ophouden met dat gezeur over de toon van het debat! Geen emancipatie zonder polarisatie.’

WOUTER BOS (PVDA), DE VOLKSKRANT, 3 MAART 2008

Dit boek presenteert veel feiten over integratie. Op basis van die feiten meen ik te mogen stellen dat de integratie in Nederland allesbehalve mislukt is. Op de terreinen die in dit boek aan de orde zijn gekomen, zien we zonder uitzondering grote vooruitgang.

Voor zover taal een probleem is voor allochtonen, is dat een uitstervend probleem. De tweede generatie spreekt Nederlands. Niet optimaal, er zijn wat problemen met taalcomplexiteit en woordenschat, maar dat geldt ook voor veel Nederlanders die nooit anders dan hun moedertaal hebben gesproken. Het Nederlandse onderwijs heeft zo zijn problemen, maar het blijkt in veel opzichten goed te werken voor allochtonen. In elk geval voor de talentvolle, hardwerkende en gedisciplineerde individuen. Dat laat onverlet dat er nog te veel mensen zijn die onvoldoende profiteren van het onderwijssysteem. Maar de eerste grote doorbraken zijn er, zoals de voorhoede van Marokkaanse meisjes laat zien. Dat is belangrijk, want hoge opleidingen en, in het verlengde daarvan, betere posities op de arbeidsmarkt bepalen het succes in de samenleving.

Wie werkt, doet mee aan de samenleving. Het overgrote

deel van de tweede generatie allochtonen vindt werk dat past bij hun opleiding. De jeugdwerkloosheid onder allochtonen is nog steeds hoog, te hoog. Bovendien zijn allochtonen kwetsbaar in een neergaande economie. Maar tegelijkertijd moeten we vaststellen dat er enorme vooruitgang is geboekt. De Nederlandse verzorgingsstaat staat weliswaar ter discussie, maar dat zou ook gebeurd zijn als er geen enkele immigrant naar Nederland was gekomen.

Op het gebied van ontspanning, vrijetijdsbesteding en sport ontwikkelt het patroon van integratie zich eigenlijk heel normaal. Precies volgens de verwachtingen. Allochtonen consumeren relatief weinig hoge cultuur, maar ook daarin onderscheiden ze zich niet erg van autochtonen. Identiteit en cultuur zijn belangrijke onderwerpen in discussies over integratie. Maar juist de Nederlandse ervaring met een grote diversiteit aan culturen en achtergronden, dwingt tot bescheidenheid in het opleggen van dé nationale identiteit aan iedereen. Een van de charmes van het Nederlander-zijn is nou juist dat we weten dat we het zijn, ook al hebben we de inhoud van de nationale identiteit niet met punten en komma's vastgelegd.

De afgelopen acht jaar hebben we te veel over geloof gepraat, zeker na de moord op Theo van Gogh. Ik heb betoogd dat het grootste deel van die 'discussie' niet zinvol is, en dat geldt zeker voor het debat over geloofsinhoudelijke zaken. Nederland is bij uitstek een land waar veel geloven en thuisculturen hun plek hebben en er is geen reden waarom moslims daar niet in zouden passen. Natuurlijk heeft geloof invloed op wat mensen denken, op hun waarden, op hun dagelijks leven. Maar zolang het gedrag, de daden, de handelingen van gelovigen niet botsen met onze rechtsstaat, kan de scheiding tussen Kerk en Staat voortbestaan. Wie zich aan de regels houdt, mag geloven en denken wat hij wil. Laten we mensen beoordelen op wat ze

doen, niet op wat ze geloven of denken, laat staan op wat anderen denken van hun geloof.

Natuurlijk is het wennen om te zien hoe een nieuw geloof zich wortelt. Die gewenning kost tijd, maar ik durf te voorspellen dat de islam over tien, twintig jaar geen urgent onderwerp meer is; katholieken worden honderd jaar na hun emancipatie immers ook niet meer als probleem gezien. De moslims zelf, sowieso beperkt in aantal, seculariseren op een manier die Nederlanders bekend moet voorkomen. Belangrijker is dat geloof voor de overgrote meerderheid van hen geen invloed heeft op hun maatschappelijk functioneren.

De feiten laten zien dat allochtonen in Nederland beter wonen dan ooit en altijd beter hebben gewoond dan hun lotgenoten in andere immigrantensamenlevingen. In elk geval net zo goed als de meeste andere burgers, al zijn niet alle wijken paradijzen. In deze context zagen we ook dat jeugdcriminaliteit een probleem blijft, zowel in allochtone als in autochtone kringen. Enig perspectief over de omvang ervan helpt, ook al is het een echt probleem. Overigens een Nederlands, niet een exclusief Marokkaans probleem.

We zagen dat in de politiek enorme vooruitgang is geboekt. Meer en meer zijn allochtonen naar evenredigheid vertegenwoordigd in democratische instellingen. Dat is een prestatie van formaat en wijkt positief af van het beeld in de meeste andere immigratielanden. De tweede generatie is veel meer geïnteresseerd in politiek, zodat het voor de hand ligt dat de politieke participatie nog toeneemt.

Ten slotte vroeg ik me af in welke mate allochtonen buiten hun etnische groep trouwen. Dat gebeurt nog niet veel, wat voor een tweede generatie niet vreemd is. Geduld. Kom over twee generaties terug en het patroon is totaal anders. Tegelijkertijd ontwikkelen de ideeën van allochtonen over man-vrouwrelaties

zich nu razendsnel en wijken ze steeds minder af van die van autochtonen. Dat geldt zeker voor de opvattingen van hogeropgeleide allochtonen.

Alles bij elkaar mogen we vaststellen dat allochtonen in Nederland behoorlijk succesvol zijn. Dat geldt in elk geval voor de tweede generatie en het lijdt geen twijfel dat de derde het nog beter zal doen. Ik wijs nog eens op de paradox van de integratie: hoe beter het gaat met de multiculturele samenleving, des te minder goed we dat herkennen en des te meer we ons vastbijten in de schaduwkanten. In Nederland woedt een maatschappelijke discussie die alles problematiseert, die uitnodigt tot moedeloosheid, terwijl daar geen enkele reden voor is. Veel van de 'problemen' zijn gewoon ouderwetse sociaal-economische problemen; allochtonen onderscheiden zich daarin niet geweldig van autochtonen.

We hoeven geen gecompliceerde definitie van integratie te hanteren om te zien dat het behoorlijk goed gaat, ook al wekt de politieke discussie een andere indruk. Zie integratie als een proces: burgers richten hun samenleving in, in permanente dialoog met elkaar en zonder daar ooit klaar mee te zijn. Als de doelstelling is om iedereen gelijke kansen op het 'goede leven' te bieden, gaat het behoorlijk goed met de integratie. Beter dan we hadden mogen verwachten. Daar mogen we met zijn allen, allochtonen en autochtonen, behoorlijk trots op zijn. Tijd om dat van de daken te schreeuwen.

Geraadpleegde literatuur

- Amersfoort, Hans van. *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie*. Amsterdam: IMES, 2001.
- Bartels, Edien. *Antropologische dilemma's en onderzoek naar islam* (Talmalezing). Amsterdam: Vrije Universiteit, 2008.
- Bevolkingstrends*, jrg. 55 (2007), no. 4. CBS.
- Bijl, R.V. e.a. *Integratiekaart 2005. De maatschappelijke integratie van migranten in de tijd gevolgd: trend- en cohortanalyses* (Cahiers WODC, 2005-16). Den Haag: WODC / Voorburg: CBS, 2005.
- Boog, Igor e.a. *Discriminatiemonitor niet-westerse allochtonen op de arbeidsmarkt* (SCP-publicatie, 2007/28). Den Haag: SCP, 2007.
- Boumans, Louis, Hester Dibbits en Margreet Dorleijn. *Jongens uit de buurt. Een ontmoeting met Güray, Naraen, Hasan, Youssef, Mustafa, Azzadine, Badir en Rachid*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 2001.
- Bovenkerk, Frank. *Etniciteit, criminaliteit en het strafrecht* (Pompe reeks, 57). Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, 2009.
- Brink, Gabriël van den. *Culturele contrasten. Het verhaal van de migranten in Rotterdam*. Amsterdam: Bert Bakker, 2006.
- Broek, Andries van den en Saskia Keuzenkamp (red.). *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*. Den Haag: SCP, 2008.
- Brouwer, Lenie. 'Islam as a symbol of protest: Reactions of Dutch-Moroccan youths to the Debate on Islam'. Centre on Migration, Policy and Society, Working Paper No. 29, University of Oxford, 2006. Op: www.compas.ox.ac.uk/publications/working-papers/wp-06-29.
- Brouwer, Lenie. 'Yasmina. Een virtuele plek voor Marokkaanse meisjes', *Pedagogiek*, jrg. 24 (2004), no. 3, pp. 211-215.
- Buruma, Ian. *Murder in Amsterdam. The Death of Theo van Gogh and the Limits of Tolerance*. Londen: Atlantic Books, 2006.
- Carens, Joseph. *Culture, Citizenship and Community. A Contextual Exploration of Justice as Evenhandedness*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- CBS. *Jaarrapport Integratie 2008*. Den Haag: CBS, 2008.
- CBS Statline. Online demografische informatie Centraal Bureau voor de Statistiek: statline.cbs.nl.
- Cliteur, Paul. *Moderne Papoea's. Dilemma's van een multiculturele samenleving*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2002.
- Coenen, Liesbeth. 'Word niet zoals wij!' *De veranderende betekenis van onderwijs bij Turkse gezinnen in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis, 2001.
- Crul, Maurice e.a. *De tweede generatie. Last of kansen voor de stad?* Amsterdam: IMES, 2008.

- Crul, Maurice en Liesbeth Heering. *The Position of the Turkish and Moroccan Second Generation in Amsterdam and Rotterdam. The TIES study in the Netherlands* (IMISCOE Research). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Crul, Maurice en Hans Vermeulen. *Immigration and Education. The Second Generation in Europe*. Amsterdam: IMES, 2004.
- Crul, Maurice. *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*. Amsterdam: Het Spinhuis, 2000.
- Dagevos, Jaco e.a. *Goede burens kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland* (SCP-publicatie, 2009/3). Den Haag: SCP, 2009.
- Dagevos, Jaco. *Dubbele nationaliteit en integratie* (SCP-special, 28). Den Haag: SCP, 2008.
- Dagevos, Jaco en Hans Dagevos. *Minderheden meer gewicht. Over overgewicht bij Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen en het belang van integratiefactoren* (SCP-special, 26). Den Haag: SCP, 2008.
- Dagevos, Jaco en Mérove Gijsberts. *Informatievoorziening integratie niet-westerse allochtonen. Inventarisatie van de beschikbare bronnen en voorstellen voor verbetering* (SCP-special, 24). Den Haag: SCP 2008.
- Dagevos, Jaco en Mérove Gijsberts (red.). *Jaarrapport Integratie 2007* (SCP-publicatie, 2007/27). Den Haag: SCP 2007.
- Dagevos, Jaco e.a. *Turken in Nederland en Duitsland. De arbeidsmarktpositie vergeleken* (SCP-publicatie, 2006/23). Den Haag: SCP, 2006.
- Dagevos, Jaco. 'Minderheden, armoede en sociaal-culturele integratie', *Migrant studies*, jrg. 21 (2005), no. 3, pp. 135-154.
- Distelbrink, Marjolijn en Suzanne Loozen. 'Jonge Turken en Marokkanen over gezin en taakverdeling', *Bevolkingstrends*, jrg. 53 (2005), no. 3, pp. 77-82.
- Duyvendak, Jan Willem, Ewald Engelen en Ido de Haan. *Het bange Nederland. Pleidooi voor een open samenleving*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Duyvendak, Jan Willem. *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie* (oratie Universiteit van Amsterdam, 14 mei 2004). Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2004.
- Duyvendak, Jan Willem en Lex Veldboer (red.). *Meeting point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*. Amsterdam: Boom, 2001.
- Ederveen, Sjf e.a. *Destination Europe. Immigration and Integration in the European Union* (European Outlook, 2). Den Haag: CPB, 2004.
- El Hadioui, Iliass. *Hoe de straat de school binnendringt. Overlastgevend gedrag van Marokkaans-Nederlandse jongeren en de invloed ervan op school*. Utrecht: APS, 2008.
- Emmer, Piet en Hans Wansink. *Wegsturen of binnenlaten? Tien vragen en antwoorden over migratie*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2005.

- Engbersen, Godfried en René Gabriëls. *Sferen van integratie. Naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid* (Beleid en Maatschappij, Jaarboek 1994/95). Amsterdam: Boom, 1995.
- Engelen, Ewald. 'Towards an Explanation of the Performance Differences of Turks in the Netherlands and Germany', *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, jrg. 97 (2006), no. 1, pp. 69-79.
- Entzinger, Han en Edith Dourleijn. *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*. Assen: Van Gorcum, 2008.
- Entzinger, Han. 'Changing the rules while the game is on. From multiculturalism to assimilation in the Netherlands', in Y. Michal Bodemann en Gökçe Yurdakul (red.), *Migration, Citizenship, Ethnos. Incorporation regimes in Germany, Western Europe and North America*. New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Entzinger, Han. *Voorbij de multiculturele samenleving* (oratie Erasmus Universiteit, 9 maart 2002). Assen: Van Gorcum, 2002.
- Entzinger, Han. 'Het voorportaal van Nederland. Inburgeringsbeleid in een multiculturele samenleving', in C.H.M. Geuijen (red.), *Multiculturalisme*. Utrecht: Lemma, 1998, pp. 67-79.
- Essayah, Ouafila. "Mijn geld is mijn geld, zijn geld is ons geld." Een onderzoek naar perspectieven van Marokkaanse jongeren op genderverhoudingen in het gezin'. Afstudeerscriptie, Vrije Universiteit, 2007.
- Foner, Nancy en Richard Alba. 'Immigrant religion in the U.S. and in Western Europe. Bridge or Barrier to Inclusion?', *International Migration Review*, jrg. 42 (2008), no. 2, pp. 360-392.
- Forum (Ahmed Ait Moha, Pieter Paul Verheggen en Lonneke Gijsbers). *TrendMeter 2008. Werkgevers over Nieuwe Nederlanders als werknemers*. Utrecht: Forum, 2008.
- Ghorashi, Halleh. *Paradoxen van culturele erkenning* (oratie Vrije Universiteit). Amsterdam: Vrije Universiteit, 2006.
- Gijsberts, Mérove en Jaco Dagevos. *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact* (SCP-publicatie, 2007/15). Den Haag: SCP, 2007.
- Gowricharn, Ruben (red.). *Falende instituties. Negen beikele kwesties in de multiculturele samenleving*. Utrecht: Forum, 2006.
- Grever, Maria en Kees Ribbens. *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (WRR Verkenningen). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.
- Grillo, Ralph (red.) *The family in question. Immigrant and ethnic minorities in multicultural Europe* (IMISCOE Research). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Hagendoorn, Louk en Paul M. Sniderman. *When Ways of Life Collide: Multiculturalism and Its Discontents in the Netherlands*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007.
- Hagendoorn, Louk, Justus Veenman en Wilma Vollebergh. *Integrating*

- Immigrants in the Netherlands. Cultural versus Socio-Economic Integration.* Aldershot: Ashgate, 2003.
- Heelsum, Anja van e.a. *Moslim in Nederland*, Deelstudie e: *Islamitische organisaties in Nederland* (SCP-werkdocument, 106e). Den Haag: SCP, 2005.
- Heijne, Bas. *Onredelijkheid. Essay.* Amsterdam: De Bezige Bij, 2007.
- Herten, Marieke van en Ferdie Otten. 'Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland', *Bevolkingstrends*, jrg. 55 (2007), no. 3, pp. 48-53.
- Herweijer, Lex. *Making up the gap. Migrant education in the Netherlands* (SCP-publicatie, 2009/9). Den Haag: SCP, 2009.
- Herweijer, Lex. *Gestruikeld voor de start. De school verlaten zonder startkwalificatie* (SCP-publicatie, 2008/10). Den Haag: SCP, 2008.
- Hoenderkamp, Jeroen. *De sociale pijler. Ambities en praktijken van het grotestedenbeleid* (SCP-publicatie, 2008/14). Den Haag: SCP, 2008.
- Hooghiemstra, Erna. *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland* (SCP-publicatie, 2003/5). Den Haag: SCP, 2003.
- Huis, Mila van. 'Partnerkeuze van allochtonen', *DEMOS*, jrg. 24 (2008), no. 1, pp. 1-4.
- Jong, Jan Dirk de. *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens.* Amsterdam: Aksant, 2007.
- Jong, Sjoerd de. *Een wereld van verschil. Wat is er mis met cultuurrelativisme?* Amsterdam: De Bezige Bij, 2008.
- Keuzenkamp, Saskia en Ans Merens (red.). *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (SCP-publicatie, 2006/6a). Den Haag: SCP, 2006.
- Kleijwegt, Margalith. *Onzichtbare ouders. De buurt van Mohammed B.* Zutphen: Plataan, 2005.
- Kleinhans, Reinout, Hugo Priemus en Godfried Engbersen. 'Understanding Social Capital in Recently Restructured Urban Neighbourhoods. Two Case Studies in Rotterdam', *Urban Studies*, jrg. 44 (2007), no. 5/6, pp. 1069-1091.
- Koning, Martijn de. *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims.* Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Koopmans, Ruud. 'Zachte heemeesters... Een vergelijking van de resultaten van het Nederlandse en Duitse integratiebeleid en wat de WRR daaruit niet concludeert', *Migrantenstudies*, jrg. 18 (2002), no. 2, pp. 87-92.
- Kraal, Karen. *Een dynamisch mozaïek. Nieuwe trends bij Marokkaanse organisaties.* Amsterdam: IMES, 2002.
- Latten, Jan. *Zwanger van segregatie. Een toekomst van sociale en ruimtelijke segregatie?* (oratie Universiteit van Amsterdam, 18 november 2005). Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2005.

- Liempt, Paul van. *De Nederlandse droom. Van mavo tot professoraat: hoe stapelaars de top beklommen*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2008.
- Lucassen, Jan en Arie de Ruijter (red.). *Nederland multicultureel en pluriform? Een aantal conceptuele studies* (Sociale cohesie in Nederland, 1). Amsterdam: Aksant, 2002.
- Lucassen, Leo en Wim Willems. *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies*. Amsterdam: Bert Bakker, 2006.
- Lucassen, Leo. *The Immigrant Threat. The Integration of Old and New Migrants in Western Europe since 1850*. Urbana: University of Illinois Press, 2005.
- Maussen, Marcel. *Ruimte voor de islam? Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties*. Apeldoorn: Het Spinhuis, 2006.
- Metaal, Stefan, Maartje Delnoij en Jan Willem Duyvendak. *Een Amsterdamse benadering. Vooruitkomen, samenleven en thuis voelen in Nieuw West*. Amsterdam: Bureau Parkstad, 2006.
- Nell, Liza. *Transnational Migrant Politics in the Netherlands. Historical Structures and Current Events*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2008.
- Nicis Institute. *Interculturele verhoudingen op Amsterdamse scholen voor voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsopleiding*. Quick Scan, mei 2005.
- Nieuwenhuijsen, Pieter en Jan Beerenhout. 'Nederland Immigratieland'. *Socialisme & Democratie*, jrg. 64 (2007), no. 10, pp. 31-40.
- Obdeijn, Herman en Marlou Schrover. *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Obdeijn, Herman en Paolo De Mas. *De Marokkaanse uitdaging. De tweede generatie in een veranderend Nederland* (Forum Essay). Utrecht: Forum, 2001.
- Odé, A. en J. Dagevos. *Jaarboek Multiculturele samenleving in ontwikkeling 2009. Beleidsontwikkelingen, feiten & cijfers, feestdagen en adressen*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2009.
- Ours, Jan C. van en Justus Veenman. *Age at immigration and educational attainment of young immigrants* (Discussion Paper, 2005-11). Tilburg: Tilburg University, 2005. Op: arno.uvt.nl/show.cgi?fid=53707.
- Pektaş-Weber, Ceylan. *Moslima's. Emancipatie achter de dijken*. Amsterdam: Bulaaq, 2006.
- Pellikaan, Huib en Margo Trappenburg. *Politiek in de multiculturele samenleving*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Pels, Dick. *Opium van het volk. Over religie en politiek in seculier Nederland*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2008.
- Penninx, Rinus. 'Dutch Immigrant Policies Before and After the Van Gogh Murder', *Journal of International Migration and Integration*, jrg. 7 (2006), no. 2, pp. 241-254.
- Penninx, Rinus. 'The vicissitudes of Dutch immigration policies', *Canadian Diversity/Diversité Canadienne*, jrg. 5 (2006), no. 1, pp. 57-63.

- Penninx, Rinus en Marlou Schrover. *Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief*. Amsterdam: IMES, 2001.
- Penninx, Rinus en Jan Lucassen. *Newcomers. Immigrants and their descendants in the Netherlands, 1550-1995*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1997.
- Penninx, Rinus. *Minderbeidsvorming en emancipatie. Balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwagengebruikers 1967-1987*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 1988.
- Praag, Carlo van e.a. *Muslim in Nederland, Deelstudie f: Een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen* (SCP-werkdocument, 106f). Den Haag: SCP, 2005.
- Prins, Baukje. 'The Nerve to Break Taboos. New Realism in the Dutch Discourse on Multiculturalism', *Journal of International Migration and Integration*, jrg. 3 (2002), no. 3/4, pp. 363-380.
- Prins, Baukje. *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving*. Amsterdam: Van Gennep, 2000 (eerste druk) en 2004 (tweede, herziene en uitgebreide druk).
- Prospect Magazine*. 'In search of British values', 27 oktober 2007.
- Putnam, Robert. 'E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century', *Scandinavian Political Studies*, jrg. 30 (2007), no. 2, pp. 137-174.
- Rath, Jan, Rinus Penninx, Kees Groenendijk en Astrid Meijer. *Nederland en zijn islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsge-meenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1996.
- Rijk, Martijn de. *De nieuwe moskee. Politiek en geloof in een provinciestad*. Amsterdam: Atlas, 2006.
- RMO. *Tussen flaneren en schofferen. Een constructieve aanpak van het fenomeen hangjongeren* (Advies RMO, 43).
- Rušinović, Katja. *Dynamic Entrepreneurship. First and Second-Generation Immigrant Entrepreneurs in Dutch Cities* (IMISCOE Dissertations). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Scheffer, Paul en Koen Koch (red.). *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit*. Amsterdam: Bert Bakker, 1996.
- Scheffer, Paul. *Het land van aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2008.
- Schinkel, Willem. *De gedroomde samenleving*. Kampen: Klement, 2008.
- Schmeets, Han en Ronald van der Bie (red.). *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*. Den Haag: CBS, 2009.
- Schnabel, Paul. 'Immigration and the question of Dutch identity'. Van Tilburg Lecture, 21 februari 2008.
- Schnabel, Paul e.a. (red.). *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie* (SCP-publicatie, 2008/26). Den Haag: SCP, 2008.
- Scholten, P. *Constructing immigrant policies. Research-policy relations and immigrant integration in the Netherlands (1970-2004)*. Proefschrift, Universiteit van Twente, 2008.

- Schoo, H.J. *De verwarde natie. Dwarse noties over immigratie in Nederland*. Amsterdam: Prometheus, 2000.
- Schuyl, Kees. *Steunberen van de samenleving. Sociologische essays*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Shadid, W.A.R. en P.S. van Koningsveld. *De mythe van het islamitische gevaar. Hindernissen bij integratie*. Kampen: Kok, 1992.
- Shadid, Wasef A. *Moroccan workers in the Netherlands*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1979.
- Sterckx, Leen en Carolien Bouw. *Liefde op maat. Partnerkeuze van Turkse en Marokkaanse jongeren*. Amsterdam: Het Spinhuis, 2005.
- Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid (voorzitter: Stef Blok). *Bruggen bouwen* (Kamerstukken II 2003/04, 28 689, nr. 8). Den Haag: Sdu Uitgevers, 2004. Bekend als het rapport-Blok.
- Tilborgh, Yolanda van. *Wij zijn Nederland. Moslima's over Ayaan Hirsi Ali*. Amsterdam: Van Gennep, 2008. Voorwoord Abram de Swaan.
- Tillie, Jean. *Gedeeld land. Het multiculturele opgemaak van Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff, 2008.
- Tinnemans, Will. *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)*. Utrecht: NCB, 1994.
- Tübergen, Frank van en Ineke Maas. *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Valk, Helga A.G. de, Ingrid Esveldt, Kène Henkens en Aart C. Liefbroer. *Oude en nieuwe allochtonen in Nederland. Een demografisch profiel* (WRR Werkdocumenten, w123). Den Haag: WRR, 2001.
- Veenman, J. (red.). *De toekomst in meervoud. Perspectief op multicultureel Nederland*. Assen: Van Gorcum, 2002.
- Veenman, J. (red.). *Keren de kansen? De tweede-generatie allochtonen in Nederland*. Assen: Van Gorcum, 1996.
- Veldboer, Lex, Jan Willem Duyvendak en Carolien Bouw (red.). *De mixfactor. Integratie en segregatie in Nederland*. Amsterdam: Boom, 2007.
- Verdeeld verleden, gedeelde koers? Bijdragen aan het debat over integratie*. Speciale aflevering van *Socialisme & Democratie*, jrg. 66 (2009), no. 1/2.
- Verhagen, Frans. *Samenleven met verschillende culturen. De essentie van het Nederlanderschap*. Idee, Wetenschappelijk tijdschrift D66, november 2008.
- Verhagen, Frans. *The American Way. Wat Nederland kan leren van het meest succesvolle immigratieland*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2006.
- Verhagen, Frans. 'Wat Nederland zou kunnen leren van Amerika over integratie'. Idee, Wetenschappelijk tijdschrift D66, najaar 2006.
- Vermeulen, Hans en Boris Slijper. *Multiculturalisme in Canada, Australië en de Verenigde Staten. Ideologie en beleid, 1950-2000* (Migratie- en etnische studies, 17). Amsterdam: Aksant, 2003.
- Vermeulen, Hans. *Culture and inequality. Immigrant cultures and social mobility in long-term perspective*. Amsterdam: Het Spinhuis, 2001.

- Vermeulen, Hans en Rinus Penninx (red.). *Immigrant Integration. The Dutch Case*. Amsterdam: Het Spinhuis, 2000.
- VROM, Ministerie van. *Integratienota 2007-2011. Zorg dat je erbij hoort!* Den Haag: Ministerie van VROM, 2007.
- Vuijsje, Herman. *Correct. Welkenkend Nederland sinds de jaren zestig*. Amsterdam: Olympus, 2008 (derde, geactualiseerde editie).
- Wijnker, Igor. *Onder Marokkanen. Een jaar bij FC Chabab*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2006.
- Wolff, Tim. *Multiculturalisme & Neutraliteit*. Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2005.
- WRR. *Identificatie met Nederland* (Rapporten aan de regering, 79). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.
- WRR. *Nederland als immigratiesamenleving* (Rapporten aan de regering, 60). Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001.

Een uitgebreide literatuurlijst en een inhoudelijk essay over de belangrijkste boeken en publicaties over integratie zijn te vinden op <http://www.amerika.nl> onder de verwijzing *Hoezo mislukt?*

Register

- Abdolah, Kader 100, 131
Aboezaid, Laila 100
Aboutaleb, Ahmed 26, 168, 219
accepteren/adapteren van
cultuurverschillen 23-24
achterstandswijken *zie* sociaal-
economisch milieu
actiefburgerschap 171-177
Adelmund, Karin 46, 69
Albayrak, Nebahat 38, 168, 206
Albert Cuypmarkt, Amsterdam 97
Al-Jazeera (tv-zender) 94
Allas, Yasmine 100
allochtonen *passim*
–, aantallen 27-32
–, eerste generatie 21
–, grote steden 28 e.v., 42-43, 178, 180
–, land van herkomst en 38-40
–, niet-kerkelijk 28
–, niet-westerse (term) 18, 19
–, pubers 22
–, term 17 e.v.
–, tweede generatie *zie* tweede
generatie-allochtonen
–, westerse (term) 18
Almelo 30, 31
Almere 30
American Way, The (Verhagen, 2005) 13,
218-219
Amsterdam 29, 30, 31, 97, 136 e.v.,
145-146, 151
–, vergelijking met Rotterdam 136 e.v.
–, Zuidoost 145-146, 151
anti-islamgevoelens, uitbuiten van 172
e.v.
arbeidsmarkt 20, 73-92, 153
–, beeldvormingsonderzoek (2002) 85
–, discriminatie op de 83 e.v.
–, positieve discriminatie 85-87
–, toegang tot 153
–, participatie 20, 73-92
–, ‘prestatiebeelden’-onderzoek
(2002) 85
–, tweede generatie 81-82
assimilatie 204-205, *passim*
–, negatieve betekenis 205
autochtoon (term) 17
autochtonenwijken 146

Balkenende 126-127, 218
–, Calvijn-herdenking 126-127
bangmakerij en maatschappij 142, 172
e.v.
basisberoepsopleiding 58-59
basisonderwijs 54, 57-58; *zie ook*
onderwijs
Bawer, Bruce 132
Benali, Abdelkader 100
Benzakour, Mohammed 100
bijstand 74, 75-76
Bijsterveldt, Van 59
Blok, Stef 166
Boekestijn, Arend Jan 174
boerka’s 174
Bolkestein, Frits 120-121, 208
Boomsma, Arie 116
Bos, Wouter 168, 220
Bouazza, Hafid 100
Bouw, Carolien 189
Bovenkerk, Frank 155-160
Brouwer, Lenie 197
Buruma, Ian 216-217
buurtbarbecues 180

- Cairo, Edgar 100
 Caldwell, Christopher 132, 174
 CBS *zie* Centraal Bureau voor de Statistiek
 CDA 169
 Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) 13, 17, 54, 74, 208
 Chinezen 214
 ChristenUnie 116
 Citotoets 56, 71
 Cliteur, Paul 64, 141
co-ethnic preferences 88
 Cohen, Job 177
 Colls, Robert 113, 114
 commissie-Blok 24, 166 e.v., 177 e.v., 202
 computergebruik 96, 107
 conjunctuurbeleid 73 e.v.; *zie ook* overheidsbeleid
 Conrad, Kent 113
 contacthypothese (SCP) 105-107
 Corpeleijn, André 74
 criminaliteit 154-162
 –, preventie 159-162
 culturele diversiteit, belang van 203 e.v.
 cultuur 98 e.v.
 –, culturele menging 99
 –, hoge 98, 107
 –, integratiedebat en 214 e.v.
 cultuurpessimisme 213
 Cuomo, Andrew 112-113

 D66 117, 167-168
 dagelijks leven 93 e.v., 101, 105-107
 –, SCP-onderzoek 94
 Dam, Marcel van 200
 Deltaplan inburgering (overheid, 2007) 210
 Den Haag 29-30, 31
 Dibi, Tofik 93
 discriminatie op arbeidsmarkt 83 e.v.
Discriminatiemonitor niet-westerse allochtonen 2007 (SCP) 84
 diversiteit binnen de groep 205-208
 Dourleijn, Edith 40, 83, 132, 187-188, 192
 Dresselhuys, Cisca 194-195
 Driessen, Geert 57
 drugsdelicten 156
 Duyvendak, Jan Willem 103, 127, 149-150

 eenoudergezinnen 189
 eerwraak 176
 Eindhoven 30
 Elhadioui, Iliass 106, 160
 elite, integratiedebat en 216 e.v.
 Ellian, Afshian 36
 emancipatie 213; *zie ook* onderwijs; vrouwenemancipatie
 Engbersen, Godfried 77
 Enschede 30
 Entzinger 40, 79, 83, 132, 187-188, 192
 Essayah, Ouafila 66, 85, 183, 195
Europese revolutie, De (Caldwell) 174
 Europese verkiezingen (2009) 121, 149, 217
 Evangelische Omroep 115-116

 familie-Invloed 190-191
Fatale remedies (Engbersen, 2009) 77
 Fennema, Meindert 169
 Fermin 179
 fietsen 97
 Fortuyn, Pim 186
 Forum, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling 83
 gastarbeiders 21, 34-35, 78-79, 200
 gedachtepolitie 175
Gedeeld land (Tilly) 142
gedroomde samenleving, De (Schinkel) 106
 gelijke kansen bevorderen 24 e.v.
 geloofsbeleving, privé vs publiek 133 e.v., 138-141; *zie ook* religie

- gemeenteraden 170-171
Gestruikeld voor de start (Herweijer, 2008/10) 60-61
 gevarieerdheid van samenleving 23-24
 geweld op straat 154 e.v.
 gezinshereniging 187-188
 gezondheid/gezondheidszorg 162-165
 globalisering 78, 119-122, 129, 130
 –, kleinburgerlijkheid en 161-162
 godsdienst *zie* religie
Goede bureu kun je niet kopen (SCP) 150
 Gogh, Theo van 142, 195, 216-217, 221
 Golfoorlog (1991) 120
 Gouda 30
 Groenewold, George 135-136
 Groenlinks 169
 protestedenbeleid 28 e.v., 42-43, 178, 180
 –, overheidssubsidies en 180
 gymnasium 56-57
- Halsema, Femke 195
 handen schud-kwestie 174
 hangjongeren 160 e.v.
 havo/vwo 54 e.v., 60, 68
 hbo/universiteit 15, 54 e.v., 64, 68
 –, arbeidsparticipatie na 82-83
 Heijne, Bas 128-129
 Herweijer, Lex 53, 57
 Hirsi Ali, Ayaan 34, 35, 141, 173, 195
 Hoenderkamp, Jeroen 42, 178 e.v.
 hokjesgeest 108 e.v.
 –, onderzoek Nederlandse identiteit 108-109
 homo-emancipatie 22, 116-117, 175-176
 hoofddoekjes 140, 194-195
 Hooghiemstra, Erna 186, 189, 190-191, 196
Huis van de moskee (Abdolah) 100
 Huis, Mila van 187-188
 huwelijk *zie* trouwen
- huwelijksmigratie 186-189
 –, wetsveranderingen (2004 en 2008) 186-187
Identificatie met Nederland (WRR-advies, 2007) 108, 110 e.v., 127
 identiteitsdiscussie 108-130, 214 e.v.
 –, cultureel erfgoed en 126-127
 –, culturele achtergrond jeugd en 114 e.v.
 –, geloofsbeleving en 141 e.v.
 –, gevaar van 126-127
 –, globalisering en 119-122
 –, historische wortels en 122-123
 –, islam en 119 e.v.
 –, kleinburgerlijkheid en 119-122
 –, nationale identiteit 113-117
 –, niet bestaan van de Nederlandse-discussie (Máxima) en 108, 110 e.v.
 –, onderzoek Nederlandse identiteit 108-109
 –, subjectieve integratie-indicator (CBS en SCP) 118-119
 –, veranderlijkheid culturen en 124 e.v.
 –, 'wij' vs 'zij'-denken en 109
 Ignatieff, Michael 114, 217
 IJburg, Amsterdam 151
 immigratieland Nederland 201
 importhuwelijken 186-189
 –, Belgiëroute 188-189
 –, inburgeringscursussen importbruiden en 189
 –, variatie binnen 196
 –, wetsverandering (2004 en 2008) 186-187
 inburgeringscursus 42, 189
 Indische Nederlanders 214
 individualiteit, identiteitsdiscussie en 111, 212
 Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) 166-167
Integratiemonitor (SCP, 2007) 38
 integratieproces (term) 24 e.v.
 Integration of the European Second

- Generation-onderzoek *zie*
 TIES-onderzoek
intermarriage 20, 185, 196-199
 internet 96, 107
 islamdebat 23, 28, 32, 119 e.v., 134-135,
 119 e.v., 208-209, 215
 –, ontkerkelijking in Nederland 132
 –, angst voor islam 134
 –, culturele en geloofscomponent van
 islam 135
 –, integratie en 208-209
 –, Westen en 119 e.v.
Zie ook geloofsbeleving; religie
 Italianen 214
- Jaarrapport Integratie 2008* (CBS) 38, 40,
 55, 81, 118
 jeugdcriminaliteit 134, 154-162
 –, aanpak van 156-159
 –, preventief beleid 159-162
 –, sociale controle en 156 e.v., 159 e.v.
 jeugdwerkeloosheid 81
 Jong, Jan Dirk de 156-157, 159
 jongensbesnijdenis 172-173
 jongerenoverlast 149-150
 –, media en vooroordelen over 161-162
Zie ook jeugdcriminaliteit
 Jungbluth, Paul 57
- Kanaalstraat, Utrecht 97
Kapot moeilijk (De Jong, 2007) 156-157
Keren de kansen? (Martens en Veenman,
 1996) 49
 ketenmigratie 78-79
 Khomeini, Ayatollah 120
 kijkgedrag *zie* televisiekijken
 kinderen krijgen 192
 kleinburgerlijkheid en islamofobie
 119-122, 129, 130, 216
 'kleurenblindheid'-onderzoek (min.
 van EZ, 2006) 84
 Knevel, Andries 116
Knielen op een bed violen (Siebelink) 115
- Koch, Koen 111-112
Komen en gaan (Obdeijn en Schrover,
 2008) 25
 Koning, Martijn de 133 e.v.
 Koninginnedag 97-98
 Koopmans, Ruud 24
 koopwoningen 151-152
 koranscholen/-lessen 174
 Koran-vertaling (Abdolah) 131
 Koser Kaya, Fatma 17, 167, 206
 kostwinnerschap 191, 192-194
 krant lezen 95
 Kross, Rudi 100
- Laan, van der Eberhard 187-189
 Lacqueur, Walter 132
land van aankomst, Het (Scheffer, 2007)
 15, 39, 128, 214-215
 Laroui, Fouad 145
lat steeds hoger, De (Entzinger en
 Dourleijn, 2008) 40, 83, 132, 187-188,
 192
 Latten, Jan 183, 197
 Lazrak, Ali 166
 leerplichtleeftijd, verlaging
 beginleeftijd 53
 leeuwondersteunend onderwijs
 (Iwo) 59
 Lelystad 30
 liberale rechtsstaat 218-219
Liefde op maat (Bouw en Sterckx, 2005)
 189
 Liempt, Paul van 64
 literatuur door allochtonen 100-101
 loopbaanbegeleiding 63
 Lucassen, Leo 213
- machogedrag jongens 135
Making up the Gap (Herweijer, 2009)
 57
 man-vrouwverhoudingen 183 e.v., 191
 e.v., 197 e.v.
 –, discussie tussen seksen 197 e.v.

- Marcouch, Ahmed 31, 39-40, 64, 101, 172
- Marokkaanse Nederlanders 206-207, *passim*
- Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen* 34
- marokko.nl (website) 197
- Martens, Edwin 49
- Maussen, Marcel 137
- Máxima, prinses 108, 110
- mbo 54-55, 58, 59, 62, 68
- media 13, 161-162
- , jongerenoverlast en 161-162
- Mees, Heleen 75, 79
- Meiden van Halal, De* (tv) 99
- meisjesbesnijdenis 172-173
- mensenrechten 213
- middenklasse 153-154
- migratiehuwelijken 186-189
- , Belgiëroute 188-189
- , inburgeringscursussen
- importbruiden en 189
- , variatie binnen 196
- , wetsveranderingen (2004-'09) 186-187
- Mijn geld is mijn geld, zijn geld is ons geld* (Essayah, 2007) 66-67
- Mollenkopf, John 184
- Molukkers 214
- mono-etnische buurten 30, 32, 148 e.v.
- moslims *zie* islamdebat
- Müjde, Funda 206
- 'multiculturele drama, Het' (Scheffer, 2000) 11, 214-215
- Murder in Amsterdam* (Buruma) 216-217
- muziekcultuur 98
- mystificaties rondom integratie 14 e.v.
- mythe van het islamitische gevaar, De* (Shadid en Van Koningsveld, 1989) 173
- 9-11-2001 (aanslagen 11 sept. 2001, New York) 142
- Nationaal Historisch Museum 218
- 'nationaliteitsexamen' 124-126
- Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) 135-136
- negativisme 11 e.v., 134
- Nieuw West Pamflet* (Duyvendak, 2006) 149-150
- Nijmegen, witte *vs* zwarte scholenbeleid (vanaf 2009) 51-52
- normoverschrijdend gedrag jeugd 154 e.v.
- nuancering, verdwijnen van 11 e.v.
- Obama, Barak 113
- Obdeijn, Herman 25
- Onder Marokkanen. Een jaar bij FC Chabab* (Wijnker, 2006) 102
- ondernemingszin 87-89
- , *co-ethnic preferences* en 88
- , onderzoek naar 88-89
- onderwijs 44, 46-72, 203 e.v., 213
- , emancipatie en 67-69, 72, 195, 213
- , huiswerk-/studiebegeleiding 57
- , instapkansen voor uitvallers 63
- , lees- en taalonderwijs 52
- , Nederlands spreken (thuis) en 40-41
- , onderadvisering allochtone leerlingen 57
- , ouderlijke betrokkenheid en 48 e.v., 63
- , remedial teaching 56-57
- , schooluitval 52 e.v.
- , socialisatieproces kinderen en 46 e.v.
- , stapelen 64 e.v.
- , startkwalificatie maatschappelijk functioneren 58
- , tweede generatie 54 e.v.
- , verlaging beginleeftijd leerplicht 53
- , vrouwen 63 e.v., 67-69, 72, 195, 213

- , vrouwenemancipatie en 67-69, 72, 195, 213
- Zie ook* havo/vwo; hbo/universiteit; mbo; taal; vbo/mavo; vmbo
- Onderwijsinspectie 52, 61
- Onderzoek Gezinsvorming Jonge Allochtonen* (CBS, 2004) 191
- ontslag 74
- open economie 78; *zie ook* globalisering
- openbaar-vervoergebruik 97
- opinieonderzoeken 21-22
- organisaties met etnische grondslag 169-170; *zie ook* politieke betrokkenheid/participatie
- Osdorp, Amsterdam 157-158
- Oudenhoven, Jan Pieter van 108-109
- overheidsbeleid 42-43, 177-180, 202, 209-211
- , effecten van 42-43
- , irrelevantie van integratiebeleid 177-180, 202, 209 e.v.
- overlastjongeren 154 e.v.
- Overtoomse Buurt (Slotervaart, Amsterdam) 31

- Park, Robert Ezra 205
- parlementsleden, allochtone 166-167
- Paulle, Bowen 50-51
- Pauw & Witteman* (tv) 99, 133
- Pechtold, Alexander 102, 118
- Penninx, Rinus 24, 166
- Plasterk, Ronald 149
- Ploeg, Rick van de 98
- politieke betrokkenheid/participatie 166-182
- , actief burgerschap 171-177
- , gemeenteraden 170-171
- , organisaties met etnische grondslag 169-170
- , voorkeursstemgebruik 167-168
- politieke mores in Nederland 11, 14 e.v., 171, 216 e.v.
- politieke participatie *zie* politieke betrokkenheid/participatie
- politisering van feiten 15 e.v.
- populisme 11, 14, 216 e.v.
- , elite en 217
- positieve discriminatie 85-87
- 'Pretty Woman-factor' 50-51
- Prins, Baukje 141
- Profiel* (vakblad mbo-docenten) 60
- provocatiedrag pubers 22
- publieke omroepen 98 e.v.
- Putnam, Robert 161
- PvdA 16, 109, 117, 149, 167-168, 170-171, 215, 217
- , Europese verkiezingen 149
- , Integratienota (2009) 16, 109, 170-171, 215, 217
- , stemmen van allochtonen 167-168
- , tweede generatie-allochtonen en 117
- PVV 118, 129; *zie ook* Wilders, Geert

- Rabbae, Mohammed 36, 69
- Radhakishun, Prem 100
- radicalisering 134
- Ramadan, Tariq 137
- Rambocus, Nirmala 166
- Ramsahai, Sieuwpersad 104-105
- Raymann is laat* (tv) 99-100
- Raymann, Jörgen 99-100
- recessie (economie) 74
- reizen 97
- religie 115-117, 131-144, 174-176, 196-197, 206, 208 e.v.
- , anders denken *vs* anders handelen 175-176
- , rechten en plichten van burgers en 174 e.v.
- , rechtspraak en 140-141
- , respect voor 209
- , trouwen buiten de groep 196 e.v.
- , vrijstelling maatschappelijke plichten en 174 e.v.

- Religie aan het begin van de 21ste eeuw*
(CBS, 2009) 132
religieus zijn in Nederland 115-117, 174
e.v.
respect 209
Rijk, Marijn de 123
Rotterdam 29, 31
–, onderzoeksverslag over jongeren
(Entzinger en Dourleijn) 40, 83, 132,
187-188, 192
–, vergelijking met Amsterdam
136 e.v.
Ruimte voor islam (Maussen) 137
Rushdie, Salman 120
Rushdie-affaire 120
Rusinovic, Katja 88-89
- samenwonen 192
Sanders, Stephan 99
Scheepbouwer, Ad 64
Scheffer, Paul 11, 15, 39, 79-80, 109, 126,
128, 198, 212 e.v., 217-218
scheiding van Kerk en Staat 133 e.v., 138
e.v., 143
–, islam en 143
scheidslindenken *zie* hokjesgeest
Schinkel, Willem 106
Schnabel, Paul 126, 217-218
Schoo, H.J. 174
school van Prem, De (tv) 100
schooluitval 58 e.v., 61
–, terugdringen van 61
schotelantennes 94
Schrover, Marlou 25
Schuyt, Kees 16-17, 23
SCP *zie* Sociaal en Cultureel
Planbureau
seculariteit van Nederland 115-117, 133
e.v., 138-141
–, islam en 133 e.v., 138-141
SES-factor, schoolcarrière en 47 e.v.
SGP, vrouwenbeleid 116
sharia 174
- sleutel tot succes, De* (Crul, 2000) 57
Slotervaart, Amsterdam 31, 148
snelheid van integratie 203-204, 205
e.v., 212, 218-219
Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
13, 53, 54, 61
sociaal/economisch milieu 47 e.v., 148
–, schoolcarrière en 47 e.v.
sociale cohesie, belang van 211
sociale mobiliteit 46 e.v., 80
–, onderwijs en 46 e.v.
sociale pijler, De (Hoenderkamp, 2008)
42 e.v., 178
sociale processen, dynamiek 14
sociale wetenschappers, bevindingen
van 12-13
sociale zekerheid 90 e.v.; *zie ook*
verzorgingsstaat
Socialisme en Democratie (PvdA-
maandblad) 16
SP 167-168
Spanjaarden in Nederland 214
Spekman 158
spijbelen 60-61
sport 93-107
–, amateurverenigingen 101-104
–, carrières in 103 e.v.
–, ouderparticipatie en 102
–, verplichte menging en 103-104
stadsidentiteit *vs* nationale identiteit
137
startkwalificatie en 58
Sterxckx, Leen 189
straatfeesten 180
Surinamers in Nederland 207-208, 214
Swaan, Abram de 173-174
- taal 33-45
–, landstaal moedertaal 37-38
Tafersiti, Driss 36
televisiekijken 94 e.v., 96
terrorismedreiging 134
Thuiswedstrijd in een vreemd land

- (Ramsahai) 104-105
- TIES-onderzoek 43-44, 53-54, 63 e.v., 136
- Tillie, Jean 142, 167, 169
- transnationalisme 39
- Trendmeter* (Forum-Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling) 83
- trouwen 183 e.v.
- , Belgiëroute 188-189
- , buiten de groep (*intermarriage*) 20, 185, 196-199
- , buitenshuis werken vrouw en 192-194
- , traditionele man-vrouwverhouding en 191 e.v.
- , verbod op huwelijk neef en nicht 187
- Trouwen over de grens* (Hooghiemstra, 2003) 186
- True Patriot Love* (Ignatieff, 2009) 114
- Turkse Nederlanders 207, *passim*
- Twee voor Twaalft* (tv) 99
- tweede generatie-allochtonen 21, 32
- , arbeidsmarkt en 75
- , familie-invloed en partnerkeuze 190-191
- , inkomenspositie 89 e.v.
- , islamitische geloofsbeleving 133 e.v.
- , kinderen krijgen 192
- , koopwoningen 151-152
- , land van herkomst en 38-40, 117 e.v., 191
- , ondernemingszin 88-89
- , onderwijs 15, 48 e.v., 54 e.v.
- , ongerustheid/onvrede over Nederlandse omgang met allochtonen 118
- , stadsidentiteit 137
- , term 21
- , vrouwen 63 e.v.
- , wonen 147 e.v.
- tweepaspoortenregeling 124
- universitair onderwijs *zie* hbo/ universiteit
- Utrecht 30, 31, 97
- , Kanaalstraat 97
- vandalisme 156
- Varela, João 166
- vbo/mavo 54
- Veenman, Aad 64
- Veenman, Justus 49, 84
- veiligheid op straat 154 e.v.
- Verdonk, Rita 103, 109, 210-211
- Verenigde Staten (integratieproces) 13 e.v., 35, 75-76, 79, 80, 95-96, 112-113, 125-126, 139, 146-147, 152-153, 177, 205
- , anti-immigratieactivisten 177
- , assimilatieproces 205
- , culturele veranderingen door immigratie 125-126
- , identiteit burgers 112-113
- , immigrantengetto's 152-153
- , immigrantenkranten 95-96
- , New York 75-76
- , segregatie en burgerrechtenbeweging 146-147
- , sociaal-economische segregatie 146-147
- , seculiere staat 139
- , ‘wij’/‘zij’-denken en 112
- Verhagen, Maxime 11
- vermogensdelicten 156
- vertrouwen in overheid 209 e.v.
- verwestersing 191 e.v., 213
- Verwey-Jonker, Hilda 17
- Verwey-Jonker Instituut 103
- verzorgingsstaat 76, 77 e.v., 90 e.v., 150, 164-165, 201, 203-205
- , allochtonen en 150
- , succes van 203-205
- verzuild Nederland 119-120, 184-185, 201
- , einde van 120, 201
- , trouwen in 184-185

- vmbo 59 e.v.
 volkscultuur 98
 voor- en vroegschoolse educatie (vve)
   53
 vooruitgang, integratie en snelle
   212-214
 vrijetijdsbesteding 93, 96 e.v.
 vrouwen
 –, buitenshuis werken van 192-194
 –, gebrekkige participatie 134
 –, onderwijs en 63 e.v., 175, 194 e.v., 213
 –, positieve discriminatie en 85 e.v.
 vrouwenbesnijdenis 172-173
 vrouwenemancipatie 63 e.v., 175, 194
   e.v., 213; *zie ook* onderwijs
 vrouwenonderdrukking patriarchaal
   173-174

 WAO 75-76
 wapendelicten 156
 Werdmölder, Hans 157
 werkgerelateerde uitkering 74
 wetenschappelijk onderwijs *zie* hbo/
   universiteit
 Wetenschappelijke Raad voor het
   Regeringsbeleid (WRR) 13, 178; *zie ook*
   Identificatie met Nederland
 ‘wij’ vs ‘zij’-denken 109, 170
 Wijk, Rob van 64
 Wijn, Joop 84
 Wijnker, Igor 102

 Wilders, Geert 27, 109, 113, 118, 158,
   174, 177, 216, 217
 Wilson, William Julius 145
 witte vs zwarte scholen 49 e.v.
 Wolfe, Alan 113
 wonen 145 e.v.
 –, bij elkaar 152-154
 –, eerste generatie 151
 –, koopwoningen 151 e.v.
 –, middenklasse 153-154
 –, sociaal-economische segregatie 147
   e.v.
 –, toegang tot woningmarkt 153
 –, wijken 30, 32, 148 e.v., 145 e.v.
 WRR *zie* Wetenschappelijke Raad voor
   het Regeringsbeleid

Yasmina (website) 197

 Zarouiali, Zohra 100
Zeau 2001 (manifest, 2009) 93
 zelfstandig ondernemen 87-89
Zoeken naar een ‘zuivere’ islam (De
   Koning, 2008) 133 e.v.
Zorg dat je erbij hoort! (overheidsnota,
   2007) 210
Zwanger van segregatie (Latten, 2005)
   183
 zwarte vs witte scholen 49 e.v.
 –, vrijheid van schoolkeuze vs
   ‘controlled choice’-systeem 51